אלין

אויפן פראָנט

זכרונות רבי יעקב פריעדריך

אלוין
אויפן פראָנט

זכרונות רבי יעקב פריעדריך

אב תשע"ח • אנטווערפען יצ"ו

בס"ד

כתיבה ועריכה: י.ש.
+32-489-212-882

להערות על הספר ניתן לפנות למחבר במייל
friedrichbooks3@gmail.com

עימוד ועיצוב:
הוד והדר
+32-489-936-018

כל הזכויות שמורות להוצאת 'נר למאור'
Ner Lamoer Publishing, Inc
1 Alpine Court, Spring Valley, NY 10977
T: 718-384-1324 | F: 718-384-1417
E: Office@NerLamoer.com

ISBN #978-1-64204-059-3

אהרן שיף
רב אב"ד דקהלה החרדית
"מחזיקי הדת"
אנטווערפען יצ"ו

בעזהשי"ת, לסדר "כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל א-ל", תמוז תשע"ח לפ"ק

הנני בשבח המגיע לכתבים שראיתי עלים לתרופה מן המיוחדים שבעירינו שכל ימיו הוא לוחם מלחמת השם, ומרביץ תורה ואמונה ה"ה הרב החסיד **רבי יעקב פרידריך** שליט"א מזקני חסידי חב"ד ומשפיע חשוב בעירינו, שכתבו קורות חייו ובפרט מהימים שהי' חושך מכסה ארץ באירופה בשנות השואה, ונם התח"ה של חייו הרוחניים שהוא יותר גדול מהנם של הצלת הגופים, ואם רוצים לתת הודאה להשי"ת הוא ע"י ונפלאותיו לבני אדם, וע' בחינוך סי' רח"ץ שאדם צריך לספר ניסים ונפלאותיו לדורות הבאים.

ובוודאי יהי' בזה תועלת גדול לראות האיך שאנשים בדורינו עברו כל הקשיים ע"י אמונה ובטחון, וצדיק באמונתו יח"ה, וגם לצעירי צאן קדשים יהי' ספר זה לתועלת גדול לקנות השגה בעבודת ה' במס"נ בלי פשרנות עם בהירות באמונה שהיתה מנת חלקו במשך כל הזמנים הקשים בבחי' בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו.

ואני תפילה שהשי"ת יאריך ימיו ושנותיו בטוב ובנעימים שיזכה עוד רבות בשנים להפיץ מעיינותיו החוצה ולהשריש אמונה בתוך תלמידיו, ויזכה לקבל פני משיח צדקינו בקרוב ממש, אכי"ר.

בכתב ידו הקדוש של מורנו הגרש

אהרן שיף

אינהאלט

ערשטער קאפיטל / **מיינע יוגנט יאהרן** 9
צווייטער קאפיטל / **אלס 'יסודי התורה' תלמיד** 33
דריטער קאפיטל / **ביי די ארבייט** 46
פערטער קאפיטל / **דאס אידישקייט אין אנטווערפען** 55
פינפטער קאפיטל / **שווארצע וואלקענעס אויפ'ן האריזאנט** 73
זעקסטער קאפיטל / **גולה אחר גולה** 83
זיבעטער קאפיטל / **אנטווערפען און די אנדערע שטעט** 108
אכטער קאפיטל / **אנדערלעכט, בריסל** 123
ניינטער קאפיטל / **אין בריסל אונטער די דייטשן** 142
צענטער קאפיטל / **אודערגעם, בריסל** 179
עלפטער קאפיטל / **ביים באפרייאונג** 207
צוועלפטער קאפיטל / **אין בריסל נאך די חורבנות** 210
דרייצענטער קאפיטל / **דאס נאנטקייט מיט'ן רבי'ן דער ריי"צ** 215
פערצענטער קאפיטל / **צוריק קיין אנטווערפען** 226
פופצענטער קאפיטל / **תש"י ביז תש"כ** 238
זעכצענטער קאפיטל / **לזכות את הרבים** 257
זיבעצענטער קאפיטל / **אין ארץ ישראל** 265
אכטצענטער קאפיטל / **שייכות מיט צדיקי בית פשעווארסק** 268

הקדמה

שׁ טייענדיג אצינד אין יאהר תשע"ח לפ"ק, 2018 למספרם, דריי און זיבעציג יאר נאך די גרויסע קאטאסטראפע, דריי און זיבעציג יאר פון האראוואניע אוועק צומישן די אלטע בלוטיגע בלעטלעך, שטורעמט אין זיך די פראגע, וואספארא אויפטוה און ניצן איז, צוריק אויפצומישן די אלטע קאפיטלען, און דאס נאך אפדרוקן?

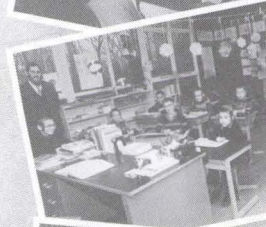
אבער דוד המלך ע"ה זאגט אונז שוין אין תהילים, 'למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקומו ויספרו לבניהם', עס ליגט א פליכט און א חוב אויף יעדער פון אונז, צו פארציילן פאר די פרישע דורות די גרויסע ניסים וואס מיר האבן מיטגעלעבט אין די ביטערע מלחמה יארן, ווען עס האט זיך נישט געלאזט גלייבן אז כלל ישראל וועט נאך האבן א תקומה חלילה.

און טאקע איך זעלבסט האב זוכה געווען צו געוואלדיגע ניסים במשך יענע תקופה. צענדליגע מאל איז מיין לעבן געהאנגען אויף א הער, און דאן איז באופן פלא ארויסגעוואקסן די ישועה. און אויב צומאל האט זיך עס מיר געקענט דוכטן, אז מיט חכמה און קלוגשאפט האב איך איבער געקלוגט די דייטשן ימ"ש, איז אבער דא דער טרויעריגער פאקט אז טויזנטער אידן חכמים ונבונים זענען ליידער געגאנגען כצאן לטבח יובל און אומגעקומען עקה"ש, וואס דאס האט באשיינפערליך אויפגעוויזן אז אצבע אלקים היא, און נאר ווייל דאס איז געווען דער רצון פון דעם רבש"ע דער מלך חפץ בחיים, האב איך זוכה געווען דאס איבערצולעבן.

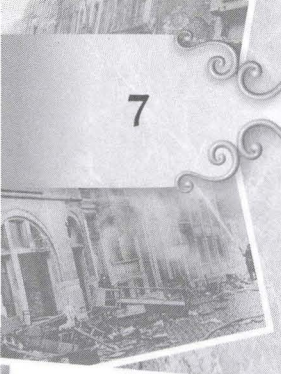

די גרעסטע נס וואס האט מיר באגלייט במשך די אלע קריג יארן איז געווען, אז ס'איז ב"ה מקוים געווארן ביי מיר דעם 'הושענא נפש מבהלה'. ביינאכט איז מען געשלאפן אין פארשידענע מקומות און מצבים, נישט וואוסנדיג אויב מען וועט נאך אויפשטיין אינדערפרי, און במשך די טאג שעה'ן איז מען געלאפן צווישן פליענדיגע קוילן נישט וואוסנדיג צי מען וועט נאך דערלעבן דער קומענדיגער נאכט, און דער רבש"ע האט געגעבן א ספעציעלן כח אז דער נפש זאל נישט אריינגיין אין בהלה, נאר מען זאל קענען בלייבן קלאר ביים מוח. דאס - אינאיינעם מיט שטענדיגע אמונה און בטחון - האט געהאלפן אז איך האב זיך געקענט דערהאלטן, און דורך מאכן די פינסטערע זמנים.

וכל החיי"ם יודוך סלה: און אויף דעם דארף איך לויבן השי"ת השם נפשינו בחיים - שטייענדיג אצינד 73 יאהר נאכ'ן באפרייאונג (כמנין החיי"ם) - אויף זיינע פילע רחמים וחסדים בכל עת ובכל שעה, וואס ער האט מיר געהיטן און געשיצט מידי זדים, שלא נתננו טרף לשיניהם.

הטוב כי לא כלו רחמיך והמרחם כי לא תמו חסדיך: נישט נאר אין די קריג יאהרן האבן מיר געזעהן ניסים גלויים, נאר אויך היינט צו טאג'ס לעת זקנתי, בין איך זוכה צו חסדים גלוים פון השי"ת אז מיין געזונט זאל נישט צושטערט ווערן צוליב די עלטער בלעה"ר. איך בין דאס תולה אין דעם, וואס פון וועג איך בין צעהן יאהר אלט שטעל איך זיך יעדן טאג דאוועגען צום רבש"ע, און איך לאז זיך נישט שטערן פון קיין שום מענטש וועג איך רעד צום מלך מלכי המלכים.

אבער חוץ פון דעם חוב צו פארציילן פאר'ן קומענדיגען דור, איז עס אויך א געלעגענהייט, צו דאנקן און לויבן דעם באשעפער בתוך רבים, אויף די אלע ניסים וואס ער האט מיט מיר געטוהן, מעודי, נאך ביים פויער אין סינט מאריאבורג, ועד היום הזה, וועג איך קוק זיך אום אויף אזא הערליכן דור

בלעה"ר, בנים ובני בנים עוסקים בתורה ובמצוות, וואס דער גוטער באשעפער האט מיר געשאנקען, מתנת חנם.

אויך דארף איך אפגעבן א שבח והודאה אויף די גרויסע זכות וואס ער האט מיר געגעבן, צו קענען אויפשטעלן אזוי פיל תלמידים הגונים, במשך די פילע יארן פון הרבצת התורה. אזוי אויך די געוואלדיגע זכיה צו קענען אריינברענגען א חיות און א געשמאק צו עבודת השם אין מענטשן וואס זענען געווען ווייט פון אידישקייט.

דא איז אויך די פלאץ צו דערמאנען מיינע צוויי ליבע שוועסטערס, חיה פרידא תחי' און מרים תחי', וואס זענען ל"ע אריינגעווארפן געווארן אין קלויסטער, זייענדיג פיהר און צעהן יאהר אלט, און זענען ליידער נישט ערצויגן געווארן אידיש. איך בין נישט געווען מער ווי זעקס יאהר אלט ווען דאס איז געשעהן, און איך האב ליידער נישט געקענט טוהן צופיל זיי ארויס צו ראטעווען. מיין הארץ איז אלעמאל געווען נאנט צו זיי, און איך בין זיי שטענדיג געגאנגען באזוכן, אבער מיט'ן הילף פונעם רבש"ע, איז מיר געלונגען אריבער צוברענגען מיין שוועסטער חיה פרידא תחי' אויף די עלטער צו אן אלטערסהיים דא אין אנטווערפען, וואו זי קען כאטש אצינד לעבן א אידיש לעבן.

ביי די געלעגענהייט, ווייל איך ארויסברענגען מיין טיפע דאנק פאר אלע מיינע באקאנטע וועלכע האבן זיך בייגעשטייערט מיט פינאנציעלע שטיצע, כדי צו ערמעגליכן אז דער דאזיגער בוך זאל קענען ארויסקומען לאור עולם. זאל זיי השי"ת באצאלן מיט פיל ברכה און הצלחה אין אלע זייערע ענינים עד עולם.

צום שלאס זענען מיינע אויגן געוואנדן צום הימל, מיט א ווארעמע תפילה: יהי רצון מלפני אבינו שבשמים, אז איך זאל שטענדיג זעהן נאר אידיש נחת פון אלע מיינע קינדער,

אייניקלעך און אור אייניקלעך, ויהיו דברי מתקבלים על לב. מיינע געשריבענע ווערטער, וואס זענען א תמצית פון אסאך יארן קאמף, בלוט און טרערן, זאלן מחזק זיין אידישע הערצער לאמונה והשגחת ה', ומי שאמר לעולמו די יאמר לצרותינו די, מיר זאלן אלע אינאיינעם זוכה זיין בקרוב אנטקעגן גיין משיח צדקנו, במהרה בימינו אכי"ר.

ו' תמוז תשע"ח לפ"ק

יעקב פריעדריך

ערשטער קאפיטל
מיינע יוגנט יאהרן

מיין געבורט-שטאט דארטמונד

אין יאר 1920 למס', ווען אין די פוילישע דערפלעך האט געהערשט ארימקייט און דחקות, האבן פילצאליגע היימישע אידישע משפחות, ארויסגעוואנדערט קיין מערב אייראפע, זוכן גליק און עטוואס בעסערע מזל. צווישן די אלע אימיגראנטן האבן זיך געפונען מיינע עלטערן, ווען זייערע פיסטריט האבן געפירט קיין דייטשלאנד, צו מאדערניזאציע, צום גוי'אישן קולטור ר"ל.

מיינע עלטערן האבן זיך באזעצט אינעם שטאט 'דארטמונד' (Dortmund) אין דייטשלאנד. 'דארטמונד' איז געווען א גרויסע שטאט מיט פיל איינוואוינער. אין די יארן פאר'ן קריג, האט זיך אין 'דארטמונד' ענטוויקלט א גרויסע ארטאדאקסישע קהילה, ווי אויך איז אין דארטמונד געווען איינע פון די גרעסטע אידישע שוהלן אין דייטשלאנד.

מיר האבן נישט געהערט צו די קהילה. מיין טאטע האט נישט געוואלט וויסן קיין סאך פון אידישקייט, און געפירט האט ער זיין שטוב ווייט אוועק פונעם ערליכן וועג, אפהאקנדיג די ווארצלען, די חינוך, וואס ער האט באקומען אינדערהיים, אין פוילן, ביי זיינע עלטערן. מיט וועמען מיין טאטע האט יא געהאט זיין געזעלשאפט, ווייס איך נישט, אבער מיין מאמע

האט מיר איינמאל פארציילט, אז ביי מיין ברית האבן זיך באטייליגט גוי'אישע פאליציי, גוטע פריינט פון מיין פאטער...

אין דארטמונד בין איך געבוירן צו מיינע עלטערן, און געוואוינט ביז די דריי יאר אלט, אונזער פאמיליע האט דאן געציילט 5 נפשות, מיינע עלטערן, איך, און צוויי געשוויסטער, חי' פרידא תחי', וועלכע איז פיהר יאר עלטער פון מיר, און מרים תחי', פיהר יאר יונגער פון מיר. פארשטייט זיך אז איך געדענק כמעט גארנישט פון דארטמונד, אויסער עטליכע קלייניקע קינדערישע זכרונות, ווי צום ביישפיל, די גאס וואו מיר האבן געוואוינט, וואס איז געווען אינמיטן שטאט, די הויז איז געווען גרויס, מיט דריי שטאק. אזוי אויך געדענק איך ווי אזוי איך בין אמאל אראפגעפאלן פון א לייטער, און ס'האט זיך מיר אויסגעדרייט א פוס, און מען האט מיר אריינגעפירט אין שפיטאל וואו מען האט דאס צוריק געשטעלט אויפ'ן פלאץ.

פאמיליע אפשטאם

איך האב נישט באקומען פון מיינע עלטערן קיין שום אינפארמאציע איבער מיין משפחה אפגרונד אין פוילן. מיין טאטע האט געהייסן מאיר, און ער איז געקומען פון א קליין שטעטל נעבן ווארשא. מיין מאמע האט געהייסן שבע בונא ע"ה, זי איז געווען א טאכטער פון ר' אליעזר גרינבערג ע"ה פון לאדזש. איך טראג טאקע דעם נאמען יעקב 'אליעזר' נאך דעם זיידן. מיין מאמע האט אויך געהאט א שוועסטער וואס האט געוואוינט אין בערלין, וואס איז ליידער דעפארטירט געווארן, הי"ד.

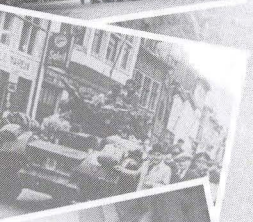
אינטרעסאנט צו צולייגן, אז זייענדיג אמאל אין לאנדאן, האב איך געדאוונט ביים מרא דאתרא, הגאון רבי העניך פדווא זצ"ל. האט ער מיר געפרעגט פונוואנעט איך שטאם, האב

איך איהם געענטפערט, 'פריעדריך פון פוילן', מער האב איך דאך נישט געוואוסט. האט ער מיר געזאגט, אז אין קראקא איז געווען א 'פריעדריך', וואס אלע אדמורי"ם זענען דארט איינגעשטאנען. אבער למעשה קומען אונז נישט פון קראקא, מיין פאטער'ס משפחה איז געווען פון ערגעץ ארום ווארשא, דאך קען מעגליך זיין אז זיי זענען ערגעץ א משפחה פון מיין טאטע.

אמאל נאכ'ן קריג איז ארויפגעקומען צו מיר א בחור מיט'ן נאמען פריעדריך [וואס איז געווען אין אוישוויץ]. ער האט מיר אויסגעפרעגט כדי געווואויר צו ווערן אויב מיר זענען אפשר משפחה, אבער מיין וויסטע וויסן איבער מיין משפחה, האט געברענגט דערצו אז מיר זאלן זיך געזעגענען ווי ברידער פון איין טאטע אין הימל...

אין לאנדאן איז דא א פאמיליע 'פריעדריך' וואס שטאמט פון שטראסבורג, דארט זענען זיי געבוירן און ערצויגן געווארן. זיי פלעגן דא אהער קומען צום פשעווארסקער רבי הרה"ק רבי יענקעלע זצ"ל, און ער האט זיי געזאגט, אז מסתמא בין איך משפחה מיט זיי. זיי זענען טאקע אריבערגעקומען צו מיר, אבער זיי זענען ארויס זייער אנטוישט צו הערן, אז איך וויים גארנישט איבער מיין אפשטאם.

ארויסגעוואנדערט קיין בעלגיע

למעשה האט די מזל נישט באטראפן מיינע עלטערן אין דייטשלאנד, ווען פלוצלונג אין א שיינעם נאכט האבן זיי געמוזט אנטלויפן פון שטאט. איך געדענק ווי מיין טאטע איז אהיים געקומען, און בליץ שנעל אינגעפאקט דאס ביסל האב און גוטס, און פארלאזט די שטאט אויף אייביג. ביז היינט וויים איך נישט וואס האט געברענגט דערצו אז מיינע עלטערן זאלן

דארפן אנטלויפן.

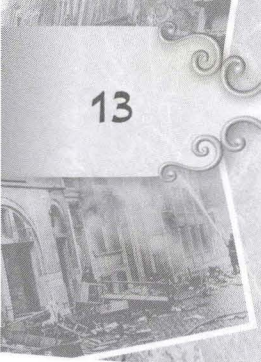
מיר זענען ארויף אויף א באן, און ווידער געוואנדערט, דאס מאל קיין בעלגיע. אויפ'ן וועג האבן מיר זיך אפגעשטעלט אויף א קורצע ווייל אין פראנקרייך, און דאן נאך אין דעם זעלבן טאג, זענען מיר ווייטער געפארן קיין בעלגיע, וואו מיינע עלטערן האבן זיך קודם באזעצט אין ליעזש (Liège) און שפעטער אין שארלאווא (Charleroi).

איך האב נישט קיין סאך זכרונות פון יענע תקופה וואוינענדיג אין ליעזש און אין שארלאווא, אבער איין זאך וואס איז מיר געבליבן אויסגעקריצט אין זכרון, דאס איז די שוהל אין ליעזש. איך האב קיינמאל נישט געזעהן קיין שוהל פאר מיינע אויגן ביז צו די ניין יאר אלט אין אנטווערפען, אויסער איינמאל דארט אין ליעזש וועו מיין טאטע איז געגאנגען זוכן איינעם אינעם דארטיגן שוהל, און צו מיין מזל, האט ער מיר מיט געגומען, האט ער מיר שוין אין איינוועגס אויך געוויזן די שוהל.

צוויי זאכן האבן איבערגעלאזט אויף מיר א מורא'דיגע רושם, סיי דאס ערשטע מאל וואס איך האב געזעהן די אידישע אותיות מרובעות [ווי עס וועט שפעטער דערציילט ווערן], און סיי וועו איך האב דאס ערשטע מאל געזעהן א אידישע שוהל, און עד היום זעה איך נאך פאר מיינע אויגן דאס גאנצע שוהל פון אינעווייניג. נאכ'ן קריג בין איך איינמאל געגאנגען באזוכן דעם שוהל, און עס שטייט נאך אויך היינט.

אין ליעזש איז געווען דאן א שטיקל אידישע ישוב. ס'איז געווען א שוהל, און אפילו א מקוה. עס איז געווען א חסיד'ישער רב, הרה"ג רבי חיים יצחק ווינגארטען זצ"ל, און זיינע צוויי זין האבן שפעטער געלערנט אין די ישיבה אין היידע, און נאכ'ן קריג האט ער געעפנט א שוהל אין לאנדאן.

ערשטע אכסניא, סינט מאריאבורג

דאס לעבן וואלט אזוי געקענט אנגיין, און איך וואלט אויפגעוואקסן פריי, אומוויסנד פון אידישקייט, ווען נישט אז אין יאר 1928 למס', האט דער באשעפער געפירט אז מיין מאמע איז שווער קראנק געווארן ל"ע, אויף וואס זי האט געמוזט ווייל אין שפיטאל, א לענגערע צייט.

מיין טאטע האט אונז נישט געקענט האלטן אליין אין שטוב, דעריבער האט ער גענומען מיינע צוויי שוועסטערס מרים און חיה פרידא, און אריינגעשטעלט אין א גוי'אישן קלויסטער רח"ל, און מיר, זייענדיג א קינד פון זעקס יאר אלט, האט ער אריבערגעבראכט קיין סינט מאריאבורג (St. Mariaburg), א קליין דערפל נישט ווייט פון אנטווערפען, וואו איך בין אריינגעווארפן געווארן ביי א בעלגישן פלעמישן פויער, וואס האט מיר געדארפט ערציען פאר באצאלט.

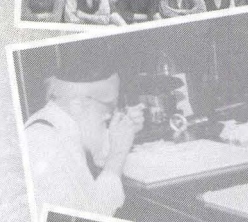
און דארט ביי דעם פלעמישן פויער האט ער געוואלט אז דאס זאל זיין מיין נייער היים, און אן די געוואלדיגע השגחה פרטית וואס האט מיר באגלייט גאר וואונדערליך אויף טריט און שריט, וואלט איך נישט אויסגעוואקסן אנדערש ווי מיינע חברים אין די קאטוילישע שולע וואו איך האב גענערנט.

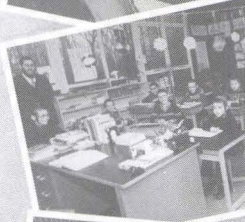
עס איז נישט מעגליך צו באשרייבן די מינוט ווען מיין טאטע האט אנטקעגן מיר פארקלאפט דעם טיר אונטער זיך, אן צו זאגן אפילו איין וואָרט, מיר איבערלאזנדיג ביי א פלעמישן פויער, א יונגעלע פון זעקס יאר אלט עלענד אליין, אן קיין שום משפחה מיטגליד, אן קיין טאטע און מאמע. דעם טרויעריגער מאמענט איז אויף אייביג געבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון און אין מיין הארץ.

איך געדענק נאך יענע נאכט ווען איך בין געלעגן אין א פרעמדע בעט און אין א פרעמדע שטוב, דערשלאגן און פארטרויערט, און איך האב געווויינט און געווויינט אן אויפהער.

אבער נאך מער טראגיש איז די סיבה פארוואס איך האב צום סוף אויפגעהערט צו ווייגען; מיין געוויין האט געשטערט מיין בעל אכסניא דער פויער, וועלכער האט געדארפט אויפשטיין זייער פרי צו זיין ארבעט אויפן פעלד און צו זיינע בהמות, און ער איז געקומען צו מיר מיט א פאנטאפל און געסטראשעט, אז אויב איך ווער נישט שטיל וועט ער מיר דערלאנגען קלעפ מיט'ן פאנטאפל. איך בין טאקע שטיל געווארן, און דאס איז געווען מיין קבלת פנים אין דעם פלאץ וואס האט געדארפט זיין מיין נייע היים. דאס איז בלויז א ביישפיל פון מיין ערשטע איבערלעבעניש דארט אין דעם ווילד פרעמדן ארט וואו איך בין געווארן אריינגעווארפן.

איך האב זיך געמוזט צופאסן צו מיין נייע מציאות. איך האב פראבירט צו זיין א וואויל און פאלגזאם קינד, און א גוטער שולער. ווי געזאגט, בין איך געגאנגען דארט אין די קאטויליישע שולע, און איך בין טאקע געווען גאר אן אויסגעצייכנטער תלמיד, און פון אויבנאויף גארנישט אנדערש ווי די אנדערע קינדער.

די גיורת, רות צרפתי ע"ה

אבער דער רבש"ע וואס זארגט אז 'לא ידח ממנו נדח', האט געשיקט זיינע שלוחים אין פארעם פון א דארטיגע גיורת וואס האט געוואוינט אין דעם זעלבן דארף, מיט'ן נאמען רות צרפתי ע"ה. רות'ס מאן איז געווען א האלענדישער איד, און זיי האבן געפירט א כשר'ע אידישע לעבן. זי איז געווען אן אויסערגעווענליכע בעלת חסד, פאר אידן און להבדיל פאר גוים. זי האט געדינט אלס קראנקן-שוועסטער אין שפיטאל, און ביי אונז אין דארף האט זי געהיילט גענצליך פאר אומזיסט. זי איז אויך געווען א מיטגליד פון די אידישע פרויען פאראיין אין אנטווערפען, וואס דאס איז געווען אן ארגאניזאציע פאר

חסד און הילף, פאר נויטבאדערפטיגע אידן אין אנטווערפען.

פון וועג זי האט זיך דערוויסט אז עס געפינט זיך דא אן אידיש קינד וואס מען האט אריינגעווארפן אין א גוי'אישע שטוב, האט זי זיך זייער געזארגט פאר מיר. די ערשטע זאך וואס זי האט געטוהן איז געווען, אז זי האט ערלעדיגט ביים מנהל פון די שולע, דאס איך זאל מעגן קומען יעדן טאג 10 מינוט שפעטער, אזוי אז איך זאל נישט דארפן מיטהאלטן די קריסטליכע געבעטן וואס מיט דעם האט זיך אנגעהויבן דער טאג אין שולע. נאכדעם האט זי פראבירט צו טאן וואס זי קען, מיר צו באקאנט מאכן מיט אידישקייט.

אויך האט זי ערלעדיגט אז איך זאל קענען זיין ביי זיי אויף פסח, דאס איז געווען פאר מיר א מורא'דיגע איבערלעבעניש, מיטצוהאלטן צום ערשטן מאל אין מיין לעבן א סדר טיש, מצות, ארבע כוסות, אא"וו.

רדיפות פון די גוי'אישע שקצים

אבער נישט נאר זיי, נאר אויך מיינע חברים אין שולע האבן מיר געגעבן צו פארשטיין אז איך בין א איד, אז איך בין אנדערש, און אז איך בין נישט איינער פון זיי. ווי געזאגט, בין איך געווען א וואוילער שטודענט און אנגענומען ביי די חברים, אבער מיט איינמאל האט זיך אלעס געטוישט. געווען איז דאס איינמאל ווען עס איז געקומען א גלח און פארציילט פאר די קינדער איבער די געשיכטע פון קריסטנטום, און ביי די געלעגענהייט האט ער אויך דערציילט, אז עס זענען געווען די אידן וואס האבן גע'הרג'עט זייער אותו האיש.

פון דעמאלטס אן בין איך פלוצלינג געווארן די פיינט פון זייער רעליגיע, א קינד פון די מערדער פון זייער אפגאט, און איך בין געווארען גע'רודפ'ט און פארפאלגט, מען האט מיר

געשלאגן און נאכגעשריגן. דאס איז געווען א שטארקע מודעה פאר מיר אז איך געהער טאקע נישט דא צו זיין, איך בין א בן מלך שנשבה בין העכו"ם הכפריים, א פרינץ וואס איז געפאנגען צווישן שונאי ישראל.

פון איין אכסניא צום צווייטן

די אויבנדערמאנטע פאמיליע איז בלויז געווען מיין ערשטע סטאנציע אין דעם דארף. נאך א קורצע תקופה ווען ער האט נישט באקומען די געלט וואס מיין טאטע האט אים צוגעזאגט, איז ער געקומען מיט א טענה צו רות צרפתי, הלמאי אז זי באלאנגט אצינד צום אידישן פאלק און דא האט ער ביי זיך א אידישער פאל ווי ער ווערט נישט באצאלט דאס וואס מען האט אפגעמאכט... און דעריבער גייט ער מיר ארויסווארפן אויפ'ן גאס. זי האט שנעל געזארגט אז איך זאל ווערן אייגקווארטירט ביי א צווייטע גוי'אישע משפחה אין דארף, און ווען זיי האבן אויך נישט באקומען געצאלט פון מיינע עלטערן, האב איך געמוזט וואנדערן צו א דריטע משפחה, אזוי ארום איז אנגעגאנגען מיין לעבן צווישן די בעלגישע גוים אין דעם דערפל.

איך געדענק, אז ביי איינע פון די גוי'אישע פאמיליעס וואו איך בין געווען אייגקווארטירט פאר א קורצע צייט, איז אפילו געהאנגען דארט א שתי וערב פונעם אותו האיש ימ"ש. דארט איז נישט געווען א מאן אין שטוב, נאר א גוי'טע מיט אירע קינדער, אינטרעסאנט אז דארט ביי די גוי'טע איז געווען דאס ערשטע מאל וואס איך האב געזעהן חלות! ווען איך האב איר געפרעגט וואס דאס איז, האט זי מיר געענטפערט, אז דאס איז א אידישע ברויט, וואס זי האט געקויפט אין א אידישן בעקעריי אין אנטוווערפען. ס'האט זיך איר פארשמעקט אידישע חלות...

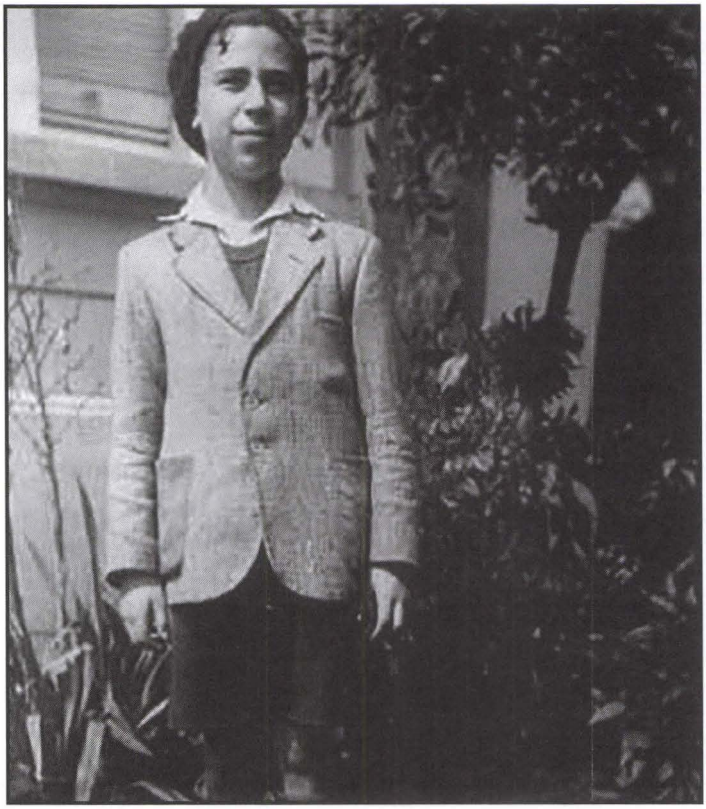
אנגעקומען צום אידישן אנטוועךפען

דריי יאר האב איך זיך אזוי ארומגעוואלגערט אלס קליין קינד, א לעבעדיגער יתום, צווישן גוי'אישע פאמיליעס, אן צו באקומען אמאל א גלעט פון א טאטע אדער א מאמע, און אן קיין שום נאנטשאפט פון משפחה. אזוי איז דאס אנגעגאנגען ביז די אויבנדערמאנטע גיורת און איר מאן האבן געזומען שריט, און געטוהן עפעס וואס האט ב"ה געענדערט מיין לעבן אויף אייביג.

די גיורת האט גוט געקענט די אידישע קהילה אין אנטוועךפען, ווי אויבן דעמאנט איז זי געווען א מיטגליד פון דעם אידישן פרויען פאראיין אין אנטוועךפען. אזויווי איך האב אנגעהויבן צו ליידן פון די שקצים, האט זי געזומען קאנטאקט מיט די פארוואלטונג פון די וואוילטעטיגע גמילות חסדים ארגאניזאציע אין אנטוועךפען, די "צענטראלע", וואס איז געווען אן אקטיווע הילפס-ארגאניזאציע פאר די אנטוועךפענע אידן, און זיי איבערגעגעבן מיין צושטאנד, און בחסדי השם האבן זיי מחליט געווען מיר צו נעמען אונטער זייערע פליגלען, און האבן באשלאסן מיר צו שיקן צו די פרומע אידישע קהלה אין אנטוועךפען, וואו איך זאל קענען אריינגיין אין א ווארימע אידישע שטוב און אויסוואקסן ווי א פרומע איד.

איך געדענק אז איך בין ארויס געפארן פון דארף מיט א טראם - וואס פלעגט ארום פארן צווישן די דערפער - זייענדיג אלט 9 יאר, מיט צומישטע געפילן, נישט וואוסנדיג וואס ווארט מיר אפ דאס נעקסטע.

אבער איך האב שוין געהאט אונטער מיר א רייע פון מיטמאכענישן און וואנדערונגען, פון דייטשלאנד קיין ליעזש, פון ליעזש קיין שארלאווא, און פון שארלאווא קיין סינט-מאריאבורג, אין סינט-מאריאבורג פון איין משפחה צום צווייטן, אזוי אז איך בין שוין געווען צוגעוואוינט צו וואנדערן.

ביי די עלטער פון ניין יאר בין איך אנגעקומען צו ר' אלטר'ן אין שטוב

אזוי בין איך אנגעקומען מיט'ן טראם בחסדי השם צו די לעצטע סטאנציע, אנטווערפען, וואו איך וואוין ביז'ן היינטיגן טאג ב"ה, חוץ פינף יאר וואס איך האב געוואוינט אין בריסל אין צייט פון די מלחמה.

די מיטמאכענישן זענען טאקע נישט געווען לייכט, און אין די יארן וואס אנדערע קינדער לעבן זארגלאז אונטער די מאמע'ס פארטוך בין איך געווען פארלאזט און זיך געוואלגערט אין די פרעמד, טיילמאל אין גאר שווערע אומשטענדן, אבער קוקנדיג אויף צוריק דאנק איך דעם רבש"ע אויף די וואונדערליכע רייזע פון מיין לעבן. מיינע יוגנט יארן האבן מיר אויפגעבויט, יעדער שוועריגקייט איז געווען נאך א נסיון וואס האט מיר

געשטארקט אויף א גאנץ לעבן, און דער רבש"ע האט מיר אויך געשאנקען נאטורליכע מתנות און פעאיגקייטן זיך צו קענען פארמעסטן מיט די שווערע אומשטענדן. די יארן פון וואנדערן האט מיר געגעבן א בליק אויפ'ן לעבן וואס קיין שום ספר וואלט מיר נישט געקענט געבן. אנדערש ווי אנדערע קינדער אין מיין יארגאנג, האב איך נישט געהאט קיינער אין מיין וועלט, איך בין געווען פאראנטווארטליך אויף מיר אליין, און דאס האט מיר טאקע געשטארקט און געהאלפן צו פארשטיין און צו קענען איבערקומען די שפעטערדיגע נסיונות אין לעבן.

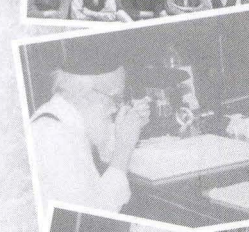
אין שטוב פון ר' אלטר שו"ב ע"ה

אנקומענדיג קיין אנטווערפען, האט מיר די 'צענטראלע' צום ערשט איינקווארטירט אין די שטוב פון דעם ארטיגן שוחט, רבי אלטר ברעזינער ז"ל. ר' אלטר איז געווען באקאנט אלס א געהויבענער חסיד'ישער איד, א ראדזינער חסיד, וועלכער איז געגאנגען מיט תכלת ביי די ציצית, און דארט בין איך צום ערשטן מאל אריין אין א טיפער אידישער חסיד'ישער שטוב. נאכ'ן אהיימקומען פון די ארבייט פלעגט ער זיך פארשליסן, און איז די גאנצע צייט געזעסן און געלערנט. שבתים און ימים טובים פלעגט ער גיין צום דאוונען אומגעפער אנדערטהאלבן שעה צופוס, צוליב וואס ער האט געווואוינט אביסל אינדרויסן פונעם צענטער.

ר' אלטר האט געהאט איין זוהן וועלכער איז געווארן א מזרחי'סט, און דעריבער האט זיין פאטער איהם מער נישט אריינגעלאזט צו זיך אין שטוב, און ממילא, נאר ווען דער טאטע איז נישט געווען אינדערהיים פלעגט ער קומען באזוכן די מאמע. אבער די איידימער פון ר' אלטר'ן זענען געווען חסיד'ישע אידן מיט שטריימלעך.

אנקומענדיג קיין אנטווערפען בין איך נישט גלייך אריין אין א חרדי'שע היימישע חדר. עס איז נישט געווען לייכט פאר מיר, נאכ'ן ארויסקומען פון א גוי'אישן שטוב. איך פלעג זיך נאך כסדר ארומשפילן אויף די גאס מיט די שקצים, מיינע "אלטע" חברים. ביים שוחט אין שטוב איז נישט געווען קיין קינדער אין מיין עלטער, זייערע קינדער זענען געווען ערוואקסן און פיל עלטער פון מיר, און איך האב נישט געהאט קיין געזעלשאפט. אויסער דעם האט דער שוחט נישט געווואוינט ממש אין שטאט ווי אויבנדערמאנט, נאר אין א פארשטאט פון אנטווערפען מיט'ן נאמען 'דוירנע' (Deurne), אויף די טוויימאנט סטראאט (Tweemontstraat), לעבן די 'ספארטפאלעיס' (Sportpaleis)[1].

אבער דאך איז דאס געווען אן אריבערגאנג מחול לקודש, ומחושך לאור, און איך האב זיך געפילט זייער גליקליך אז איך בין כאטש אין א אידישע שטוב.

[ר' אלטר ז"ל האט ליידער נישט איבערגעלעבט דעם קריג, זיין זוהן און אזוי אויך זיינע טעכטער וועלכע זענען נאך געווען אין שטוב זענען ליידער דעפארטירט געווארן, הי"ד].

די לאנג-יעריגער יוגנט אכסניא

נאכ'ן זיין א האלבע יאר אין שטוב פון רבי אלטר, האט מרת פינק ע"ה - וועלכער איז געווען א מעמבער אין די 'צענטראלע'

1) שפעטער, שוין אינמיטן קריג, האט ער זיך אריבערגעצויגן קיין אנטווערפען, אבער אויך נישט ממש אין שטאט, נאר אין די גיטשאטעל (Gitschottel) געגנט, אין איינס פון די זייטיגע גאסן אויף לינקס, דעלעיסקארפ סטראאט (De Leescorfstraat), און ער האט געהאט א מקוה ביי זיך אין הויז. גאנץ דערנעבן, אויף די סטערענבארג סטראאט (Sterrenborgstraat), איז געווען א ביהמ"ד, לעבן די בולאר פארק (Boelaerpark).

- ענדליך געטראפן פאר מיר א פאסיגע אכסניא, א געהעריגע ווארימע שטוב, אין צענטער פון שטאט, וואו איך וועל קענען וואוינען און אויפוואקסן צווישן אידן און גיין אין א אידישע חרדי'שע שולע, און בשעה טובה בין איך אריבער צום שטוב פון משפחת קארניצער, וואו איך האב געוואוינט ביז א יאר צייט נאך דעם וואס די קריג האט אויסגעבראכן.

די מצבה פון הר"ר וואלף קארניצער ע"ה, אין דער ביה"ח 'מחזיקי הדת' אין פיטטע, האלאנד

די קארניצער משפחה איז געווען א טייל פון א גאר חשוב'ע רבני'שע פאמיליע, אייניקלעך פונעם הייליגן חתם סופר זי"ע. דער טאטע איז געווען רבי וואלף קארניצער ז"ל, אן אנגעזעהענע פערזענליכקייט אין די קהילה, און א ברודער פונעם באקאנטן רב פון קראקא הגאון רבי יוסף נחמיה קארניצער זצ"ל הי"ד[2]. רבי וואלף איז נפטר געווארן פון די ביטערע מחלה ל"ע, א קורצע תקופה [דוכט זיך אז אומגעפער דריי חדשים] נאכדעם וואס איך בין אריין דארט אין שטוב, אזוי אז איך האב ליידער נישט אנגעיאגט איהם גוט צו קענען לערנען, אבער די חשוב'ע שטוב וואס ער האט אויפגעשטעלט איז געווען עדות אויף זיין נאבעלע און חשוב'ע פערזענליכקייט.

---

2) איך האב איינמאל אויך געזעהן א זוהן פון הגאון רבי יוסף נחמי' זצ"ל, ווען ער איז געווען דאהי אין אנטווערפען. ער איז געווען זייער א מסודר'דיגער און צוזאמגענומענער מענטש. איך האב נאך איינמאל געזעהן אזא געשטעל, דאס איז געווען דער בארימטער עסקן הר"ר משה בלוי ע"ה, ווען ער איז אמאל געווען דאהי אין אנטווערפען.

דאס בנין אויף די פלאנטין ליי וואו די קארניצערס האבן געוואוינט

נאך די פריצייטיגע פטירה פון רבי וואלף קארניצער ע"ה, האבן די עלטערע קינדער אין שטוב פארנומען זיין פלאץ, און בעיקר דער עלטסטער זון משה, וואס האט זיך אומגעקוקט אויף מיר, און געלערנט מיט מיר. דער יונגערער זוהן האט געהייסן שלמה, און אויך איז געווען נאך דריי טעכטער אין שטוב. א קורצע צייט נאך ר' וואלף'ס פטירה, האט איינער פון זיינע טעכטער חתונה געהאט, מיט א בחור א ת"ח, מיט'ן נאמען נפתלי שפאלטער, וואס זיין טאטע [הרה"ג ר' יעקב זצ"ל, סטריזוב'ער דיין] איז געווען א זוהן פון דעם איליטש'ער דיין [הרה"ג ר' ישראל מאיר זצ"ל]. פון פוילן זענען זיי געפארן קיין דייטשלאנד, און פון דארט זענען זיי שפעטער אנגעקומען קיין בעלגיע.

❋

ווען איך בין אנגעקומען וואוינען צו זיי, האבן זיי געוואוינט אויף די באוען סטראאט (Bouwenstraat), נומ' 24, אין אן אריימע דירה. בימים ההם, איז אין די געגנט פון די באוענסטראאט געווען א גרויס חלק פון דעם אידישן פערטל.

געצייטלט יארן פארן קריג, האבן זיך די קארניצער'ס אוועקגעצויגן פון דארט צו די פלאנטין ליי (Plantin en Moretuslei), נומ' 155, קעגנאיבער וואו עס

שטייט אצינד דער 'דעלהעיז' (Delhaize) סופערמארקעט. דאס איז שוין געווען אביסל א שענערע דירה, אין א בנין פון מערערע שטאקן, מיט צוויי דירות אויף יעדן שטאק, און די קארניצער'ס האבן געוואוינט אויפ'ן ערשטן שטאק.

די אנהויב פון מיינע לימודי קודש

אנקומענדיג אין די שטוב פון די קארניצער'ס, בין איך שוין געווען א אינגעלע פון ניין און א האלב יאר, אבער איך האב נאך אלץ נישט געקענט ליינען און שרייבן קיין לשון הקודש'דיגע אותיות, דעריבער, די ערשטע זאך, האט משה מיר אויסגעלערנט די אלף בית. עס איז זייער שווער צו מסביר זיין די מאכטפולע איינדרוק וואס דאס לערנען אלף בית האט אויף מיר געהאט, עס איז געווען א מאמענט וואס האט געטוישט מיין לעבן. איך בין גאר שטארק אנטציקט און בעאיינדרוקט געווארן פון די הייליגע אותיות וועלכע האבן אויף מיר געמאכט א געוואלדיגן איינדרוק. איך האב געשפירט ווי איך לערן נישט א נייע זאך, ווייל איך האב געהאט דאס געפיל אז די אותיות זענען מיר זייער באקאנט. איך האב געפיהלט ווי איך אנטדעק מיין אייגענע נשמה, אזוי, אז איך האב עס טאקע גאר שנעל אויפגעכאפט. ווי אומנאטורליך עס קלינגט, האב מיר דער רבש"ע געהאלפן, אז אין ביז בלויז עטליכע שעה האב איך געקענט ליינען לשון הקודש.

באלד דעם נעקסטן טאג, קענענדיג שוין ליינען, בין איך אריין אין די אידישע שולע 'יסודי התורה'. עס איז געווען דאס ערשטע מאל וואס איך האב געהאט די זכיה צו לערנען אין א אידישע חדר און אין א אידישע סביבה. כדי אנצופילן מיינע ידיעות וואס האבן מיר געפעלט, בין איך קודם אריין אין די קלענערע כיתה, אבער גאר שנעל בין איך געגאנגען פון איין כתה צו די אנדערע, ביז איך בין אנגעקומען צו לערנען מיט מיין יארגאנג, און איך בין ב"ה געווען פון די גאר אויסגעצייכענטע

תלמידים, סיי אין לימודי קודש און אזוי אויך להבדיל ביי לימודי חול.

א צווייטער קינד וואס וואלט ח"ו אריבערגעגאנגען מיינע איבערלעבענישן אין די קינדער יארן, וואלט איהם דאס שטארק געקענט שאדן פסיכיש, אבער מיר האט עס ב"ה גארנישט געשאדט. די סיבה דערצו איז געווען, ווייל איך האב זיך צוריקגעצויגן, און איך האב נישט געדעדט מיט קיינעם פון מיין פארגאנגענהייט. איך פלעג סתם אזוי רעדן ווייניג מיט מענטשן, איך פלעג אסאך ליינען אליין, אפגעזונדערט פון די גענזעלשאפט, אבער נאך וואס איך בין איין אריין אין די 'יסודי התורה', און איך האב שוין געלעבט צווישן חברים, בין איך געווארן נארמאל אזויווי די אנדערע קינדער.

טאשן-געלט

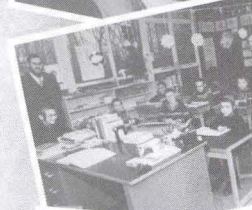
יעדן טאג פלעג איך באקומען פון די קארניצער'ס 25 סענטין (דאס איז געווען די קליין-געלט פון די בעלגישע פראנק), כדי צו קענען איינקויפן דערמיט א טשאקאלאד. אויף די טשאקאלאד איז געווען עפעס א בילד בשייכות מיט די בעלגישע היסטאריע, און דאס איז געווען די הויפט סיבה פארוואס איך האב אזוי שטארק געוואלט האבן דעם טשאקאלאד...

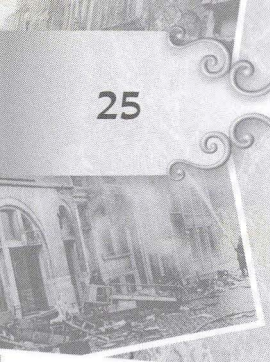

די חשוב'ע מרת קארניצער ע"ה

דאס אריינגיין אין שטוב פון משפחת קארניצער ז"ל איז געווען פאר מיר די גרעסטע ישועה. די חשוב'ע עקרת הבית, מרת דבורה קארניצער ע"ה, איז פאר מיר געווען געטרייי ווי אן אייגענע מאמע, זי האט אויסגעפירט איר פליכט בנאמנות און

געזארגט פאר מיר ברוחניות און בגשמיות.

איך האב ענדליך געהאט גוטע חברים, און זיך געפונען אין א גוטע סביבה, און בעיקר אז איך האב געוואוינט אין א ווארעמע אידישע שטוב, וועלכע האבן מיר מקרב געווען ווי אן אייגן קינד. די סביבה פון גוטע חברים פון ערליכע אידישע שטובער, זענען געווען כמים קרים על נפש עיפה. נאך יארן פון זיין אפגעזונדערט פון יעדע אידישע געזעלשאפט, האב איך מיר ב"ה ענדליך געשפירט אינדערהיים, און איך האב טאקע אויסגענוצט די צייט צו קענען אויספולן אלעס וואס איך האב פארפעלט וועו איך בין געווען פארוואלגערט אין די גוי'אישע פרעמדע וועלט.

עס וואלט געפאדערט אביסל מאריך צו זיין מיט'ן באשרייבן די חשוב'ע פרוי קארניצער ע"ה. אויסער וואס זי האט געזארגט פאר מיין גשמיות, ווי צב"ש זי פערזענליך פלעגט מיר אנצוגרייטן מיין פרישטיג, האט זי אויך געזארגט פאר מיין רוחניות. איין דוגמא וויל איך געבן פון דעם ערשטן שבת נאכמיטאג, וועו נאך די סעודה בין איך אריין אין בעט. איך בין דעמאלטס געווען ב"ה אין א גוטע סביבה ביי גאר א פיינע און וואוילע משפחה, אבער איך האב ליידער נישט געזוכט צו זיין אין געזעלשאפט. אין אמת'ן אריין, האב איך אפילו נישט געוואוסט אז עס איז דא א פרומע יוגענט-ארגאניזאציע 'אגודת ישראל' וואו יעדן שבת נאכמיטאג קומען זיך צוזאם אידישע קינדער פון מיין עלטער אינאיינעם מיט אנדערע קינדער. אבער מיין בעלת אכסניא האט מיר נישט געלאזט אריינפאלן אין מיין עצבות, און מיר געדראעט מיט א שטעקן און ארויסגעטריבן פון בעט. זי האט מיר געשיקט אז איך זאל גיין פארברענגען צוזאמען מיט די קינדער פון מיין עלטער ביי די פראגראמען פון די אגודת ישראל.

מרת קארניצער ע"ה איז געווען זייער א וואוילע און אן אנשטענדיגע פרוי. כאטש וואס זי האט געקענט אמאל

ארויסווייזן א שטרענגע פנים, וואס איך האב אפשר נישט פארשטאנען בשעתו, אבער היינט צוטאגס וועז איך קוק צוריק בין איך איר זייער דאנקבאר אויף אלעס, וויאזוי זי האט מיר געפלעגט מיט א זעלטענע געטרייאשאפט. זי האט ליידער אויך נישט מאריך ימים געווען, און דערנאך וואס זי האט געליטן א שטיקל צייט פון די ביטערע מחלה ל"ע, איז זי נעבעך אוועק פון די וועלט, וועז זי איז נאכנישט אלט געווען קיין 60 יאר ה"י. פאר איר פטירה האט זי מיר צוגערופן צו איר בעט, און מיר געבעטן מחילה. איך האב גארנישט געענטפערט, אבער איך בין גליקליך אז איך האב איר נישט געענטפערט נעגאטיוו...

די מצבה פון מרת דבורה קארניצער ע"ה, אין דער ביה"ח 'מחזיקי הדת' אין פיטטע, האלאנד

אן אינטערעסאנטע מעשה האב איך געהאט, וועז יארן שפעטער, שוין נאכ'ן קריג, בין איך געווען אויף א שמחה ביי מיין טאכטער אין אמעריקא. איר מאן איז געווען א דיאמאנט-שלייפער, און האט געארבעט אין די דיאמאנט געגנט אויף די 47'טע גאס אין מאנהעטן. זייענדיג אמאל דארט אין דעם בנין וואו ער האט געארבייט, האב איך באגעגנט א איד וואס האט מיר גוט געקענט נאך פון אנטווערפען, און ער זאגט מיר: 'דו וויסט ווער עס געפינט זיך דא אין דעם בנין וואו דו שטייסט יעצט?' און ער דערציילט מיר, אז דא אויבן אויף א שטאק העכער, זיצט הר"ר משה קארניצער און שלייפט דיאמאנטן.

פארשטייט זיך, אז איך בין גלייך ארויפגעפארן מיט די ליפט צו באזוכן רבי משה קארניצער, וואס איך האב איהם שוין א שיינע פאר יאר נישט געזעהן. ר' משה איז געווען זייער איבערראשט מיר צו זעהן, און ער דריקט אויס זיין וואונדער פונוואנעט איך האב געוויסט איהם דא צו טרעפן ביי דער ארבייט. צום גרויס ערשטוינונג פון אונז ביידע, זאגט מיר רבי משה, אז פונקט היינט געפאלט אויס די יארצייט פון זיין מאמע ע"ה! עס איז געווען א געוואלדיגע השגחה פרטית אז איך זאל איהם טאקע טרעפן אין דעם טאג, און איך זאל קענען טוהן א טובה פאר די נשמה פון זיין מאמע וועלכע האט מיר אזוי געטריי מחנך געווען. ביי די זעלבע געלעגענהייט זאגט מיר ר' משה: 'דו דארפסט וויסן, אז די מאמע האט נאר געמיינט גוט מיט דיר, אפילו וועז זי איז צומאל געווען שטרענג', און ער זאגט מיר: 'דו דארפסט איר מוחל זיין...'.

מלוה מלכה ביי ר' אלטר'ן

אפילו נאכדעם וואס איך האב געוואוינט ביי די קארניצער'ס, בין איך נישט געווען אינגאנצן אפגעהאקט פון מיין ערשטע אכסניא, רבי אלטר שו"ב ע"ה. איך בין געווען איינגעלאדנט ביי איהם וועכענטליך אויף מלוה מלכה, זיין רעבעצין ע"ה פלעגט אפקאכן מוצאי שבת אויף מלוה מלכה נאכאמאל א גאנצן שבת... אזוי אז אפילו אין די ווינטער וועז די שבתים אין אנטווערפען ענדיגן זיך גאר פרי, פלעגט מען הערשט עסן מלוה מלכה ארום צעהן אזייגער ביינאכט.

היינט וועז איך קוק אויף צוריק, האב איך אן עקסטערן הכרת הטוב געפיל פאר ר' אלטר'ן, איך בין דאן געווען אן אגודיס'ט מיט א בלורית, דאך האט ר' אלטר וואס איז געווען א פארקאכטע חסידישער יוד, פארקוקט אויף מיין אגוד'יסטישן חיצוניות'דיגער אויסזעהן, און מיר שטארק מקרב געווען.

אלס בחור נאך מיט'ן בלורית

די ישיבה אין היידע

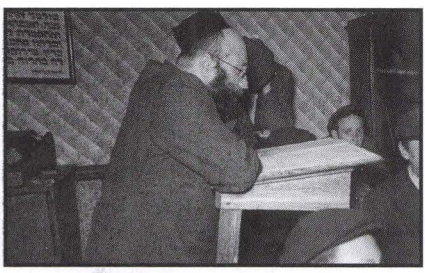
וואוינענדיג ביי משפחת קארניצער, פלעגן מיר ארויספארן אין די זומער וואקאציע קיין 'היידע' (Heide), און דעמאלס פלעג איך דאוועגען דריי מאל א טאג אין די ישיבה. איך בין זייער בעאיינדרוקט געווארן פון דעם ראש ישיבה, הרה"ג רבי שרגא פייוול שפירא זצ"ל הי"ד. שבת אינדערפרי, איז ער

די תלמידי ישיבת 'היידע' ביים עסן

געווען דער ערשטער ביים דאוונען. וועז ער האט אנגעהויבן צו זאגן הודו - אויפ'ן שטייגער ווי די פוסקים שרייבן אז מען זאל זאגן די פסוקי דזמרה אזויווי מען ציילט געלט - האט עס אפגעהילכט אין גאנצן דארף. ער האט דאס געזאגט מיט אזא שיינעם ניגון, און מיט'ן גאנצן קול און נפש. ער איז געווען א ליטווישער, אבער ער האט זיך געפירט ווי א חסיד'ישער. הגאון ר' דוד משה ליבערמאן שליט"א [היינטיגער אב"ד פון די שומרי הדת קהילה] און הרב אברהם אהרן לונצער שליט"א זענען אויך תלמידים פון די ישיבה אין היידע, וואו זיי זענען אריין לערנען נאך אין זייער א יונגן עלטער.

דער ראש ישיבה הגאון רבי שרגא פייוול שפירא זצ"ל הי"ד

די ישיבה אין היידע איז געווען אן אלטער בנין. דוכט

זיך, אז אין יאר 1938 למספרם, האבן זיי געקויפט א שטח כדי צו בויען א נייעם בנין דערויף. איך געדענק וועז מען האט דאס מחנך געווען, און מען האט געלאדנט דעם גאנצן עולם. מען האט שוין געהאט געמאכט דער גרוב, כדי זיך צו נעמען בויען דארט, אבער למעשה איז גארנישט געווארן דערפון צוליב די אויסברוך פון די מלחמה.

נאכ'ן קריג האט מען צוריק אויפגעפרישט די ישיבה אין 'קאפעללען' (Kapellen), און שפעטער אין 'ווילרייק' (Wilrijk). איך קלער, אז וואַרשיינליך צוליב צוויי סיבות האט מען נישט צוריק געמאכט די ישיבה אין היידע. קודם כל, איז דאס סיי ווי געווען זייער אן אלטע בנין, און חוץ מזה, האבן אין היידע געוואוינט שרעקליכע אנטיסעמיטן. אבער אין קאפעללען איז די ישיבה נישט געווען אין קיין דארף, נאר אינמיטן וועג, און מען האט נישט געהאט צו טוהן מיט קיינעם.

סוכות ביי די עהרענפעלד'ס

אין די צייט וואס איך בין אייגעשטאנען ביי די קארניצער'ס אויף די באוענסטראאט, האבן זיי געוואוינט אויפ'ן צווייטן שטאק, דערפאר האבן זיי נישט פארמאגט אן אייגענעם סוכה אין זייער וואוינונג, זענען מיר סוכות געגאנגען עסן אין די סוכה פון הרב שמואל עהרענפעלד ז"ל, וואס ער איז אויך געווען אן אייניקל פונעם הייליגן חתם סופר זי"ע. איך געדענק, אז עס איז דארט געווען זייער קאלט.

אז מען רעדט שוין פון קעלט אין אנטוווערפען, איז אפשר כדאי צו צולייגן ווי אזוי מען איז געשלאפן און די ווינטער. געלט איז נישט געווען אויף צו הייצן אלע צימערן, און כדי נישט צו פארפרוירן ווערן אין בעט, האט מען אריין געלייגט א שטיק אייזן אין די אויוון, און עס אייגעוויקלט מיט דאכענעס,

און דאס אריינגעלייגט און בעט...

❋

נאכדעם וואס מרת קארניצער ע"ה איז נעבעך יונגערהייט אוועק פון די וועלט ה"י, און עס איז שוין נאר געבליבן אינדערהיים דער יונגסטער זוהן [שלמה] מיט די יונגסטע טאכטער, האבן זיי זיך ווידער אריבערגעצויגן און גענומען א דירה אויף די קראון סטראאט (Kroonstraat), א זייטן גאס פון די פלאנטין ליי, וואס דארט בין איך געבליבן וואוינען ביז ווען איך האב זיך אוועקגעצויגן פון אנטוווערפען אינמיטן קריג. דעמאלס האב איך שוין געארבעט, און אויך האב איך פארשטאנען, אז עס איז נישט ריכטיג זיך ארויף צו וואַרפן אויף יתומים, דעריבער האב איך זיך משתתף געווען מיט די שכירות. שלמה ע"ה האט מען נעבעך דעפארטירט, הי"ד, אבער זיין שווּעסטער [די יונגסטע טאכטער פון די קארניצער'ס] האט זיך ב"ה גערַאטעוועט.

דאס בנין פון די קארניצערס אויף די קראון סטראאט

שיף קעגנאיבער אויף די קראונסטראאט, האט געוואוינט דער איידעם נפתלי שפאלטער, און זייער גאנצע משפחה זענען נעבעך אלע דעפארטירט געווארן, הי"ד.

קורץ פאר'ן קריג, איז דער עלטסטער זוהן משה געפארן קיין אמעריקא, און ער האט ב"ה איבערגעלעבט. איין טאכטער איז - דוכט זיך מיר - געפארן קיין פאריז און דארט חתונה געהאט מיט איינעם 'שטעמער', וועמען איך האב שפעטער קענען געלערנט. ער האט געהאט א צירונג געשעפט, און זיי האבן צוזאמען געהאט עטליכע זין, קלוגע און וואוילע קינדער קע"ה. זיי האבן איבערגעלעבט דעם קריג ב"ה. די יונגסטע טאכטער האט חתונה געהאט דאהי אין אנטווערפען, צו איינער וואס איז ליידער יונג אוועק, און דערנאך האט זי חתונה געהאט מיט איינעם 'וואגשאל', און געפארן קיין בני ברק, וואו זיי האבן געעפנט א רעסטאוראנט אויף רח' מלצר, וואס היינט איז עס געאייגנט פאר א חתונה זאל.

צווייטער קאפיטל
אלס 'יסודי התורה' תלמיד

דער דירעקטאר, ר' יוסף פריעדמאן

ווי פריער דערמאנט, בין איך אריין לערנען דאהי אין די 'יסודי התורה' שולע. דער דירעקטאר פון די שולע איז געווען א היימישער איד א ת"ח, הר"ר יוסף פריעדמאן ע"ה, און ער פלעגט אויך פארלערנען שיעורים פאר די תלמידים פון צייט צו צייט. ר' יוסף איז געווען פון די איינציגסטע וואס האבן גוט געוואוסט וויאזוי זיך אומצוגיין מיט די קינדער, און מען האט ליב געהאט צו לערנען ביי איהם[3]. ער האט אויך געהאט פארשידענע ווערטלעך וואס ער פלעגט זאגן פאר די תלמידים. ס'איז געווען א בחור אין יסודי התורה וואס פלעגט אלץ אנקומען שפעט, און עס האט נישט געהאלפן קיין שום עצה דערצו. אמאל זאגט איהם ר' יוסף: 'דו ביסט גארנישט שולדיג, דו ביסט געבוירן א האלבע שעה צו שפעט...'.

דעם ר' יוסף האט מען נעבעך געכאפט אויפ'ן גאס אינמיטן קריג, און מ'האט איהם אוועקגעפירט קיין מעכעלען (Mechelen) פון וואו מען פלעגט דעפארטירן קיין אוישוויץ. זיין ווייב האט אבער נישט באגריפן וואס דאס הייסט, און זי האט פארשטאנען אז זי דארף זיין אינאיינעם מיט איר מאן, און

3) איך טענה אלץ, אז דער עיקר וואס א מלמד דארף אריינברענגען אין א קינד, איז דער ליבשאפט צו תורה. ר' שמואל אויסטערזעצער ע"ה האט מיר דערציילט איבער זיין טאטע וועלכער איז געווען א ת"ח מופלג, און ער פלעגט לערנען מיט זיינע אייגענע אינגלעך, האט ער אנגעהויבן צו לערנען מיט זיי די אגדתא גמרות, ווייל ער האט געוואלט אז זיי זאלן ליב האבן צו לערנען.

פון רעכטס צו לינקס: דער דירעקטאר פון די שולע מר. סאנקטאראם, דער גוי'אישער לערער, און להבדיל הר"ר יוסף פריעדמאן ע"ה

דעריבער איז זי אויך אהינגעפארן קיין מעכעלען אינאיינעם מיט זעקס קינדער, און ליידער האט מען זיי אלע אומגעברענגט. הי"ד.

ר' יעקב בראננער, און דער לערער

נאך איינער פון די מלמדים איז געווען הר"ר יעקב בראננער ע"ה, א זוהן פונעם שוחט הג"ר שמואל בראננער ע"ה[4]. אין ווינטער פלעג איך אנקומען אין חדר מיט א פערטל שעה שפעט. אמאל האט ער מיר געפרעגט, פארוואס איך קום שפעט אין חדר. האב איך איהם געענטפערט, אז איך קען נישט פערטיג ווערן מיט'ן דאוונען אזוי שנעל, ווייל מען האט הערשט געקענט אנהייבן ליינען קריאת שמע זייער שפעט. האט ער מיר געזאגט: 'אויב אזוי, מעגסטו קומען שפעט'.

4) איבער וועם עס ווערט שפעטער דערציילט וואס ער איז געפינען געווארן אין קעלן, דייטשלאנד.

דאהי אין יסודי התורה איז געווען א איד, א האלענדישע לערער, מיט'ן פאמיליע נאמען 'קלערעקאפער', וואס פאר'ן קריג איז ער געווען א שטיקל אדמיניסטראטאר אין די שולע.

דאס אריבקייט אין די שולע

אין מיין זכרון זענען געבליבן פארשידענע עפיזאדן פון מיינע יונגע יארן, זייענדיג א תלמיד אין די 'יסודי התורה' שולע.

אין די שולע האט דאן געהערשט א שרעקליכע אריבקייט. דער האלענדישע לערער [ר' אפרים מרדכי] קלערעקאפער ז"ל פלעגט ארומגיין יעדן טאג ביי די קינדער, און נעמען ביי זיי פינף בעלגישע פראנק, [די ווערט פון איין בעלגישע פראנק איז געווען אזויווי היינט אומגעפער 2 יורא] כדי צו קענען אויפהאלטן די שולע. ער האט פארשטאנען, אז אויב וועט מען בעטן א גרעסערע סכום אויף אמאל, וועט ער דאס נישט באקומען, דעריבער האט ער טעגליך געזומען דעם קליינעם סכום, און אויב איינער האט דאס נישט געברענגט, האט מען איהם צוריק אהיימגעשיקט. איך בין אבער געווען אן אויסנאם, און ביי מיר פלעגט ער דאס נישט בעטן, פארשטייענדיג אז איך האב נישט פון וואו צו צאלן.

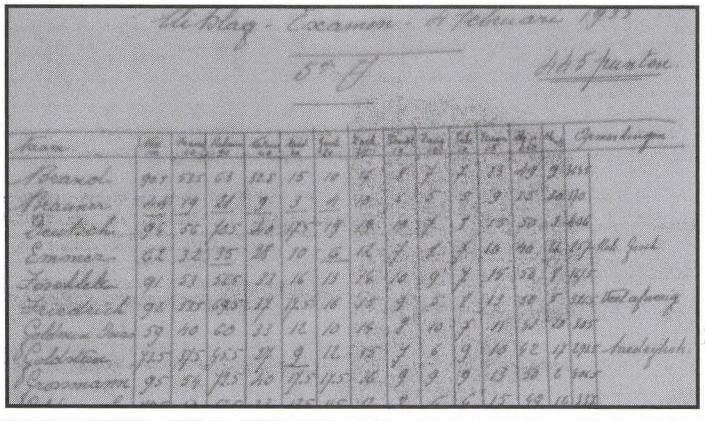
אן אסטמאטישע בראנשיט

וועז איך בין שוין געווען א תלמיד אין די פערטע כיתה, זייענדיג דעמאלס 10 יאר אלט, האט דער נישט-אידישער לערער אונז געפירט שווימען אין אן אפענעם שווימפלאץ. דאס איז געווען אין חודש 'מאי' למספרם, דער וועטער איז

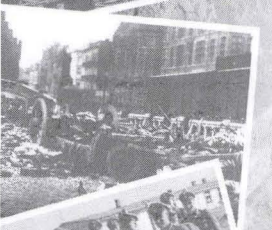
נאך נישט געווען ווארעם, און איך האב מיר געפילט זייער קאלט אין דעם וואסער. ווען איך בין אהיים געקומען, האב איך זיך זייער נישט גוט געפילט. עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז איך האב געכאפט א זייער שווערער אסטמאטישע בראנשיט (אסטמא).

אין יענע יארן פלעגט זיין זומער אין אנטווערפען קאכעדיג הייס, און במשך דריי חדשים אין די ווינטער איז געווען עכט ווינטער, שרעקליך קאלט, נישט פשוט. איך געדענק אפילו אמאל, ווען די נעגל וואסער ביים בעט איז געפרוירן געווארן. אזוי אויך די וואסער אין פארק פלעגט זיין געפרוירן. נאך די בריק פון די פלאנטין ליי, דארט וואו עס איז היינט די E3, פלעגט זיין א קליין וואסערל, און יעדן ווינטער במשך 3 חדשים פלעגט מען גיין דארט שליטן. [אין די קריג, איז געווען זייער א קאלטע ווינטער, און אויך נאכ'ן קריג, אין יאר תש"ז, איז געווען א שרעקליכע ווינטער, ביז סוף מערץ איז געווען אייז און שניי].

עכ"פ איך האב געליטן פון דעם אסטמאטישן בראנשיט זעקס לאנגע יארן. יעדן ווינטער האב איך געמוזט בלייבן אין שטוב אויף דריי חדשים, און איך האב נישט געמעגט ארויסטרעטן אין די גאס. די ערשטע צוויי וואכן האב איך געמוזט ליגן אין

מיין ראפארט פון די שולע (די זעקסטע שורה)

בעט א גאנצן טאג, און נאך צוויי און א האלב חדשים האב איך נישט געמעגט ארויס גיין אין די גאס. אבער איך האב גארנישט פארפאסט פון די לימודים, ווייל איך האב געבעטן פון די חברים אז זיי זאלן מיר ברענגען אלע שיעורים און מאטעריאל, און איך האב אלעס משלים געווען פונקט ווי אנדערע קינדער, אזוי אז אין דריי חדשים האב איך מיטגעמאכט די עקזאמען ווי כאילו איך וואלט געווען די גאנצע צייט אין די שולע.

אויף רעכענען האב איך דאס נישט נייטיג געהאט, ווייל דאס האב איך פארשטאנען אויפ'ן ווינק. רעכענען איז דאך פשוט לאגיש, און דעריבער האב איך נישט געהאט מיט דעם קיין שום פראבלעם, טראץ וואס איך האב געפעלט דריי חדשים. פארשטייט זיך אז איך האב געקענט האבן א גוטן תירוץ, אבער איך האב ב"ה ליב געהאט צו לערנען און זיך נישט געזוכט צו פטר'ן.

בימים ההם איז דער אטעל 'ווילא אלטאל' (Villa Altol) געווען אינמיטן די וועלדער, נישט ווייט פון היידע, [די אטעל שטייט נאך היינט צו טאג'ס אין 'קאקסיד' (Koksijde), וואו אידן פון אנטווערפען קומען אהין אויף אפרוה]. צוליב מיין קרענק, פלעג איך אהינפארן יעדן יאר, און די דארטיגע ביימער האבן מיר זייער גוט געטוהן צום אטעמען. איך געדענק, אז איינמאל האב איך געכאפט אזא קריזיס, אז די גאנצע משפחת קארניצער איז געזעסן ארום מיין בעט, מיינענדיג אז איך גיי שוין ח"ו פון די וועלט, און מיין הויט איז שוין געווען בלוי. אבער אין הימל האט מען אנדערש מחליט געווען ב"ה, און ווען דער דאקטאר איז אנגעקומען, איז שוין געווען נאך דער קריזיס.

איך געדענק נאך א פאל ווען איך האב זייער געליטן דערפון, דאס איז שוין געווען בשעת מיר האבן געוואוינט אויף די פלאנטין ליי. אונטער די גאס איז די בלעקהאף סטראאט (Bleeckhofstraat), און דארט איז געשטאנען א פאבריק פון

לעכט, וואס אין זומער האט דאס ארויסגעגעבן זייער א שווערן גראך, און דאס האט מיר זייער געשטערט פאר מיין אסטמא.

עס איז געווען אמאל אין יענע תקופה, ווען דער דאקטאר האט מיר געגעבן פילן איינצונעמען. דאס צווייטע מאל וואס איך האב געזומען די פילן, איז געווען פרייטיג פארנאכטס. אזויווי איך גיי אראפ צו די גאס כדי צו גיין אין שוהל, זעה איך ווי די גאנצע גאס דרייט זיך ארום מיר... איך האב געשפירט אז איך גיי חלש'ן, האב איך זיך פעסט אנגעכאפט ארום די ביימער, פארמאכט די אויגן, און געזאגט צו מיר אליין: 'דו חלש'ט נישט, דו בלייבסט וואכעדיג'. און ס'איז אדורך ב"ה.

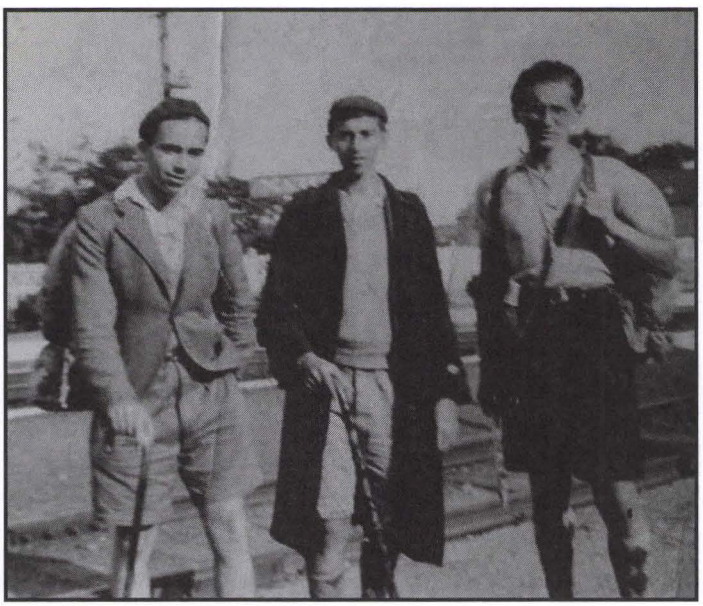
בכלל פלעג איך זיין זייער אסאך פארקילט אין יענע תקופה. נישא אזוי לאנג צוריק בין איך געווען ביי א לונגען דאקטאר, און ער זאגט מיר, אז איך האב געהאט אסטמא. ווען איך האב דאס באשטעטיגט, זאגט ער מיר, אז דאס זענען נאך די קאנסעקווענצן, 'דו האסט נאך יעצט אסטמא נאר אויף אן אנדערן אופן'. אבער ב"ה אז איך בין עס שוין פטור געווארן.

נישט דערשראקן פון די שקצים

ווען איך בין געווען 12 יאר אלט, בין איך אמאל געגאנגען מיט מיינע חברים (איזי בעק, משה שיראדסקי, און נאך צוויי חברים) שבת נאכמיטאג שפאצירן אין די 'נאכטיגאל' פארק. בשעת'ן שפילן, זענען אונז ארומגערינגלט געווארן מיט בערך 100 שקצים אין עלטער צווישן זעקס און 25 יאר, און זיי האבן אונז באדראעט און געוואלט שלאגן. איך האב געזאגט צו מיינע חברים אז זיי זאלן זיך נישט דערשרעקן. איך האב אויסגעטון מיין רעקל, ארויפגעשארט מיין ערמל, און געזאגט צו די שקצים, אז הונדערט קעגן אפאר איינצעלנע איז נישט קיין קונץ, 'לאמיר זעהן איינס קעגן איינס...'. אזויווי איך האב דאס

פון רעכטס צו לינקס: איזי בעק, משה שיראדסקי, להבחל"ח
ר' יעקב פריעדריך נ"י, ווייַלנדיג אין די 'ארדענען'
אין 1938 למס', אראנזשירט דורך די אגודה

געזאגט זענען זיי אוועקגעגאנגען, און כדי עפעס אויסצופירן האבן זיי אונז באווארפן פונדערווייטנס מיט קערנדלעך פון קערשן...

באשרייבונג איבער בעלגישן קעניג

אין יאר 1934 למספרם, איז דער בעלגישער קעניג אלבערט [דער ערשטער] געשטארבן. דער גוי'אישער לערער אין די 'יסודי התורה' האט געבעטן, אז אלע קינדער זאלן עפעס שרייבן איבער דעם. איך האב דאן אפגעשריבן א מאמר פון בערך 25 עמודים, און דער לערער האט אפילו געבעטן אז איך זאל איהם דאס שענקען, און אזוי האב איך טאקע געטוהן בתשואות חן...

לעצטע באגעגעניש מיט מיין פאטער

אין א געוויסן טאג, זייענדיג אין די 'יסודי התורה' שולע, באקום איך דארט א באזוך, פון מיין פאטער. דאס איז געווען אין יאר תרצ"ד, נאך אסאך יארן וואס מיר האבן שוין נישט געהאט קיין שום פארבינדונג. זעהט זיך אויס, אז ער האט זיך געוואלט קומען איבערצייגן מיט זיינע אויגן, אז דאס איז ריכטיג אז איך בין אריין לערנען אין א אידישע שולע און איך פיר זיך אידיש. וועז ער איז שוין געווען אויפ'ן וועג ארויס, אדורכגייענדיג דעם סעקרעטאר, האט ער זיך געמוזט עפענ וואוסנדיג מאכן, האט ער זיך אנגערופן, אז מארגן קומט ער צוריק און ער נעמט מיר מיט קיין ארץ ישראל... דאס איז געווען מיין לעצטע באגעגעניש מיט איהם. ער איז טאקע מיט די צייט אנגעקומען קיין ארץ ישראל, און זיך באזעצט אין פתח תקוה אויף רחוב נצח ישראל נומ' 17, אבער איך האב איהם מער נישט געזעהן, און נישט געוואלט האבן קיין שום קאנטאקט מיט איהם.

מיין מאמע אין אנטווערפען

איך בין נישט פונקטליך באקאנט וויאזוי מיין מאמע ע"ה איז געווארן געווארן אז איך געפין זיך אין אנטווערפען, אבער ס'איז שטארק מעגליך אז דאס איז צושטאנד געקומען דורך די פאמיליע בייראך, וועלכע האבן אויך געוואוינט קודם אין ליעזש און שפעטער אין אנטווערפען, און זיי זענען געווען אונזערע נאנטע באקאנטע.

אזוי צי אזוי, האב איך פלוצלונג אנגעהויבן באקומען בריוון פון מיין מאמע. זי איז נעבעך געבליבן א פרוי אליין, נאך וואס מיין טאטע האט איר פארלאזט.

אזוי האב איך זיך געשריבן מיט מיין מאמע ביז'ן יאר 1932 למס', וועז זי האט באשלאסן צו קומען קיין אנטווערפען, נאך וואס זי האט געטראפן דאהי א פלאץ וואו זיך אויפצוהאלטן, ביי איינע פון אירע באקאנטע, אויף די וואנדערמיידען סטראאט (Van Der Meydenstraat).

זייענדיג דאהי פלעג איך איר טעגליך גיין באזוכן. זי איז געווען צופרידן אז איך באקום א היימישן חינוך אזויווי איר אמאליגן שטאם. נאך בערך אנדערהאלבן יאר וואס זי האט זיך אויפגעהאלטן דאהי, האט זי באקומען א באריכט אז מיין טאטע געפונט זיך אין פאריז, און זי איז אהינגעפארן איהם אויפזוכן, כדי ער זאל איר באפרייען פון זיין אן עגונה. ליידער האט זי איהם נישט געטראפן, און זי איז שוין געבליבן ארבעטן אין פאריז אין א קינדער היים. זייענדיג אין פאריז פלעג איך זיך שרייבן מיט איר, אבער ליידער האב איך איר שוין קיינמאל מער נישט געזעהן.

די בר מצוה

די 'צענטראלע' האט דאך פינאנצירט מיין אויפהאלט ביי די קארניצער'ס, און דעריבער האבן זיי אויך געפראווען מיין בר מצוה. זיי האבן מיר גערופן אריבערצוקומען אין די 'צענטראלע', און געמאכט דארט א גאנצע צערעמאניע, און מיר געגעבן א שיין ביכל אויף פראנצויזיש, אונטערן נאמען 'די לעגענדעס פונעם אידישן פאלק'. דער הויפט פון די 'צענטראלע' איז דאן געווען איינער פון די מייסדים. מיין מאמע איז שוין נישט געווען אין אנטווערפען וועז איך האב בר מצוה געהאט.

עס איז געווען איינער א פרומער איד, הר"ר דוד פינק ע"ה, וואס ער אליין איז נישט געווען אין דער וועד פון די 'צענטראלע', אבער זיין פרוי איז געווען פון די וועד, און זי האט

זיך זייער געזארגט פאר מיר. זיי זענען געווען עכטע יעקעס, ערליך און פרום, און זי איז געגאנגען מיט א שייטל. זי האט מיר אפילו צוגעזאגט, אז אויב איך וועל זיך האבן אויסגעלערנט די גאלדשמידעריי, וועלן זיי זארגן פאר מיר אז איך זאל קענען ווערן זעלבסטשטענדיג, אבער למעשה אינצווישן האט די קריג אויסגעבראכן, און קורץ פאר'ן אויסברוך פון די קריג זענען זיי אוועקגעפארן קיין אמעריקא. זי איז מיר נאך אמאל געקומען באזוכן נאכ'ן קריג אין אנטווערפען אינאיינעם מיט איהר מאן, און זי האט מיר געזאגט: 'אויב דו האסט נייטיג אן עפידעיוויט וויל דו ווילסט קומען קיין אמעריקא, זאלסטו מיר זאגן איין וואָרט, שיק איך דיר שוין'.

עכ"פ דער איד האט געדאוונט אין די 'אייזענמאן' שוהל, און דעריבער האב איך יענער שבת פון מיין בר מצוה עולה געווען אין די 'אייזענמאן' שוהל. דער הויפט גבאי אין די 'אייזענמאן' שוהל איז דאן געווען איינער א יעקע מיט'ן נאמען 'באב פרינס'. אויך די שווערנער ברודערס זענען געווען דארט גבאים.

די פעולות פון די 'אגודה' דאהי

ווי אויבנדערמאנט, פלעג איך גיין יעדן שבת נאכמיטאג, אנטייל נעמען אין די פראגראמען פון די אגודת ישראל. עס וועט זיין אינטערעסאנט צו וויסמען עטליכע שורות צו די פעולות פון די אגודה אין יענע יארן, לויט ווי עס איז פארבליבן אין מיינע זכרונות.

איך געדענק די אגודה פון וועו איך בין אלט געווען גיין יאר. די אגודה איז דאן געווען אין א הונטער הויז אויף די פראווינסי סטראאט (Provinciestraat), שיף קעגנאיבער די באקאנטער 'קליינבלאט' בעקעריי, נאך די בלעקהאף סטראאט. ס'איז געווען א טויער אריינצוגיין צום הונטער הויז, און דארט,

אויפ'ן צווייטן שטאק, איז די אגודה געווען סטאנציאנירט. וועז די אגודה האט זיך דארט געפינען, זענען זיי געווען פינאנציעל אין זייער אן ארימער צושטאנד.

די אגודה האט געהאט א גרויס חלק אין דאס אידישן לעבן אין אנטווערפען. די אגודה האט כסדר אהערגעשטעלט פראגראמען און אקטיוויטעטן פאר די קינדער, סיי אין שבת קודש, און אזוי אויך זונטאג. אין די ערשטע צייטן, איז נאכנישט געווען קיין מנין אין די אגודה, אבער אין די שפעטערע יארן, פאר'ן קריג, פלעג איך שוין צו דאוונען דארט, און דאס איז שוין געווען ווען זיי זענען אריבער צו די וואן ספאנגען סטראאט (Van Spangenstraat), דארט וואו עס געפינט זיך היינט צוטאגס דאס בעלזער שטיבל.

הר"ר שמעון פריעדמאן ע"ה [א ברודער פון ר' יוסף ע"ה, דער דירעקטאר אין יסודי התורה], האט אנגעפירט די אגודה דאהי. ער איז געווען א ת"ח, און ער פלעגט פארלערנען שיעורים אין גמרא מיט מפרשים פאר די עלטערע בחורים אין צעירי אגודת ישראל.

די קינדער פלעגן זיך צוזאמענקומען יעדן שבת נאכמיטאג, צו פארברענגען אינאיינעם און הערן שיינע דרשות. מיר פלעגן הערן דארט שיינע מעשיות און די מדרשים אויף די וואכעדיגע פרשה, פון הר"ר וואלף אסטער ע"ה. די הערליכע מדרשים, מיט די שיינע שפראך פון רבי וואלף, האבן מיר געצליך באצויבערט, און געהאט א טיפע השפעה אויף מיר. צו שלש סעודות פלעגט אהינקומען הר"ר שמואל אויסטערזעצער ע"ה, און אונז דערציילן פון די אידישע היסטאריע, ווי איבער די צייטן פון די שפאנישע תקופה, אד"ג. ער האט געהאט א מורא'דיגן זכרון, און איז געווען א געוואלדיגער תלמיד חכם און בעל מדות.

איבערהויפט האב איך ליב געהאט אהין צו גיין צוליב דעם

קאנטאקט מיט חברים, וואס דאס האט מיר אין א געוויסן זין אויפגעלעבט, טראץ וואס איך בין געווען א קינד אליין.

מיט די צייט, האט זיך די אגודה אריבערגעצויגן צו די וואן ספאנגען סטראאט. דאס איז געווען א בנין מיט עטליכע שטאק; אונטן איז געווען א קאמוניסטישע געזעלשאפט, זיי האבן זיך גערופן 'יאסק' - יודישע ארבייטער ספארט קלוב. [אזא זאך האט געקענט זיין נאר אין אנטווערפען, וואו עס האט נישט געהערשט די ווינט פון קאמוניזם אדער השכלה ביים היימישן עולם, און דעריבער האט מען געקענט זיין אין איין בנין מיט א 'אידישע' קאמוניסטישע געזעלשאפט און מיר האבן אפילו נישט געוואוסט וואס זענען זייערע אקטיוויטעטן, מען האט פשוט נישט געהאט קיין שום שייכות מיט זיי]. אויפ'ן ערשטן שטאק איז געווען די אגודה, און העכער דעם, אדער אויפ'ן צווייטן אדער אויפ'ן דריטן שטאק, איז געווען א וועבעריי פאבריק, וואו מען האט געווען שטאף, און דאס האט באלאנגט פאר הר"ר יוסף ווינשטאק ז"ל הי"ד, דער פאטער פון הר"ר פסח ווינשטאק ע"ה. [ר' פסח איז געווען מיט עטליכע יאר עלטער פון מיר להבחל"ח, און ער איז טאקע אויך געווען א מדריך אין די אגודה]. אין דעם הויף איז געווען א הונטער-הויז, און די אגודה האט ארגאניזירט פאר בחורים, אז מען זאל זיך קענען דארט לערנען צו שניידן דיאמאנטן, [דאס מיינט רונדיג צו מאכן א דיאמאנט, כדי צו ערמעגליכן אז מען זאל דאס קענען נאכדעם שלייפן] כדי צו ברענגען פרנסה. מיר האט דוקא נישט געפאלן די ארבעט.

שפעטער האבן זיי זיך אוועקגעצויגן פון די וואן ספאנגען סטראאט, און אריבער צו די אסטען סטראאט (Oostenstraat), וואו זיי האבן פארמאגט א גאנצן הויז, לעבן די שוהל. דאס איז שוין געווען קורץ פאר'ן קריג, און עס האט אויך אנגעהאלטן דארט עטליכע יאר נאכ'ן קריג. איך געדענק, אז נאכ'ן קריג פלעגט דארט דאוונענען הר"ר מאיר וואקסשטאק ע"ה [פאטער

פון יבלחט"א הר"ר יעקב וואקסשטאק נ"י, און פעטער פון הר"ר אלעזר וואקסשטאק נ"י], און באלד נאכ'ן דאוונען פלעגט ער פארלערנען א שיעור אין הלכה.

דאס באנוץ פון טעלעפאנען

לויט ווי איך געדענק פון מיינע יונגע קינדער יארן, אין די סוף פ' יארן, איז שוין געווען דעמאלס טעלעפאנען. דאס איז געווען אזא גאנצע כלי, וואס מען האט געמוזט דרייען, און דעמאלס האט מען זיך געקענט פארבינדן מיט דעם אנדערן אויפ'ן צוויטן זייט. דוכט זיך מיר, אז אויב מען האט געוואלט רופן צו איינעם דא אין שטאט, האט מען געקענט רופן דירעקט, אבער צו רופן קיין בריסל, אדער אפילו צו א דערפל אינדרויסן פון אנטווערפען, האט מען געמוזט רופן צו די צענטראלע אנפירערס, און זיי האבן דאן פארבינדן אז מען זאל קענען רעדן צום אנדערן צד.

דריטער קאפיטל
ביי די ארבייט

געלערנט גאלדשמידעריי

אזוי איז דאס לעבן אנגעגאנגען, ביז עס איז געקומען די צייט וועו מען ענדיגט די שולע. אין יענע צייט איז מען געווען מחויב צו גיין אין שולע נאר ביז די פערצן יאר. בערך ביי די פופצן יאר האט זיך געענדיגט דאס לערנען אין 'יסודי התורה', און פון דארט האבן זיך די תלמידים צוטיילט; רוב תלמידים זענען געגאנגען ארבייטן, טייל שטודירן, און א קליינער חלק האט ממשיך געווען צו לערנען אין ישיבה. איך האב גאר שטארק געוואלט גיין לערנען אין ישיבה, און ממשיך זיין צו שטייגן אין לערנען, אבער זייענדיג א קינד אליין בין איך געווען אונטער די אפוטרופסות פון די ארגאניזאציע "צענטראלע", וואס זיי האבן מיר אויסגעהאלטן, דעריבער האבן זיי געהאט די דעה איבער מיר. איך בין געגאנגען עס איבערשמועסן מיט מיינע אפוטרופסים, און זיי האבן זיך געשטעלט דוקא אז איך זאל זיך לערנען א פאך כדי איך זאל זיך קענען שטעלן אויף די אייגענע פיס פאר פרנסה. אין אלגעמיין, איז אין די הנהלה נישט געווען קיין בני תורה, אבער למעשה האבן זיי געזארגט לפי ערכם פאר מיין טובה.

מען דארף געדענקען, אז אין יענע צייט איז די פרנסה בדרך כלל געווען זייער שווער. אלע מענטשן - אידן און להבדיל נישט-אידן - האבן געמוזט ארבייטן 72 שעה א וואך כדי צו האבן דאס מינימום און דאס אבסאלוטע מייסט נויטווענדיגע צום לעבן.

צוריק צום ענין. מען האט מיר געפרעגט וואספארא פאך איך וויל לערנען, און די ערשטע זאך וואס איך האב געטראכט איז געווען, צו ארבייטן אין א גאראדזש. איך בין געווען זייער באגייסטערט פון אויטאס, אבער מען האט מיר געזאגט, אז וויבאלד איך לייד יעדן ווינטער פון א שווערע אסטמאטישען בראנשיט, איז דער רויך און די גערוך פון די בענזין זייער נישט גוט פאר מיר, און אז איך דארף זוכן מער א פאסיגע ארבעט. סוף כל סוף האב איך מחליט געווען, זיך אויסלערנען צו ווערן א גאלדשמיד. מען האט מיר אריינגעגעבן צו א גאלדשמיד אויסצולערנען דאס פאך פון גאלדשמידעריי, און דארט בין איך געווען במשך דריי יאר. [אנהייב איז דאס געווען אויף די קעט סטראאט (Ketsstraat), וואס דאס איז די נעקסטע גאס נאך די מיליס סטראאט (Milisstraat), און שפעטער איז דאס געווען ביי די ווינקל פון די וועסטינג סטראאט (Vestingstraat) און די רייף סטראאט (Rijfstraat)].

אנטי-קאמוניזם

מיין בעל הבית איז געווען א קראקאווער איד, מיט'ן נאמען לעאן וואלף. ער איז געבוירן און ערצויגן געווארן אין קראקא, אבער ער איז געווען א פארברענטער קאמוניסט רח"ל, זיך באריימענדיג אז ער איז א סטאליניסט... פון ווען אן איך בין אריינגעקומען צו איהם האט ער געלייגט אויף מיר אן אויג, צוליב וואס ער האט געזעהן אין מיר א פאטענציאל צו וואקסן נישט בלויז א גוטער גאלדשמיד, נאר אויך א געטרייער קאמוניסט. ער האט מיר געפיטערט כסדר מיט זיינע אידעאלאגישע שמועסן, און געוואלט הערן וואס איך האב צו זאגן איבער די גליקן פון קאמוניזם. ער האט מיר געגעבן צו לייענן די ביכער

פון די קאמוניסטישע שרייבערס, און זייענדיג א נייגעריגער האב איך עס געליינט, אבער איך בין ב"ה באשאנקען געווארן מיט א זעלבסשטענדיגער מיינונג, און די ביכער האבן נישט געמאכט אויף מיר קיין שום רושם.

נאך א שטיק צייט ווען מיין בעל הבית האט געזעהן אז איך האב נישט געטוישט מיין מיינונג, איז ער געווען זייער אנטוישט, און איז געווען זיכער אז איך האב נישט געליינט די ביכער, אבער ווען איך האב איהם איבערצייגט אז איך ווייס פונקטליך וואס ס'שטייט אין די אלע ביכער, איז ער געווארן גאר איבערראשט, וויאזוי עס קען זיין אז די אלע ביכער האבן נישט קיין איינפלוס אויף מיר.

איך האב איהם דאן ערקלערט, אז אין די אלע ביכער שטייט נאר, אז מענטשן זענען געלט-גייציג און זוכן צו פארדינען אויפ'ן חשבון פון די פשוט'ע ארבייטער, און אויף דעם בין איך מסכים, אבער צי איז דען די לעזונג אז מען זאל מאכן געזעצן און איינצוימען די מענטשן מיט שכל און מיט מענטשליכקייט?! זיי, די קאמוניסטן אין רוסלאנד, האבן צוגענומען פון זייערע בירגער דאס אייגענטומס-רעכט. דאס מיינט, אז קיין שום מענטש האט נישט דאס רעכט צו האבן אן אייגענעם רכוש. האב איך איהם געפרעגט, למשל א לייב אויב מען וועט איהם אויסרייסן די ציין און איהם אפשניידן די שארפע נעגל, איז דער לייב איידעלער אדער בעסער געווארן?! ער איז דער זעלבער לייב, מיט די זעלבע אינסטינקטן און די זעלבע רציחה, אהנע ציין און אהנע נעגל. קאמוניזם שלאגט פאר צו ארויסנעמען די ציין פון די מענטשן. אין ספר איוב (י"א י"ב) שטייט, "ועיר פרא אדם יולד", אז א מענטש ווערט געבוירן ווי א ווילדער אייזל, און נאר תורה און מצוות קענען דעם מענטש אויסאיידלען און פארבעסערן, אבער די עצה איז נישט אז מען זאל זיי איינצוימען מיט געוואלד. - פון דאן אן האט ער מיר אפגעלאזט, זעהענדיג אז איך בין נישט קיין

אדרעס פאר זיינע אנשויאונגען.

❋

אין אלגעמיין איז ער געווען זייער צופרידן פון מיר, אבער ער האט נישט סובל געווען מיין עקשנות אין שמירת המצוות. איינמאל האט ער מיר געבעטן גאר שטארק, אז איך זאל נישט טראגן קיין קאפל ביי די ארבעט. אן צו ענטפערן א ווארט, האב איך זיך אויפגעשטעלט, געזומען מיין היטל, איהם געזאגט א גוטן טאג, און ארויסשפאצירט פון הויז.

ער האט זיך געכאפט אז ער איז געגאנגען צו ווייט, און ער איז מיר נאכגעלאפן אין די גאס און מיר געבעטן צוריקצוקומען, און צוגעזאגט אז מער ווען ער מיר נישט פארדרייען דעם קאפ וועגן אידישקייט. דערביי האט ער זיך פארענטפערט פאר מיר, אז ער האט דאס געבעטן פון מיר, צוליב וואס ער איז א פרעדיגער אינערהאלב די ארגאניזאציע פון די לינקע פועלי ציון, די לינקע ציוני'סטן, ווען ער זאגט פייערדיגע דרשות איבער די קאמוניסטישע אידעאלען, דעריבער שעמט ער זיך פאר זיינע חברים אז ער קען נישט פועל'ן ביי זיין יונגער לערן-יונגל זיך אפצולאזן פון שמירת המצוות, אבער זעהענדיג ווי אנטשלאסן איך בין, האט ער פארשטאנען אז עס איז א פארלוירענער קאמף.

חוץ וואס איך בין ב"ה ערצויגן געווארן אין א גוטע שטוב און איך האב געהאט א דוגמא חיה פון גאר אן ערליכן רבי'ן יעדער נאכט אין בית המדרש [ווי עס וועט שפעטער אויסגעשמועסט ווערן], האב איך געהאט א שטארקע אמונה אין דעם בורא עולם. אלץ קינד פון צעהן יאר אלט האב איך שוין פארשטאנען, אז עס איז נישט שייך אז אזא שלימות'דיגע בריאה זאל זיין אנטשטאנען פון זיך אליין. קיין מענטש האט מיר אזא שטות נישט געקענט אינרעדן.

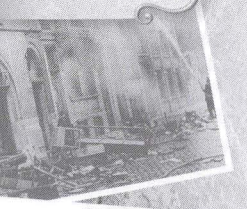
איך וויל נישט עסן אין תשעה באב

איך געדענק נישט אויב דאס איז געווען די ערשטע יאר אדער די צווייטע יאר וואס איך האב געארבייט ביים איהם, האט ער מיר אמאל אנגעגרייט די שווערסטע ארבייט וואס איז דא אין גאלדשמידעריי, פונקט אין תשעה באב! אין אלגעמיין איז גאלדשמידעריי נישט קיין פיזישע ארבייט, אבער צו שמעלצן פלאטין, דאס איז שוין א פיזיש שווערער ארבייט. קודם כל, ביים שמעלצן אליין מוז מען האבן 3000 גראד היץ, מיט א ספעציעלע כלי, אבער פלאטין קען מען נישט גיסן. גאלד און זילבער קען מען אריינגיסן אין א פארעם און ס'וועט א שטאבע, אבער פלאטין מוז מען שמידן, און וועז עס איז מער נישט רויט מוז מען עס נאכאמאל גליען און וויטער שמידן. מען גליעט, מען שמידט, מען גליעט, אא"וו, ביז מען מאכט דערפון א שטאבע, און נאכדעם לייגט מען דאס אין א וואלץ, צווישן צוויי שטאלענע צילינדערס, און מען טוט דאס כסדר נאך אביסל מער צומאכן, ביז עס וועט דין א מילימעטער.

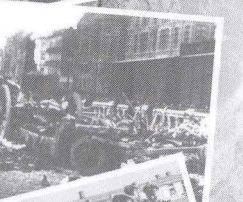
אט די ארבייט האב איך געקריגן אין תשעה באב, און איך האב איהם נישט געוואלט זאגן אז היינט איז תשעה באב, כדי אז דער קאמוניסט זאל מיר נישט זאגן 'פרומע מעשיות'. איך בין געווען דעמאלס כמעט זעכצן יאר אלט, איך האב געפאסט, און פונקט איז אין יענעם טאג געווען א שרעקליכער היץ. ניין אזייגער אינדערפרי האב איך אנגעהויבן די ארבייט, און צוועלף אזייגער בין איך געווען פארטיג מיט אלעס, שמעלצן, שמידן, וואלצן. ס'איז געווען א גרויסע פארציע, פון דריי שעה ארבייט. ער קוקט מיר אן, און זעהענדיג ווי בלאס איך בין, זאגט ער מיר: 'דוכט זיך אז ס'היינט תשעה באב'. וועז איך האב איהם דאס באשטעטיגט, פרעגט ער מיר אויב איך פאסט, און איך האב איהם געזאגט אז יא. זאגט ער מיר: 'דו קענסט דא עסן'. זאג איך איהם: 'עסן?! אז איך וויל עסן קען איך עסן אינדערהיים'. - זיי מיינען אלץ אז מען צווינגט אונז, און איך

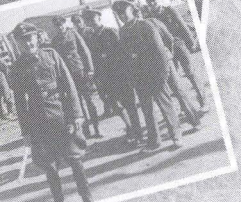
האב איהם דאן קלאר געשטעלט אז קיינער צווינגט מיר נישט.

דאך נאך געהאט עפעס מיט אידישקייט

ער האט נעבעך גארנישט געהאלטן ה"י. אמאל וועט ער האט גערעדט קעגן חופה וקידושין, האב איך איהם געזאגט, אז דאס איז נישט מעגליך אז א איד זאל חתונה האבן אן א חופה וקידושין. איינמאל האט ער ערגעץ געמוזט גיין עפעס ערלעדיגן, האב איך געפרעגט דעמאלס פאר זיין פרוי, וואר האט זיי מסדר געווען חופה וקידושין, און זי האט מיר געענטפערט. ס'איז טאקע נישט געווען דער רב, און נישט אין דער שוהל, אבער עפעס א פרומער עלטערער איד האט זיי דאס מסדר געווען. האב איך איהם שפעטער געזאגט: 'א גרויס מויל האסט דו...'.

אזוי אויך בין איך אמאל ארויף צו זיי ערב יום כיפור, האב איך געזעהן דארט אז ס'איז געווען אנגעצינדן יום כיפור לעכט. זי האט דאס געזעהן ביי די עלטערן, צי ביי די זיידע און באבע. איך בין געווען גאנץ איבערראשט, זעהענדיג אז אויב האט מען נאך געהאט פרומע עלטערן איז שווער זיך אינגאנצן ארויסצו'פטר'ן...

געראטעוועט פון סכנת נפשות ממש

צו קענען שמעלצן, באנוצט מען זיך מיט א ספעציעלע כלי וואס פארמאגט צוויי רערן, איינס פאר גאז און איינס פאר לופט, און מען בלאזט אויף דעם פלאם און דורכדעם ווערט דאס א גרויסער פייער צו קענען שמעלצן, [אויף פראנצויזיש הייסט די כלי א 'באנבאן']. דאס איז זייער פראקטיש וועט מען וויל שמעלצן גאלד אדער זילבער, אבער דאס איז צו שוואך

אויף צו שמעלצן פלאטין, ווייל דעמאלס דארף די היץ זיין נאך שטערקער מיט עטליכע הונדערט גראד, און דעריבער, ביי די כלי וואס שמעלצט פלאטין איז די דרוק אסאך שטערקער. מען שטעלט אוועק דער כלי אויף די ערד, און איבער דעם איז פארהאן א 'מיטער' (meter) וועלכער ווייזט די שטארקייט פונעם דרוק און וויפיל אקסידזשען עס איז נאך פארהאן אינעווייניג. אין אלגעמיין, איז ביים סוף שוין דא ווייניג אקסידזשען, און דעמאלס דארף מען געבן א שטארקע דריי אויף די כלי אז עס זאל פארשטערקערן דעם דרוק. מען דארף אבער געדענקען, אז גלייך ווען מען ענדיגט צו שמעלצן ברויך מען דאס צוריק דרייען, ווייל אויב נישט קען דאס זיין זייער מסוכן, צוליב די געוואלדיגע שטארקייט דערפון.

בשעת איך האב געארבייט ביי איהם אויף די וועסטינג סטראאט, האט אמאל פאסירט אז דער בעה"ב האט דאס פארגעסן צוריק צו דרייען, און ער איז אראפ אונטן אויף די גאס. איך בין געווען אויבן, און אין דעם דערנעבנדיגן צימער האבן זיך געפינען זיין פרוי מיט זייער קליין קינד. פלוצלינג הער איך א שטארקע געדודער פון דעם כלי, וואס דאס האט געמיינט אז מען האט דאס נישט צוריק געדרייט, און די מעסטער שטייט אויף מאקסימום, און דאס איז געווען פשוט סכנת נפשות, ווייל דאס האט געמיינט אז דאס קען עקספלאדירן און חרוב מאכן חלילה דעם גאנצן הויז! וועז איך וואלט געווען דארט איינער אליין, וואלט איך פשוט ארויסגעלאפן פון דארט, אבער צוליב וואס זיין פרוי און קינד זענען אויך דארט געווען, האב איך געשפירט אז איך מוז עפעס טוהן זיי צו ראטעווען. איך האב איינגעשטעלט מיין לעבן און עס פראבירט צוריק צודרייען, אבער מיינע הענט האבן דאס נישט געקענט אזוי צוריק דרייען, דעריבער האב איך געזומען א צוואנג און מיט דעם האב איך געדרייט. איך האב געציטערט אז עס זאל גארנישט קאליע ווערן אינמיטן, אבער ב"ה אז די גאנצע מעשה איז אדורך

בשלום.

וועז דער בעה"ב איז צוריק ארויפגעקומען פון די גאס, האב איך איהם גלאטיג דערציילט וואס איך האב דא געטוהן, אן קיין שום טענות ומענות. ער האט זיך געכאפט איבער דעם טעות וואס ער איז דא באגאנגען, ער האט זיך געשעמט און גארנישט געזאגט.

אויסגעלערנט דעם פאך

געלויבט השי"ת, אז איך האב זיך גוט אויסגעלערנט דעם פאך פון גאלדשמידעריי, און איך האב נאך אפילו באוויזן דאס אויסצולערנען ווייטער פאר שלמה קארניצער מיט זיין שוואגער, צוליב וואס נאכ'ן אויסברוך פון די מלחמה, האבן זיי פארלוירן זייער פרנסה, ווייל זיי האבן געארבייט מיט דיאמאנטן, און אין יענע תקופה איז דאס שוין מער נישט געגאנגען, דערפאר האב איך זיי אויסגעלערנט וויאזוי צו מאכן גאלדענע און זילבערנע רינגלעך פאר מענער. דאס איז א גאנצע פאך וויאזוי מען מאכט דאס פון אנהויב ביז צום סוף, און דאס אלעס האב איך זיי אויסגעלערנט, און זיי האבן ב"ה פיין מצליח געווען.

שפעטער אין די קריג יארן וועז איך האב באשלאסן זיך אריבערצוציען קיין בריסל, כאטש וואס זיי האבן שוין געהאט די פאך אין די האנט, האט דער איידעם געהאט צו מיר א טענה הלמאי איך לאז זיי איבער אליין, אבער איך האב איהם גארנישט צוריק געענטפערט.

[די טאכטער פון די קארניצער'ס וואס האט זיך באהאלטן אין פראנקרייך, האט פארמאגט א דאזע [פושקעלע], וואס אין איין זייט איז געלעגן פודער, און ביי די אנדערע זייט איז געווען א שפיגל, אבער ביי די זייט איז געווען אביסל הויל, און איך

האב עס באוויזן אויפצומאכן פאר איר, און דארט אריינגעלייגט אירע דיאמאנטן, און דערנאך האב איך עס צוריק פארמאכט, כדי אז זי זאל דאס קענען מיטנעמען מיט זיך].

פערטער קאפיטל
דאס אידישקייט אין אנטוווערפען

אנטוווערפען אין אלגעמיין

עס וועט זיין אינטרעסאנט איבערצוגעבן פון מיינע זכרונות, וויאזוי עס האט אויסגעקוקט אין אלגעמיין דאס אידישע לעבן אין אנטוווערפען פאר'ן קריג בכלליות, ובפרטיות איבער די גדולים וצדיקים וועלכע האבן געוואוינט דאהי און באשיינט די שטאט.

אנטוווערפען איז אויך אין יענע יארן געווען אן עיר ואם בישראל, א פראכטפולע אידישע שטאט וואו אידישקייט האט געבליהט און איז שטארק געוואקסן. אין אנטוווערפען פאר'ן קריג איז געווען 35 שטיבלעך, עס האבן געוואוינט דאהי אידן פון אלע קרייזן און שיכטן, און מען האט געלעבט אינאיינעם מיט אחדות.

די היימישע אידן האבן געציילט מער פון 35 טויזענט נפשות, און זענען געווען פארשפרייט אויף א גרויסער שטח פון אנטוווערפען. ווי צום ביישפיל, איז געווען א גרויסער אידישער קוואַרטאל טיף אין בערכעם (Berchem), וואס דאס איז א פארשטאט פון אנטוווערפען, אזוי אויך האבן אידן געוואוינט אין די צענטראל אנטוווערפען, ווי אויף די לאנגע לעעם סטראאט (Lange Leemstraat), און פון די צווייטע זייט זענען אידן אויך געווען פלאצירט ווייט נאך די פלאנטין ליי, נישט אזויווי היינט וואס די אנטוווערפענער קהילה איז מער קאנצעטרירט אינעם צענטער.

די אידישע באפעלקערונג אין אנטווערפען איז געווען איינגעטיילט אין צוויי קהילות: מחזיקי הדת - וואו דארט האבן געהערט רוב מנין פון די פרומע היימישע אידן, און די צווייטע איז געווען שומרי הדת - וואו דארטן האבן געהערט די רעפארמער, און אויך א טייל פון די מזרחי.

אבער אויך זענען אין אנטווערפען געווען גאר חשוב'ע אידן, תלמידי חכמים, צדיקים, און געהויבענע בעלי בתים. עס איז שווער אויסצורעכענען אלע, אבער מיט א טייל פון זיי האב איך געהאט גאר א נאנטן קשר, און איבער זיי ווייל איך ווידמען א פאר ווערטער.

רבי מרדכי ראטטענבערג זצ"ל הי"ד

די שיינקייט פון שטאט איז געווען דער געהויבענער פערזענליכקייט פון דער מרא דאתרא, הגאון הק' רבי מרדכי ראטטענבערג זללה"ה הי"ד, [וואס האט געדינט אלס רב און אנטווערפען פון תרע"ד ביז די מלחמה]. לערנענדיג אין די 'יסודי התורה', האב איך געהאט די זכיה איהם קענען צו לערנען, ווען ער פלעגט קומען זאגן שיעורים פאר די קינדער. דער רב ז"ל איז געווען א איד מיט א שטארקן הדרת פנים, זיין אנווועזנהייט האט געווארפן א יראת הכבוד אפילו אויף די גאר יונגע קינדער.

הגאון הק' רבי מרדכי ראטטענבערג זצ"ל הי"ד, גאב"ד אנטווערפען ובעמח"ס שו"ת יד מרדכי

ספר
מצות השם
כולל
תרי"ג מצות כסדר התורה
והגר עניניהם המבוארים בשער השני
מאת כבוד הרב הגדול בתורה מופת הדור ומנהג צנא
מלא ספרא סדר בדיקת חמץ ומכירת חמץ ומנהג אבני הודים
ועל מקומות ומקורות הענינים ר' בדיק בענגשטער
ווארשא
בדפוס ר' יצחק נאלמסון נ"י
שנת תרי"ל לפק
ועכשו הוספו
מאמר על תרי"ג מצות מאת שליח הקדוש
נדפס מחדש על-ידי
בית מסדר הספרים
זאב סאלים
ניו-יורק, נ. י.
תשי"ח

ספר 'מצות השם' פון הג"ר ברוך בענטשער זצ"ל

ער איז געווען א פארצייטישע דמות פון א רב, און ער האט זיך כסדר אומגעקוקט אויף די קינדער. זיין מנהג איז געווען, אז א קינד וואס די עלטערן האבן איהם געשיקט מיט א שאלה, האט ער די ערשטע זאך געפרעגט אויב ער גייט ציצית, א זאך וואס אין יענע צייטן זענען געווען אפילו געוויסע ערליכע אידן וואס האבן נישט אזוי שטארק מקפיד געווען דערויף ביי קליינע קינדער. איך געדענק נאך ביז היינט די פחד און יראת הכבוד וואס איך האב געהאט ווען איך בין געקומען אין זיין געגענווארט. דערצו איז דער רב ז"ל אויך געווען א בעל מקובל. מען האט דאך ארויסגעגעבן פון איהם די שו"ת יד מרדכי, און דארט איז אויך פארהאן עטליכע ענינים עפ"י קבלה.

איך האב נאך געהערט די שבת שובה און שבת הגדול דרשות פון הרב ראטטענבערג ז"ל. איך געדענק אז אין יאר תרח"צ האט ער אנגעהויבן די דרשה שבת שובה מיט'ן פסוק 'שובי שובי השולמית' (שה"ש ז' א').

ער פלעגט אויך פארלערנען שיעורים אין די 'יסודי התורה', אין א ספר מיט'ן נאמען 'מצות השם' (להג"ר ברוך בענטשער זצ"ל), וועלכער ענטהאלט אין זיך די תרי"ג מצוות לויט'ן רמב"ם און רמב"ן און נאך ראשונים, די שבע מצות דרבנן, שבע מצות בני נח, און נאך ענינים, אינאיינעם מיט מראי מקומות פון ש"ס און פוסקים.

[דער רב אין די 'שומרי הדת' קהלה פאר'ן קריג, איז געווען הרב עמיאל, און שפעטער איז ער ארויף קיין ארץ ישראל. ער איז געווען א ת"ח, א ליטווישער אפשטאמיגער, אבער ער איז

געווען פון די מזרחי. ער האט געהאט א ווייסע בארד, אבער ער האט געמאכט אביסל א קאלטבלוטיגן איינדרוק. ער האט געוואוינט נישט ווייט פון הרב ראטטענבערג זצ"ל, אבער איך מיין אז זיי האבן נישט געהאט קיין שייכות צווישן זיך, צוליב וואס ער איז געווען פון די מזרחי.

דער ערליכער ליטווישער עולם איז געווען זייער נישט צופרידן פון א געוויסן חיבור פון הרב עמיאל, וואו ער האט אוועקגעשטעלט דעם 'תלמוד' אויף עפעס א וואוסנשאפטליכן אופן. מען האט נישט ליב געהאט דעם סיסטעם, צוליב וואס אונז דארפן וויסן אז די הייליגער תורה איז א ג-טליכער זאך.

פאר די קריג איז געווען צוויי שולעס, די יסודי התורה איז געווען אונטער די 'מחזיקי הדת', און די תחכמוני אונטער די 'שומרי הדת'. די תחכמוני איז ליידער געווען א געמישטע שולע פון יונגלעך מיט מיידלעך רח"ל].

כ"ק אדמו"ר מאלכסנדר זצ"ל

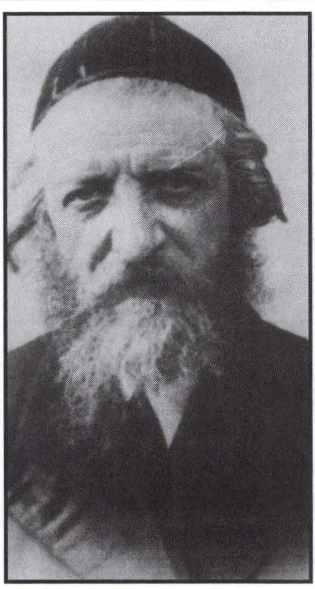
מיין רבי מובהק איז געווען הגה"צ רבי בעריש דעמבינסקי ז"ל, דער זון פון דעם אלכסנדר רבי פון אנטווערפען כ"ק הרהגה"צ רבי שרגא פייבל דעמבינסקי זצ"ל[5]. איך בין נתקרב געווארן צו זיי, אדאנק דעם וואס יעדן טאג נאך די ארבייט בין איך באלד געגאנגען אין בית המדרש אריין און דארט פארברענגט צווישן פיר און פינף שעה. אנטווערפען איז געווען א גרויסע תורה'דיגע שטאט, יעדער נאכט זענען די בתי מדרשים געווען איבערגעפולט מיט לומדי תורה, און מיט שיעורים פאר בעלי בתים, און איך האב מיר געזוכט א שטילע ווינקל וואו איך זאל קענען לערנען אומגעשטערט, און

5) [זיין פאטער רבי בצלאל זצ"ל איז געווען אן איידעם ביים אלטן רבי'ן פון אלכסנדר, הרה"ק רבי יחיאל זצ"ל].

אזוי בין איך אנגעקומען אין דעם אלכסנדר שטיבל וואס איז געווען אויף די זעלבע גאס פון דער ביהמ"ד הגדול, אויף די 'אסטען' סטראאט נומ' 50. דעם רבינ'ס דירה איז געווען ביים אריינקומען אין דעם בנין אויף די רעכטע זייט, און אויף די לינקע זייט איז געווען זיין בית המדרש.

דארט האב איך מיר באקענט מיט דעם אלכסנדר רבי'ן זצוק"ל, וועלכער איז געווען א געהויבענער איד, א דמות פון א פארצייטישן צדיק. דאס שטיבל איז געווען פארבינדן צו זיין שטוב, און א דאנק דעם בין איך געווארן א בן בית ביי אים. ער איז געווען א איש מורם מעם, מען האט כמעט נישט געהערט פון איהם א הויך ווארט, ער האט כסדר געשוויגן מיט א יראת שמים. אן אויסנאם איז געווען ווען ער האט געלערנט, אפילו ווען ער האט געלערנט אליין, אבער ווען מען האט אויסגעהערט האט עס אויסגעקוקט ווי ער לערנט פאר א שיעור, טייטשנדיג יעדעס ווארט אויף אידיש, און ערקלערנדיג יעדעס ווארט קלאר מיט א הויכן קול פאר זיך.

כ"ק אדמו"ר רבי שרגא פייבל דעמבינסקי זצ"ל מאלכסנדר

איך האב אויך געהאט די זכי' איהם צו קענען אביסל משמש זיין. פאר'ן קריג - און אויך א לאנגע צייט נאכ'ן קריג - איז די שטאטישע מקוה געווען סטאנציאנירט אין דער לאמאריניער סטראאט (Lamorinièrestraat) נומ' 60. איך האב געזעהן, אז דער רבי ז"ל גייט שבת אליין אין מקוה ארום 7:45, און איך האב געטראכט ביי מיר, אז דאס איז נישט קיין

כבוד פאר'ן רבי'ן צו גיין דעם וועג אהין און צוריק אליין אהנע באגלייטונג, און דעריבער האב איך מחליט געווען צו באגלייטן דעם רבי'ן יעדן שבת אינדערפרי צו די מקוה הלוך וחזור.

רבי בעריש, דעם רבינ'ס זוהן

אבער גאר א נאנטע שייכות האב איך געהאט מיט דעם זון פונעם רבי'ן, הרה"צ רבי בעריש ז"ל. מיין ידידות מיט רבי בעריש איז געווען גאר א נאנטע און טיפע. ער איז געווען מיין רבי מובהק, אין איך האב מיט איהם געלערנט א שיעור יעדן טאג. ער איז געווען א שוחט פאר עופות אין דער קהילה 'מחזיקי הדת', און איך האב ביי איהם אנגעהויבן לערנען מסכת חולין. ער פלעגט יעדן טאג חזר'ן הלכות שחיטה אין דעם ספר 'זבחי צדק', און ווי ער האט מיר אמאל געזאגט: 'אך און וויי צו א שוחט וואס חזר'ט נישט יעדן טאג די הלכות'.

אונזער ידידות איז געווען אזוי שטארק, אז ער האט מיר אמאל געזאגט, אז אויב איך וואלט זיך אונטערגענומען צו גיין אין א שטריימל וואלט ער מיר געגנומען אלס אן איידעם פאר זיין בת יחידה...

אין מיינע בחור'ישע יארן, איז רבי בעריש געווען מיין מדריך און משפיע. ער האט מיר געהייסן לערנען דעם ספר מסילת ישרים, און אזוי האב איך טאקע געטוהן, איך האב עס ניין מאל דורכגעלערנט און מסיים געווען.

❋

רבי בעריש איז געווען אן אדם חשוב און א תלמיד חכם, אבער האט אלעמאל מקפיד געווען נהנה צו זיין נאר מיגיע כפיו. וועז דער קריג האט אויסגעבראכן, האבן זיי געפליכטעט

קיין אמעריקא, און ער האט זיך באזעצט אין קראונהייטס. נאך די פטירה פון זיין טאטן זצ"ל [ט' שבט תשי"ד], האבן די פארבליבענע אלכסנדר חסידים איהם געוואלט מכתיר זיין אלס אדמו"ר, אבער ער האט בשום אופן נישט געוואלט, טראץ דעם וואס ער איז געווען ראוי לאותה איצטלא. ער האט זיך דארט אין ניו יארק אויסגעלערנט דיאמאנט שלייפן, און האט שווער געארבעט מפרנס צו זיין זיין משפחה מיגיע כפיו. [ער האט געהאט אן איידעם, רבי יעקב אפרים פישל ראפאפארט, ווען איך האב קענען געלערנט נאך די קריג אין שווייץ].

אלכסנדר ביהמ"ד, מיין צווייטער היים

דאס אלכסנדר שטיבל איז געווארן מיין צווייטער היים. דארט בין איך געזעסן יעדע פרייע מינוט און געלערנט, סיי יעדער נאכט נאך די ארבייט, און אזוי אויך אינמיטן טאג ווען ס'האט זיך אסאך מאל געמאכט אז צוליב די שווערע צייטן איז זייער אפט נישט געווען קיין ארבייט, וואס דעמאלס בין איך באלד אריבער אין שטיבל, און אלעמאל ווען איך בין געקומען איז דער רבי געזעסן און געלערנט אויפ'ן קול.

אזוי אויך פלעג איך זיצן דארט פרייטיג צונאכטס און געלערנט, בשעת דער רבי האט געפירט טיש. איך האב נישט פארשטאנען צו קיין רבי'שע טישן. איך געדענק, אז פאר די חסידים האט עס אביסל פארדראסן, ווי איינער פון די גאר חשוב'ע חסידים, הר"ר איטשע פרייליך ע"ה [וועלכער איז שפעטער נאך דער מלחמה געווען דער אנטווערפענער ראש הקהל אין די קהילה 'מחזיקי הדת' און אויך דער ראש הועד פון די 'יסודי התורה'] האט מיר דעמאלס געזאגט אין א פרייטאג צו נאכטס: 'דו וועסט שוין קיינמאל קיין חסיד נישט זיין'. א נבואה וואס איז ב"ה נישט מקוים געווארן...

רבי לייבעלע טוועריסקי זצ"ל

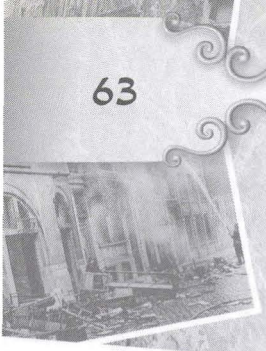
הגה"צ רבי לייבעלע טוועריסקי זצ"ל [א זוהן פון הרה"ק רבי מרדכי דוב מהארנאסטייפל זי"ע] האט געהאט דאהי א ביהמ"ד פאר'ן קריג אויף די פראווינסי סטראאט (Provinciestraat), קעגנאיבער די היינטיגע 'שומרי הדת' מקוה, נענטער צו די פלאנטין ליי, וואו עס האבן זיך געווייקט אסאך חסידישע אידן. דער ביהמ"ד איז געווען גרויס און טיף.

איך געדענק אז איך האב אמאל געדאוונט דארט מנחה שבת נאכמיטאג. אבער בעיקר האב איך זיך געדרייט אינעם אלכסנדר שטיבל.

רבי שלום איטשע שטערנבערג זצ"ל

דער היגער דיין איז געווען הרה"ג המקובל רבי שלום איטשע שטערנבערג זצ"ל. ער איז געווען דער וואס האט זיך געפארעט דאהי מיט דעם עירוב, וואס מען האט שוין געגוצט פאר'ן קריג. זיין התנהגות איז געווען מיט א געוואלדיגע פשטות, ער האט גארנישט געמאכט פון זיך.

פאר'ן קריג איז דאס שעכט-הויז פון די עופות געווען אויף די לענטע סטראאט (Lentestraat), דאס איז די נעקסטע גאס נאך די סאמער סטראאט (Somerstraat). נאך זייענדיג ביי די קארניצערס אויף די באוענסטראאט, פלעגן אונז קויפן הינער, און דאס אריבערטראגן צום שוחט רבי אלטר ז"ל [מיין ערשטער בעל אכסניא דא אין אנטוערפען, ווי אויבנדערמאנט], און נאכ'ן פליקן דארט די עופות, פלעגט מען עס אהיימברענגען. במשך א צייט לאנג, האבן זיי געהאט אזויווי א געשעפט, זיי פלעגן קויפן הינער און דאס לאזן שחט'ן, און כשר געמאכט, און דערנאך האט מען דאס פארקויפט. איך פלעג עפענען די

הינער און דאס כשר מאכן, און אויב איז געווען דאס מינדעסטע שאלה פלעגט מען מיר שיקן מיט די שאלה צום דיין רבי שלום איטשע זצ"ל, וועלכער האט געוואוינט אויף די קראונסטראאט.

רבי שמואל בראננער זצ"ל

אויסער מיין רבי הרה"צ רבי בעריש דעמבינסקי, און הרה"ח רבי אלטר ברעזינער, איז געווען דאהי נאך א שוחט, וואס אין מיינע אויגן איז ער געווען צווישן די צדיקי הדור, דאס איז געווען רבי שמואל בראננער ע"ה, [פאטער פון מיין מלמד הר"ר יעקב ע"ה, און שווער פון להבחל"ח הר"ר שמואל באמבערגער נ"י]. אינדערהיים אין פוילן איז ער געווען א מורה הוראה, אבער דאהי האט ער נישט געוואלט אננעמען קיין שום רבני'שע שטעלע.

ער איז נפטר געווארן אינמיטן קריג, און עד היום איז זיין פטירה פארבליבן א מיסטעריע, ווען אין א שיינעם טאג קלינגט דער טעלעפאן ביי די קהלה 'מחזיקי הדת', און ווען הר"ר שלמה קלאגסבאלד ע"ה [יו"ר הקהלה] האט אויפגעהויבן דעם טעלעפאן, האט מען איהם איינגעלאדענט צו א צערעמאניע וואס ווערט אפגעראכטן אין עהרע פון די בעלגישע סאלדאטן וועלכע זענען באגראבן געווארן אין די שטאט קעלן, דייטשלאנד, און אצינד גייט מען זיי אריבערברענגען קיין בעלגיע, און מען מעלדט איהם, אז צווישן אנדערע איז אויך דארט באגראבן איין איד, וואס דאס איז געווען רבי שמואל בראננער, [וועלכער האט זיך געהאט איינגעגעבן אין שפיטאל אלס א בעלגישע בירגער]. די קהלה האט זיי געמאלדן אז עס זענען פארהאן פאמיליע מיטגלידער, און הערנדיג דאס האבן זיי געזאגט אז אויב אזוי זענען די פאמיליע די בעלים דערויף, און אזוי איז געלונגען אז מען האט איהם מפנה געווען קיין ארץ ישראל. אבער וויאזוי און פארוואס ער איז אנגעקומען

קיין קעלן, איז פארבליבן א מיסטעריע.

רבי שמואל יוסף ראבינאוו זצ"ל

איינער פון די געהויבענע גדולים דא אין שטאט, איז געווען הגה"צ רבי שמואל יוסף ראבינאוו זצ"ל, א תלמיד פון הגה"ק דער חפץ חיים זצ"ל, וואס איך קען פשוט נישט פארגעסן זיין פנים. ווען אונז האבן געוואוינט אויף די פלאנטין ליי, איז אויסגעקומען אז אונזער דירה איז געווען שיף קעגנאיבער די דירה פון הרב ראבינאוו, וועלכער האט אויך געוואוינט אויף די פלאנטין ליי. איך פלעג זעהן, ווי מען באגלייט אהיים הרב ראבינאוו זצ"ל פון די אסטען סטראאט ביז'ן שטוב, און דאן האט ער צוריקבאגלייט. דאס האט דאך נישט געפאסט פאר די באגלייטערס אז ער זאל זיי באגלייטן, דעריבער האבן זיי איהם צוריק באגלייט אהיים, און אזוי איז דאס געווען עטליכע מאל, ביז די באגלייטערס זענען פשוט אנטלאפן...

איך אליין בין אויך אמאל אנטלאפן פון הרב ראבינאוו. דאס איז געווען אמאל אין א פורים, און מען האט מיר געשיקט בארגן ביי איהם א מגילה. ווען איך בין צוריק ארונטערגעגאנגען, גייט ער אריין צוזאמען מיט מיר אין די לופט, און ער ווייזט מיר וויאזוי מען דרוקט, כאילו איך וואלט נישט געווואוסט... ער האט מיר פשוט געוואלט באגלייטן ביז אהיים, און ער איז טאקע אראפגעגאנגען מיט מיר ביז די טיר. איך האב געפילט אז ער פלאנט אויך אריבערצוגיין די גאס מיט מיר, האב איך איהם געזאגט 'א ליכטיגן פורים', און איך בין פשוט אנטלאפן...

עס איז מיר אמאל אויסגעקומען ארויפצוגיין צו הרב ראבינאוו אין שטוב תשעה באב נאכמיטאג, איך געדענק שוין נישט יעצט די סיבה דערצו. סיי ער און סיי זיין רעביצין, האט מען געקענט זעהן די טרויער אויף זייער פנים, פונקט ווי דער

ביהמ"ק וואלט היינט חרוב געווארן. מען האט געקענט שעפן די טרויעריגקייט בלויז פון אנקוקן זיין פנים.

רבי אהרן מקאזניץ זצ"ל

ווי אויך האט אנטווערפען זוכה געווען אין יענע יארן צו מערערע באזוכן פון די דעמאלסטיגע גדולים וצדיקים, וועלכע פלעגן אריבערקומען ממקומות מושבותיהם, און באשיינען דאהי אין די שטאט.

צווישן אנדערע געדענק איך ווען הרה"ק רבי אהרן מקאזניץ זצ"ל איז געווען אין אנטווערפען. ער איז געווען א איש קדוש, מיט א פלא'דיגע הנהגה. איך האב געהערט דערציילן, אז ער פלעגט זיך אסאך מאל אוועקזעצן אויפ'ן טעראס פון א קאפע הויז, און ווען ער האט געזעהן דארט אידן שפילן שאך האט ער זיך משתתף געווען אינעם שפיל, און געמאכט פון זיי בעלי תשובות. מען האט דערציילט, אז א איד פון ווארשא האט זיך באקלאגט ביי איהם, אז לעבן איהם וואוינט א גוי וואס דערגייט איהם די יארן. רופט זיך דער רבי אן: 'זאל ער פארברענט ווערן'. דעם נעקסטן טאג האט אויסגעבראכן דארט א שריפה, און דער פארשוין איז פארברענט געווארן.

דאהי האט ער געהאט זיין אכסניא ביי א איד אינדרויסן פון די געגנט, אויף די וועלאדראם סטראאט (Velodroomstraat), וואו עס האבן געוואוינט עטליכע אידישע משפחות. שבת ביי שלש סעודות בין איך געווען ביי איהם. די צוויי זין פון זיין בעל אכסניא זענען געגאנגען אין א גוי'אישן אטענעיום, און דער קאזניצער רבי האט מזלזל געווען אין דעם. זיי זענען געווען אנגעטוהן אין ספעציעלע דאשיקלעך וואס די ענגלישע סטודענטן פלעגן אנטוהן אז מען זאל דערקענען אז זיי זענען סטודענטן אין אן אטענעיום. אינמיטן שלש סעודות, רופט זיך

דער רבי אן צו איינער פון די קינדער, און ער זאגט איהם: 'געב מיר דער וואטש' (זייגער)...

מוצאי שבת בין איך נישט געווען, אבער מען האט מיר דערציילט אז מוצ"ש איז ער ארויף אויפ'ן טיש און געשפילט מיט א פידל ביי מלוה מלכה.

❋

אין יענע צייטן האב איך זיך געדרייט אין אלכסנדר שטיבל. איינמאל, האט מיין רבי, ר' בעריש דעם אלכסנדר רבין'ס זוהן, מיר געבעטן, אז זונטיג אינדערפרי וויל ער אריבערגיין צוזאמען מיט מיר צום קאזניצער רבי'ן. אנקומענדיג אהין בבית האכסניא, האט דער קאזניצער רבי געהאלטן אינמיטן דאוונען. דאס איז געווען דאס ערשטע מאל אין מיין לעבן וואס איך האב געזעהן וואס דאס איז טייטש 'עבודה' ביים דאוונען. מען האט ממש געזעהן ווי ער ארבייט אריין אינעם דאוונען.

חסיד'ישע שטיבלעך אין שטאט

[רעדנדיג איבער קאזניץ, קען מען אויך צולייגן, אז פאר די מלחמה איז אויך געווען דאהי א גראדזיסקער שטיבל. דאס איז שוין געווען אינגאנצן ארויס פון אונזער געגנט, דארט וואו די בריקן קומען זיך צוזאם, אין א געסל וואס הייסט פריטאריע סטראאט (Pretoriastraat), ביי די ענדע פון די גאס, ביים עק פון די אויטברעידנג סטראאט (Uitbreidingstraat). בימים ההם האבן געווואוינט דארט עטליכע אידישע משפחות. איך געדענק אויך, אז נאכ'ן קריג האט הר"ר שלמה זלמן לעהרער ע"ה דארט געווואוינט נאך זיין חתונה.

אזוי אויך איז געווען דאהי א בעלזער שטיבל נאך פאר'ן קריג, אין די סאמער סטראאט, און דאס בנין שטייט נאך עד היום. עס איז אויך געווען א ישיבה אין בעלזער שטיבל, און די בחורים פון יסודי התורה פלעגן דארט לערנען ווען ס'איז נישט געווען קיין שולע, ווי צב"ש אין די נאכט שטונדן, אדער אין די יומי דפגרא. הר"ר שאול לעמבערגער ע"ה מיט הר"ר שמעון שרייבער ע"ה זענען געווען דארט די אנפירערס. איך געדענק אויך, אז הר"ר שלום רויטענבארג ז"ל [א ברודער פון הר"ר אליעזר ז"ל], א איד א תלמיד חכם, פלעגט אויך זיצן און לערנען אין בעלזער שטיבל. ער איז געווען אן איידעם ביים בריסעלער רב, הרב אולמאן ז"ל.

די געראר חסידים, האבן פארמאגט דאהי צוויי שטיבלעך פאר'ן קריג. אזוי אויך איז געווען דאהי א סיגוט'ער שטיבל].

רבי אלחנן וואסערמאן זצ"ל הי"ד

ווען הגה"ק רבי אלחנן וואסערמאן זצ"ל הי"ד פון בראנאוויטש איז געפארן קיין אמעריקא, האט ער אפגעטרעטן אין אנטווערפען, סיי אויפ'ן וועג אהין און סיי אויפ'ן וועג צוריק. סיי ער און סיי הרב ראבינאוו זצ"ל, זענען געווען תלמידים פונעם חפץ חיים זצ"ל, און מען האט דערקענט דעם חפץ חיים אין זייער צוגאנג צו מענטשן.

זייענדיג דאהי, האט רבי אלחנן זצ"ל רוב צייט פארברענגט אין די ישיבה אין 'היידע'. איך געדענק, אז ביי זיינע דרשות וואס ער האט געהאלטן דא אין שטאט אין די אגודה, האט ער כסדר געערעדט ארום דעם ענין פון 'עת צרה היא ליעקב וממנה יושע'. ס'האט נאך קיינער נישט גע'חלומ'ט נעבעך וואס ס'גייט פאר. זיין גאנצער געשטעל האט געמאכט א געוואלדיגן איינדרוק, נישט פשוט. איך קען זיין געשטעל נישט פארגעסן,

עס איז ביי מיר אזויווי איך זעה איהם יעצט פאר מיינע אויגן.

כ"ק אדמו"ר ממאדזיץ זצ"ל

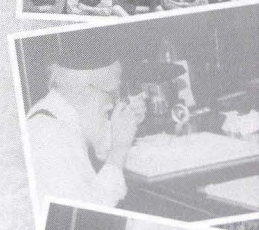
איך געדענק ווי דער מאדזיצער רבי, כ"ק אדמו"ר רבי שאול ידידי' אלעזר טויב זצ"ל, איז געווען דאהי פאר'ן קריג, אין יאהר תרח"צ. ער האט געהאט א געוואלדיגן כח הנגינה, און א הערליכע שטארקע שטימע. ער האט געפירט טיש אין דעם 'אסטען' ביהמ"ד, איך בין ארויפגעגאנגען אהין שבת נאכמיטאג כדי איהם צו זעהן, און צו קענען הערן זיינע ניגונים, און זייענדיג אויף די טרעפ ארויף האב איך שוין געהערט אפהילכן זיין שטימע, קלינגענדיג ווי אן אינסטרומענט. איך געדענק אז עס איז געווען דארט א גרויסע ציבור חסידים.

רבי משה צעכאבל, תורת חב"ד

שוין אין יענע יארן בין איך אביסל דערנענטערט געווארן צו תורת חב"ד אויף אן אינטרעסאנטן אופן.

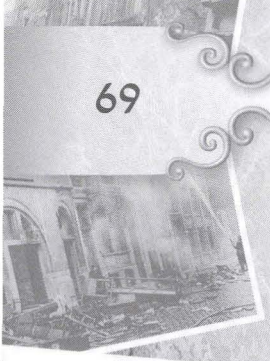
אין אנטווערפען האט געוואוינט א איד א תלמיד חכם און א ידען, מיט'ן נאמען רבי משה צעכאבל ז"ל. ער האט געשטאמט פון קעשינוב, רומעניע, און ביי איינס פון די פאגראמען אין רומעניע איז ער ליידער צושלאגן געווארן, און געווארן בלינד אויף איין אויג רח"ל, און דעריבער האט ער געהאט א גלאזערנעם אויג. צוליב די פאגראמען איז ער אנטלאפן פון רומעניע, און אריבערגעקומען קיין בעלגיע. מיט די צייט איז ער געווארן דער סעקרעטאר פון די ישיבה אין 'היידע', אבער אויף שבתים פלעגט ער אריינקומען קיין אנטווערפען.

ער איז געווען א תלמיד פון דעם קעשינוב'ער רב, הגאון

רבי יהודא לייב צירלזאהן זצ"ל, וועלכער איז געווען א ליובאוויטשער חסיד, און ער האט טאקע ביי איהם געלערנט רוב ספרי חב"ד, אבער קיין חסיד איז ער קיינמאל נישט געווען. נאכ'ן קריג, זייענדיג שוין אין אמעריקא, פלעגט ער פון צייט צו צייט ארויינגיין צו כ"ק אדמו"ר מהריי"ץ מליובאוויטש זצ"ל. אזוי אויך האט ער געהאט מיט איהם חליפת מכתבים, אבער קיין ליובאוויטשער חסיד איז ער נישט געווארן.

ר' משה פלעגט פארלערנען דאהי שיעורים אין חסידות פאר בחורים, און איך פלעג גיין אינאיינעם מיט מיינע חברים צו הערן זיינע שיעורים, און אזוי ארום האב איך אנגעהויבן צו לערנען אין די ספרי התניא. בשעתו האב איך נישט פארשטאנען קיין איין ווארט, זייענדיג א יונג בחור'ל, אבער איך האב ליב געהאט דאס צו הערן, פילנדיג אז עס רירט מיר עפעס אן די נשמה, און אז דאס זענען הייליגע ווערטער.

ר' איסר מאזל, גרינדער פון די ישיבה

רבי משה איז איינגעשטאנען אין דעם הויז פון רבי איסר מאזל ז"ל, און עס פאדערט זיך דא צו שרייבן עטליכע שורות בשבחו פון ר' איסר, וועלכער איז געווען איינער פון די חשוב'סטע פערזענליכקייטן אין אנטווערפען אין יענע צייט.

רבי איסר איז געווען א תלמיד חכם, און א ריכטיגע דוגמא פון תורה וגדולה במקום אחד. פאר'ן זיך ציהען קיין אנטווערפען, האט ער געוואוינט אין ארגענטינא, וואו ער איז געווען פון די איינציגסטע פרומע אידן בשעתו. מען האט געזאגט, אז זיין ווייב איז געווען די איינציגסטע פרוי דארט מיט א שייטל.

ווי ווייט איך ווייס, איז ער אוועק פון דארט נאכדעם וואס ער האט אנגעפרעגט דעם הייליגן חפץ חיים זצ"ל וואס ער זאל טוהן וויבאלד די מצב היהדות איז דארט גאר שוואך, און

דער חפץ חיים, אנשטאט צו ענטפערן, האט איהם געשיקט א בלעטל ארויסגעשניטן פון רמב"ם (אדער א קאפיע), וואו דער רמב"ם ז"ל שרייבט (פ"ו מהל' דיעות ה"א), אז אויב א מענטש געפינט זיך אין א נישט ערליכן ישוב און עס ווערט זייער שווער זיך צו פירן דארט ווי א איד, זאל ער ענדערש גיין וואוינען אין מדבר. אזויווי ר' איסר האט ענטהאלטן די תשובה, האט ער זיך אוועקגעצויגן פון דארט, און אנגעקומען קיין אנטווערפען, וואו ער האט א געוואלד אויפגעטון דא פאר תורה און אידישקייט. ער האט אויך געדינט דא אלס דער אפיציעלער ארגענטינישער קאנסול אין בעלגיע. [אינמיטן קריג איז ער צוריק געפארן קיין ארגענטינא, וואו ער האט דארט אויך מייסד געווען א ישיבה, און איז שוין פארבליבן דארט וואוינען].

רבי איסר איז געווען דער וועלכער האט מייסד געווען די ישיבת "עץ חיים" אין היידע פון זיין אייגן געלט. בכלל איז ער געווען אן אדרעסס לכל דבר שבקדושה, זיין הויז איז געווען א צענטער פון די דריי עמודי עולם, תורה, עבודה און גמילות חסדים. אינאיינעם מיט זיין שוואגער הר"ר חיים בוראק ז"ל הי"ד [די צוויי ווייבער זענען געווען שוועסטערס], האט ער געוואוינט אין א גרויסן הויז אויף די לאנגע קיוויט סטראאט (Lange Kievitstraat) נומ' 6. דאס הויז איז געשטאנען אין אנהויב פון די גאס, קעגנאיבער די שטאטישע פארק, אבער למעשה, האבן נאר צוויי צימערן פון זיין הויז געדינט פאר אים, א קאך און א שלאף שטוב. די אלע אנדערע צימערן זענען געווען אין באנוץ פאר פארשידענע געברויכן, ווי צב"ש שיעורים, און אזוי אויך מניני תפלה יעדן שבת, בעיקר פון די קיבוץ בחורים פון די ישיבה אין 'היידע' וואס זענען געקומען אין שטאט אריין, און זיי האבן געפראווען דארט שלש סעודות, וואו ער האט געזאגט תורה. איין צימער אין דעם בנין האט געדינט פאר א מנין פון ר' איסר זעלבסט, וואו ער האט געדאוונט מיט די בעלי בתים פרייטיג צו נאכטס און

שבת אינדערפרי.

אין איינס פון די אנדערע צימערן איז געווען א מנין פון מיינע חברים, וואס איז ארגאניזירט געווארן דורך רבי משה צעכאבל ז"ל, [וועלכער האט חתונה געהאט מיט אן אדאפטירטן טאכטער פון ר' חיים בוראק ע"ה], און דארט פלעגן מיר דאוונענען עפ"י נוסח האריז"ל, לויט די אנווייזונגען פון רבי משה צעכאבל ז"ל, כמנהג חסידי חב"ד. דאס איז געווען מיין מקום תפלה אין די שבתים, ימים טובים, ימים הנוראים, אויסער שמחת תורה וואס דאן פלעג איך גיין טאנצן די הקפות אין די שוהל פון די 'אגודה'. רבי משה זעלבסט, פלעגט דאוונענען מיט א געוואלדיגן פייער און ברען.

אין יענע תקופה, האט געוואוינט אין אנטווערפען איין איינציגער ליובאוויטשער חסיד, הר"ר מרדכי עדעל ז"ל [דער זיידע פון יבלחט"א הר"ר נחמי' עדעל נ"י, פון די ראשי הקהלה אין די "מחזיקי הדת"], און אזויווי דאס אין ראש השנה, יום הקדוש און די ימי הסליחות, האט א בחור נישט געקענט צוגיין דאוונענען פאר'ן עמוד, דעריבער האט מען איהם געבעטן אז ער זאל צוגיין צום עמוד ביי אונזער מנין אין די הייליגע טעג, וויבאלד ער האט דאך אויך געדאוונט בנוסח האר"י, און ער איז טאקע געווען דער בעל תפילה און דער בעל תוקע.

אינעווייניג איז א דיאמאנט

[רעדנדיג וועגן דעם איז כדאי אנצומערקן, אז א שטיקל צייט האט זיך דא אויפגעהאלטן נאך א ליובאוויטשער חסיד, מיט'ן נאמען 'מאניסאן', וועלכער האט געארבעט מיט דיאמאנט. זיין טאטע האט שוין אויך געארבייט אין די דיאמאנט, נאך זייענדיג אין רוסלאנד. דער ליובאוויטשער רבי, כ"ק אדמו"ר מהריי"ץ זצ"ל, האט איהם אמאל געבעטן, אז ער זאל צופארן צו עפעס

א דארף, כדי מקרב צו זיין א איד, אבער ער האט געזאגט פאר'ן רבי'ן, אז ער קען דאס נישט באווייזן.

פרעגט איהם דער רבי, צי ער האט דא עפעס דיאמאנטן, זאגט ער אז ער האט דא פון די רויע סחורה, נישט קיין געשליפענע, (וואס קיין שום מענטש וואלט נישט דערקענט אויף דעם אז דאס איז א דיאמאנט, וויבאלד דאס האט נאך די שאלעכץ איבער זיך). האט איהם דער רבי געבעטן, אז ער וויל דאס זעהן. האט ער איהם אהינגעגעבן אזא דיאמאנט, און דער רבי פרעגט איהם, וואס טוט מען מיט דעם. זאגט ער פאר'ן רבי'ן, אז דאס האט שאלעכץ ארום און ארום, און מען דארף דאס געבן פאר א קליווער אז ער זאל דאס אראפנעמען, און אינעווייניג קען זיין א הערליכע דיאמאנט.

זאגט איהם דער רבי, אז א איד איז אויך אזוי, אפילו דער איד וואס מען זעהט נישט אויף איהם קיין סימן אז ער איז א פרומער איד, דאס איז נאר די שאלעכץ פון ארום, אבער דארט אינעווייניג איז פארהאן א חלק אלוק ממעל... דער איד האט פארשטאנען די דברי מוסר וואס דער רבי מיינט צו זאגן, און ער איז געגאנגען זעהן צו מקרב זיין דעם איד].

ר' משה צעכאבל'ס פטירה

איך מיין, אז פאר ר' משה צעכאבל איז נאך געלונגען צו אנטלויפן אינמיטן קריג קיין זיד-פראנקרייך, וואו ער האט נאך באוויזן צו כאפן א שיף קיין אמעריקא. ר' משה מיט זיין פרוי האבן נעבעך נישט געהאט קיין קינדער ל"ע. זיי זענען ליידער אוועק פון די וועלט אויף א מיסטעריעזן אופן, מען האט איהם געטראפן אינאיינעם מיט זיין פרוי אין אן אויטא דערטרונקען אין וואסער רח"ל, און קיינער וויסט נישט אונטער וועלכע אומשטענדן דאס איז געשעהן. - יהא זכרם ברוך.

די מלחמה יארן

פינפטער קאפיטל
שווארצע וואלקענעס אויפ'ן האריזאנט

דער אויפשטייג פון די דייטשע רשעים ימ"ש

דאס לעבן אין אנטווערפען איז געווען שיין און רואיג, מען האט נישט געטראכט און אפילו נישט געחלומ'ט אז דאס זענען די לעצטע יארן פון די אנטווערפענער קהלה בבנינה. בכלל, אפילו נאכ'ן ארויפשטייגן פון דעם דייטשן רשע ימ"ש אויפ'ן בענקל אין יאר תרצ"ג, האט מען נאכנישט געגלויבט וואס דאס גייט אנברענגען פאר'ן אידישן פאלק[6].

עס דארף אבער אנגעצייכנט ווערן, אז הגה"ק דער חפץ חיים זצ"ל, וועלכער איז אין יענעם יאר נפטר געווארן, האט יא מרגיש געווען. איך האב געהערט פון הר"ר יוסף ראטענבערג ז"ל וואס דאס געהערט פערזענליך פונעם פאניעווזשער רב, הגאון רבי יוסף כהנמאן זצ"ל[7], אז נישט לאנג פאר די פטירה

---

6) אין ספר עובדי' איז דא 21 פסוקים. אין צוואנציגסטן פסוק שטייט, וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת וגו'. למעשה אבער זענען די אידן קיינמאל נישט געווען אין גלות אין כנען. שטייט אבער דארט אין אבן עזרא און אין רד"ק, אז זיי האבן מקבל געווען, אז ווען יהושע בן נון האט אריינגעברענגט די אידן קיין ארץ ישראל און די כנעניים זענען אוועק פון דארט, זענען זיי געגאנגען קיין דייטשלאנד.

7) נאכ'ן קריג, פלעגט דער פאניעווזשער רב אהערקומען קיין אנטווערפען כמעט יערליך. איינמאל איז ער דאהי געווען וועו דער מרא דאתרא הרב

דער בנין הישיבה פון
פאניעוויזש אין בני ברק

פונעם חפץ חיים, אין יאר תרצ"ג, ווען ער איז שוין געווען זייער שוואך און מען האט איהם קוים געקענט הערן רעדן, אז מען האט געמוזט צולייגן די אויער כמעט ביז צום מויל, האבן זיינע תלמידים - וועלכע זענען שוין אליין געווען גרויסע לייט - איהם געפרעגט, וואס וועט זיין מיט'ן אייראפעאישן אידנטום. עס איז געווען דעמאלס פרשת וישלח, און דער חפץ חיים האט זיי געענטפערט: 'ס'שטייט אין די היינטיגע פרשה, ורוח תשימו בין עדר ובין עדר'. האבן זיי שוין פארשטאנען וואס עס וועט נעבעך זיין, און זיי האבן זיך זייער דערשראקן פון דעם. דערנאך האבן זיי איהם געפרעגט, תורה מה תהא עלי'. האט ער געזאגט: 'דאס שטייט אין די היינטיגע הפטרה, ובהר ציון תהי' פליטה והי' קודש'. און דעם פסוק האט טאקע הרב כהנמאן ארויפגעשטעלט איבער די פאניעווזשער ישיבה אין בני ברק.

❋

דער רשע ימ"ש האט זיך געשטארקט אויף זיין בענקל, און אויפגעבויעט א ריזיגע פארטיי, און די אלע מענטשן וועלכע האבן באלאנגט צו דער פארטיי אין דייטשלאנד, דאס זענען געווען די נאציס. די 'עס. עס.' [שטורם-שטאפל], זיי זענען

קרייסווירטה ז"ל האט חתונה געמאכט א טאכטער, און איך געדענק ווי ער האט געזאגט ביי די דרשה: 'מ'הערט שוין די טריט פון משיח'.

געווען פון די נאצישע פארטיי אין די דייטשע ארמיי[8], וואס זיי זענען געווען געשוואירענע מענטשן פון דעם רשע ימ"ש. די געסטאפא, דאס זענען געווען די געהיים סטאטס-פאליציי, און זיי זענען געווען די מערסטע געפערליך פאר די אידן. אזוי אויך האט זיך די געסטאפא באשעפטיגט קעגן די 'וויידערשטאנד', דאס הייסט, די וואס האבן געמאכט די אקציעס קעגן די דייטשן.

זייערער בייזוויליגע פלענער איז זיי ליידער געלונגען אויף א שרעקליכן אופן, ווען זיי האבן אנגעברענגט א חורבן אויפ'ן כלל ישראל, מיט אזעלכע צרות ומיתות משונות, וואס דאס אידישע פאלק האט נאך קיינמאל פריער נישט מיטגעמאכט. עס איז ביי מיר ברור אן קיין ספיקות, אז אזא סארט רציחה איז נאכנישט געווען זייט די וועלט שטייט, אפילו ביים חורבן ביהמ"ק איז דאס נישט געווען. מען האט באהאנדלט די אידישע קינדער פונקט אזויווי מען פארניכטעט מייז, אזויווי אונז האבן פארניכטעט וואנצן ביי אונז אין שטוב... דער דייטשער רשע ימ"ש האט אוועקגעשטעלט א גאנצע דור פון רוצחים[9].

---

8) נישט אלע סאלדאטן אין די דייטשע ארמיי זענען געווען נאציס. עס האבן אפילו געדינט דארט ארום 150,000 אידן. מען דערציילט, אז ווען מען האט געפרעגט דעם רשע ימ"ש היתכן אז ער באנוצט זיך מיט אידן אין זיין ארמיי, האט ער זיך זייער אויפגערעגט און געזאגט, איך בין מחליט ווער עס איז א איד און ווער נישט... ווען די רשעים ימ"ש האבן געדארפט די אידן, האט מען זיי גענוצט...

9) עס איז מערקווירדיג צו ציטירן די ווערטער פון צוויי באריטמט אייראפעאישע גוים, וויאזוי זיי אליין דריקן זיך אויס איבער דאס ענין פון שנאת ישראל. דער ערשטער איז מאזאריק, דער אויסערן מיניסטער פון טשעכאסלאוואקיע, וועלכער שרייבט: 'ווען איך גיי אין די גאס און איך באגעגן א איד, קומען אין מיר ארויף געפילן פון א שרעקליכע שנאה, און איך דארף אנווענדן איבערמענטשליכע כוחות דאס צו באהערשן'. - ער איז נאך געווען אן ארענטליכער גוי, און דעריבער האט דאס איהם געשטערט פארוואס ער זאל פיינט האבן א איד ווען ער האט נישט געטוהן קיין שום עולה.

דער צווייטער איז קאמיל הויסמאנס (Camille Huysmans), דער בירגערמייסטער פון אנטווערפען. דאס איז געווען א רעאקציע צו דעם

הכרת פּניהם ענתה בם

אין בריסל איז דא א הויפּט גאס, 'די גאס פונעם געזעץ' (Rue de la Loi), וואס דארט זענען סטאנציאנירט די מיניסטעריום געביידעס. איך געדענק, ווי איך בין אמאל געווען אויף דעם גאס אין יענע תקופה, בשעת ווען זייערע אנפירערס און הויכע אפיצירן זענען דארט געגאנגען, און מען האט דעמאלס געקענט זעהן בחוש די רציחה אויף זייערע טריפה'נע פרצופים. ווען מען האט נאר באטראכט דעם אופן וויאזוי זיי זענען געגאנגען, וויאזוי זיי האבן געהאקט מיט די שיך, האט מען געקענט זעהן קלאר און דייטליך אז דא גייען בלוטיגע רוצחים. אפילו א קינד האט דאס געקענט באמערקן.

דאס נאצישע מענטאליטעט

נאכ'ן קריג, ביים נירענבערג פראצעס ווען די חברה זענען געזעסן דארט אין תפיסה, האט מען באאויפטראגט א אידישן פסיכיאטער אז ער זאל מיט זיי רעדן, ווייל זיי ווילן פארשטיין די מענטאליטעט פון די סארט חיות. איז ער געגאנגען רעדן

וואס האט פאסירט א נאכט בעפאר, ווען דער בירגערמייסטער נאך איהם, לאודע קראיבעקס (Lode Craeybeckx), איז געזעסן ביי עפעס א פארברענג פון דער שטאט אין א קאפע הויז אויף די גראונפלאטס (Groenplaats), און ער האט זיך עפעס געטשעפעט מיט א פרוי וואס איז געזעסן דארט, מזרע ישראל, און זי האט איהם דערלאנגט א פאטש אין פנים. האט ער זיך דעמאלס אויסגעדריקט ווי אן עשו, אז דער רשע ימ"ש האט נישט גענוג אידן... דער נעקסטער טאג האט קאמיל הויסמאנס געשריבן, אז יעדער מענטש האט אינעווייניג אין זיך א חי' טורפת, און אונז - נישט אידן - האבן אין זיך צוויי חיות, דער אלגעמיינער חי' וואס יעדער מענטש האט [דער יצה"ר], און דער שנאה צו אידן. עס איז אבער דא א שומר החיות, דאס איז דער שכל הישר. נאר וואס דען, ווען אן אונזעריגער טרינקט זיך אן, שלאפט איין דער שומר החיות, און דעמאלס שפרינגען ארויס ביידע חיות...

מיט זיי, און אויסגעפרעגט וויאזוי זיי האבן דאס געקענט מאכן. זיין בירור נאכ'ן געשפרעך מיט זיי איז געווען, צוויי זאכן; איינס, אז באפעל איז באפעל, אן קיין אונטערשייד וואספארא סארט באפעל[10]. צווייטנס, אז מען האט קיין שום געפיל נישט פאר קיין צווייטן מענטש.

וויאזוי איז דאס צושטאנד געקומען

דער היגער רב, הגאון רבי חיים קרייסווירטה זצ"ל, האט מיר אמאל געזאגט, אז מענטשן פרעגן, וואו איז געווען דער רבש"ע אין די מלחמה יארן. האב איך געזאגט צום רב: 'ס'איז אפשר א חוצפה פון מיר, אבער עס וואונדערט מיר, אז דער רב פרעגט אזא שאלה'. קוקט ער מיר אן, און איך זאג איהם: 'ס'איז דא א גאנצע מס' תענית, און ס'שטייט דארט על כל צרה שלא תבוא וואס מען דארף טוהן, און אין אזעלכע מצבים דארף מען גוזר זיין א תענית ציבור. אבער די גמרא (כריתות ו:) זאגט, כל תענית ציבור שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית. אין אונזער צייט - זאג איך פאר'ן רב - זענען די פושעי ישראל אדער די אידישע קאמוניסטן אדער די ציוני'סטן, און זיי וועלן זיך נישט משתתף זיין ביי א תענית ציבור, ממילא האט דאס געקענט געשעהן...'. דער רב האט הנאה געהאט פון די תשובה, און ער זאגט מיר אויפ'ן ארט: 'דו דארפסט שרייבן'.

10) ביי אונז אידן איז נישט אזוי געווען. ס'איז דאך א מעשה אין תנ"ך (שמואל א' כ"ב י"ז), אז שאול המלך האט געגעבן א תפקיד פאר די ארמיי אז זיי זאלן ליקווידירן נוב עיר הכהנים, און זיי האבן געענטפערט אין פנים פון מלך, אונז וועלן נישט אנרירן די כהני ד'.

בעלגיע מאביליזירט די סאלדאטן

עס האבן אנגעהויבן ארומצוגיין שמועות אין די געזעלשאפט איבער מלחמה, אבער מען האט פרובירט זיך צו בארואיגן אז עולם כמנהגו נוהג, און גארנישט וועט געשעהן. די שמועות איבער דאס אויפשטייגונג פון דעם מערדערליכן נאציזם אין דייטשלאנד האט אונז שטארק באריירט. אין יאר 1938 למספרם, האט די בעלגישע רעגירונג שוין מאביליזירט די סאלדאטן, ווייל זיי האבן זיך דעמאלס געריישט אויף אן אנגריף פון די דייטשן ימשו"ז. אלע מענטשן, אידן און אויך להבדיל נישט-אידן, האבן אויסגעקויפט און אויסגעליידיגט אלע עסענווארג געשעפטן. ס'האט געהערשט א שרעקליכע בהלה פאר מורא אז אויב עס ברעכט אויס א מלחמה וועט חלילה נישט זיין קיין עסנווארג און לעבנסמיטל צו באקומען. בעיקר האט מען דעמאלס איינגעקויפט טרוקענע עסנווארג, צב"ש צוקער, מעהל, פארשידענע סארט לאקשן, ובעיקר טרוקענע מזונות, געטרוקענטע פרוכטן, און אויך גרויסע רעזערוון פון קוילן. איך געדענק, ווי ביי פאמיליע קארניצער האבן מיר במשך צוויי טאג געהאלטן אין איין עסן, כדי מיר זאלן חלילה נישט הונגערן.

הושענא נפש מבהלה

פלעמישע נאציאנאליסטישע יונגען האבן געגומען די נאצי-פארטיי אלס מאדעל, און האבן אנגעהויבן אנזייען האס און שנאה קעגן די אידישע באפעלקערונג. איך געדענק מיין ערשטע ערפארונג מיט אזא באגעגעניש, געווען איז דאס אין יאר 1938 למס', שפאצירנדיג אויף די גאס מיט מיינס א פריינט, ווען עס זענען געשטאנען פינף יונגע שקצים, ארום די אכצן ביז די צוואנציג יאר אלט. מיר זענען דעמאלט געווען בחורים

פון 16 יאר, און די שקצים האבן אנגעהויבן אונז צו באדראהען, געוויזן זייערע פויסטן און אויסגעשריגן אנטיסעמיטישע שעלט-ווערטער. מיין חבר האט מיר געבעטן צו אנטלויפן, אבער איך האב מחליט געווען נישט צו צייגן קיין פחד, נאר פארקערט. איך האב געווארנט מיין חבר: 'אויב דו אנטלויפסט, האבן זיי לעגנגערע פיס און לויפן שנעלער. חוץ פון דעם, וויבאלד ער פילט אז דו האסט מורא, פילט ער ביי זיך שטארק. וועז דו צייגסט אז דו האסט נישט קיין מורא, קריגט ער מורא'. דאס איז די מענטאליטעט פון דעם פלעמיש-בעלגישן שייגעץ. מיר זענען זיי אנטקעגן גענגענען מיט א שמייכל, און וועז מיר זענען אנגעקומען צו זיי, האבן זיי שוין גלייך אראפגעלאזט די הענט. אויף אזא רעאקציע האבן זיי נישט געריעכנט.

אט די מסקנא האט מיר באגלייט במשך די קומענדיגע יארן, נישט צו ווערן פארלוירן און נישט צו צייגן קיין פחד. איך האב באקומען א מתנה פון הימל, אז איך קום ב"ה קיינמאל נישט אין א פאניק. דאס איז א עקסטערע ברכה, אזויווי מיר זענען מתפלל אויף דעם אין הושענא רבה, "הושענא נפש מבהלה הושענא", שטענדיג צו בלייבן רואיג. א דאנק דעם, בין איך מיט דעם אויבערשטענס הילף דורכגעגאנגען און איבערלעבט גאר געפערליכע מצבים.

אידן קענען נישט דינגען קיין דירות

עכ"פ דאס אנטיסעמיטיזם איז געווארן מער און מער אפיציעל, און טאוולען מיט אנטי-אידישע אויפשריפטן און פראפאגאנדע האבן זיך אנגעהויבן צו באווייזן אין די אנטווערפענער גאסן.

כמעט איבעראל וואו עס זענען געווען דירות צו פארמיטן, איז געווען אויפגעשריבן, אז 'אידן, נעגערס און הינט זענען

שילד ביים גרענץ צווישן בעלגיע און פראנקרייך, 'פרייהייט באצוימט פאר אידן'

דא אויסגעשלאסן'. אונזער לעהרער אין די 'יסודי התורה', רבי יוסף פריעדמאן ז"ל, איז געווען זייער א חרדי'שער איד, א תלמיד חכם, וואס איז געבוירן אין אנטוווערפען, און האט געקענט רעדן פלעמיש פונקט אזוי גוט ווי - להבדיל - אלע אנטווערפענער גוים. [ער מיט זיין ברודער ר' שמעון ע"ה, האבן אויך געהאט געמאכט דאהי די מיליטער-דינסט]. ער האט אונז דערציילט, אז ער האט געזוכט צו דינגען א דירה, האט ער אנגעקלונגען ביי א הויז וואס ס'איז געשטאנען געשריבן אויף די מודעה אז די דירה ווערט נישט פארמיטן פאר פרעמדע. ער האט דארט אנגעקלינגען, און ס'איז ארויסגעקומען א גוי'אישע פרוי און זי זאגט איהם, אז זיי פארמיטן נישט פאר קיין 'פרעמדע'. זאגט ער איר, אז ער איז נישט קיין פרעמדער, ער איז געבוירן אין אנטווערפען, און ער האט דא אין בעלגיע געמאכט זיין בירגערליכע פליכט אין דעם בעלגישן מיליטער. זאגט איהם די גוי'טע: 'אבער איר פארשטייט גאנץ גוט וואס מיר מיינען צו זאגן מיט 'פרעמדע'...'. פרעגט ער איר, צי ער מעג איר דערציילן א מעשה, און נאכדעם וואס זי האט איהם געזאגט אז זי איז גרייט צו הערן, פרעגט ער איר: 'פארוואס איז אייער אפגאט געבוירן געווארן אין א שטאל'. וועז זי האט איהם געזאגט אז זי ווייסט נישט, האט ער איר געענטפערט, אז

די סיבה איז גאר פשוט, ווייל וויבאלד זיין מאמע - און ממילא אויך ער - זענען געווען אידן, האט קיינער זיי נישט געוואלט פארדינגען א דירה, און ממילא בלית ברירה האט זי געמוזט האבן איר קינד אין א שטאל, אין א דירה פון א בהמה...

די דייטשע אינוואזיע אויף בעלגיע

מען האט כסדר געהערט נייעס איבער די קריג וואס דערנענטערט זיך, מען האט זיך ארום געדרייט פארזארגט, מיט פחד, נישט וואוסנדיג וואספארא נייעס דער מארגן וועט ברענגען. א חלק אידן האבן זיך ארגאניזירט און אנטלאפן, אבער רוב מענטשן האבן אויסגעפירט דעם שב ואל תעשה, כאטש אז אין דעם פאל איז עס נישט געווען עדיף... אבער למעשה איז אלעס אנגעגאנגען, די חדרים, ישיבות, געשעפטן, א.א.וו.

און דער טאג איז אנגעקומען אין א פרייטיג פארטאגס, ארום פיהר אזייגער, דער 10'טער מאי 1940 למספרם (ב' אייר שנת ת"ש). זיי האבן באמבארדירט אין אנטווערפען דעם פלוגהאפען פון 'דוירנע' (Deurne), וואס איז אין יענער צייט געווען א מיליטעריש פלוגהאפען פון אנטווערפען. אונז האבן שוין דעמאלס געוואוינט אין די קראונסטראאט, און דער גאנצער הויז האט אויפגעציטערט פון דער באמבע אין דוירנע. די שטאט האט אויפגעטרייסלט ווי פון א ערד ציטערניש. גאנץ בעלגיע איז געווארן איינגעהילט אין א בהלה, און עס האט געהערשט א כאאס. די דייטשע מיליטער האבן איינגענומען גאנץ בעלגיע, פראנקרייך און האלאנד, אין בלויז געציילטע וואכן. אין די גאנצע שטאט איז געווען פחדים נוראים, ווען די וועלט האבן געטרייסלט פון די באמבעס. הייזער זענען איינגעפאלן, ברוכווארג איז געווען אנגעלייגט איבעראל.

ברוכווארג איז געווען אנגעלייגט איבעראל פון די באמבעס

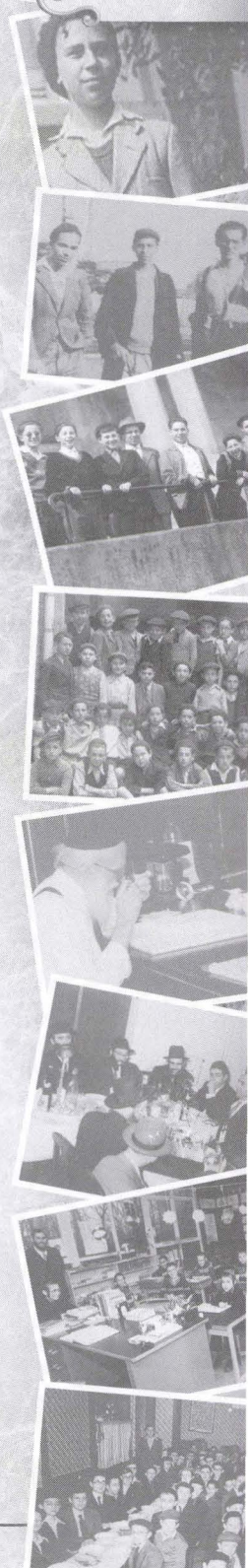
מארש פון די דייטשן ימ"ש
ביים בעלגישן פאלאץ

די ערשטע ראקעטן וועלכע די רשעים האבן ארויפגעשאסן דאהי, זענען געווען V1 און V2. דאס זענען געווען אזוי אויסגעשטעלט, אז מ'האט דאס נישט ארויסגעשאסן דירעקט צום ריכטונג פונעם ציהל, נאר מ'האט דאס געשאסן אויף ארויף, און דאס איז שוין געווען עלעקטראניש פראגראמירט.

אויף די אפיציעלע ראדיא האט מען אויסגערופען א מאבאליזאציע, און פארלאנגט אז אלע ארבייטספעהיגע יוגענטליכע זאלן זיך פארזאמלען אין די שטאט 'רוסעלאר' (Roeselare), וועלכער געפינט זיך נעבן 'ברוגע' (Brugge). די כוונה פון די בעלגישע רעגירונג איז געווען, כדי צו פארהיטן אז די דייטשן זאלן נישט קענען אויסנוצן דער יוגנט און די בעלגישע ארבייטער צו מוזן גיין ארבייטן אין די דייטשע פאבריקן, אזויווי זיי האבן דאס געטוהן אין די ערשטע וועלטס מלחמה.

אבער עס איז שוין גלייך געווען צו שפעט און פארפאלן. די בעלגישע מיליטער האט געקעמפט זייער הערואישׁ 18 טאג, אבער זיי האבן זיך געמוזט אונטערגעבן, און זיי זענען געפאלן אין קריגס-געפענגענים טראץ זייער שטארקן און הערואישן וויידערשטאנד. הונדערטער טויזנטער מענטשן, דאס רוב פון זיי גוים, זענען אנטלאפן קיין פראנקרייך. די וועגן זענען געווען פול מיט פליטים, מען האט נישט געׂחלומ'ט אז זיי וועלן אזוי שנעל איינגעמען פראנקרייך, און למעשה ביז פיר וואכן האבן זיי געהאט איינגענומען בעלגיע, פראנקרייך און האלאנד[11].

11) זייער כח איז געווען צו באמבאדירן מיט די פלוגצויגן. זיי האבן איינגענומען האלאנד אין איין טאג. קודם האבן זיי 'פלאך געמאכט' ראטערדאם, און זיי האבן אראפגעווארפן צעטלעך פון די הייך: 'אויב ווילט

זעקסטער קאפיטל
גולה אחר גולה

יענקל, אנטלויף!

נאך גלייך יענעם פרייטיג אינדערפרי, בין איך אריבער געלאפן צו מיין רבי'ן רבי בעריש, דער זוהן פון דעם אלכסנדר רבי'ן, כדי זיך שואל עצה צו זיין. ער האט געוואוינט אויף די לאנגע וואן רוסברוק סטראאט (Lange van Ruusbroecstraat) נומ' 17, אבער אנקומענדיג אהין איז שוין קיינער נישט געווען. בין איך אריבערגעלאפן צום אלכסנדר רבין'ס שטוב, און צו מיין פארוואונדערונג איז שוין די גאנצע משפחה געווען גרייט מיט זעק און פעק זיך ארויסצולאזן קיין שפאניע און דערנאך קיין אמעריקא. יענעם פרייטיג זענען נאך געפארן באנען און מען האט נאך אויך געקענט אנטלויפן קיין מארסיי, פראנקרייך. דער רבי איז נישט געווען קיין בטלן, און ער האט זיך באזארגט מיט אלע נויטיגע פאפירן מבעוד מועד, און זיי האבן טאקע באוויזן זיך צו ראטעווען און איבערלעבן די קריג.

מיין רבי האט מיר דאן געזאגט, איין עצה האב איך פאר דיר, אנטלויפן. ער האט זיך געבעטן ביי מיר: 'יענקל אנטלויף, ס'איז געפערליך!'

[דער אלכסנדר רבי זצ"ל מיט זיין משפחה האבן זיך טאקע געראטעוועט דורכ'ן רייזן קיין אמעריקא, וואו ער איז שוין

עטס פירן מלחמה ווייטער, וועט מען ענק אלע שטעט אזוי פלאך מאכן', און דאן האבן זיי זיך באלד אונטערגעגעבן, נישט האבנדיג קיין עצה קעגן די שווערע באמבארדיר פלוגצויגן. זיי פלעגן איבעראל באמבארדירן די פלוגהאפענס און די באן סטאנציעס, כדי מען זאל נישט קענען ברענגען קיין טרופן און פארשטערקערונגס כוחות.

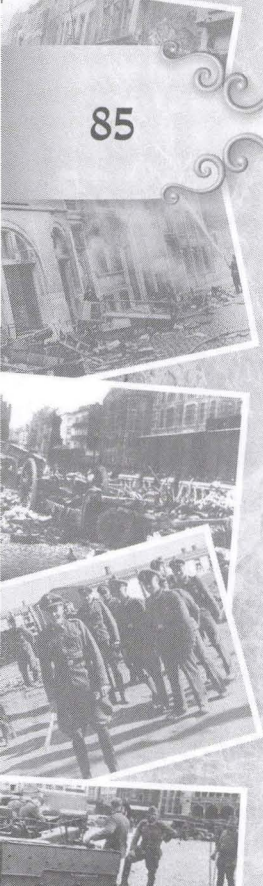
אנגעקומען און די ערשטע טעג פון די קריג, און ער איז שוין דארט פארבליבן וואוינען נאכ'ן קריג. ער האט געהאט נאך א זוהן אין פוילן, וואס איז נעבעך אומגעקומען, הי"ד].

'רוסעלאר'

איך האב זיך גלייך געזומען פלאנירן וויאזוי אוועק צו גיין פון אנטווערפען, און וואו אהין איך זאל גיין. די ערשטע זאך בין איך געגאנגען קיין רוסעלאר ווי די בעלגישע רעגירונג האט פארלאנגט, זעהן וואס עס ווערט דארטן ארגאניזירט. איך האב מיר מיטגענומען א שולע-טאש מיט א תפילין, חומש, תניא, אביסל וועש, א פלעשעלע וויין, און א ברויט פון וועלכן איך האב געגעסן אכט טאג.

אנקומענדיג אהין איז געווען דארט א בהלה, און ס'איז גארנישט געווען ארגאניזירט, דעריבער האב איך באשלאסן צו פארן צו מיין מאמע וואס האט דאן געוואוינט אין פאריז, פילנדיג אז איך מוז זיין מיט מיין מאמע אין אזעלכע שווערע טעג. איך בין אריבערגעגאנגען דארט צום באן סטאנציע, כדי צו טרעפן א וועג קיין פאריז. דארט אין באן סטאנציע האב איך באגעגענט מיינס א חבר להבחל"ח, הערשל זינגער ז"ל, וועלכער איז געווען פון די בעסטע בחורים אין די ישיבה אין היידע, און ער האט געזוכט א באן וועלכער פארט צוריק צוריק קיין אנטווערפען. ער זאגט מיר: 'איך בין אוועק פון מיין משפחה ווייל איך האב געמיינט אז דא ווערט ארגאניזירט די גאנצע יוגנט כדי נישט אריינצופאלן אין די הענד פון די דייטשן ימח שמם וזכרם, אבער יעצט, וויבאלד זיי באזעצן און נעמען איין דעם גאנצן שטח, און עס איז ממילא נישטא וואס צו טוהן וויל איך ליבערשט זיין צוזאמען מיט מיין טאטע און מאמע און די גאנצע משפחה'.

באהן סטאנציע אין טאנגארן נאכן באמבאדירט ווארן דורך די דייטשען ימ"ש

למעשה אבער זענען שוין נישט געפארן מער קיין באנען, די שינעס זענען געווען רואינירט פון די באמבאדירונגען, און איך האב געדארפט זארגן און געפינען אן עצה וויאזוי אנצוקומען ווי אמשנעלסטן קיין פראנקרייך.

מיר מוזן אנטלויפן און גיין צופוס

עס איז פאר קיינעם נישט פשוט זיך צו דרייען אויף די וועגן אין קריגס צייטן, אבער פאר מיר איז דאס געווען א באזונדערע סכנה, ווייל איך האב נישט געהאט קיין געהעריגע בעלגישע בירגערשאפט. איך בין נאך געווען א רוסישע בירגער, צוליב מיינע עלטערן'ס אפשטאמונג פון רוסיש-פוילן.

זייענדיג דארט אין רוסעלאר, האב איך זיך געזומען גיין - אינאיינעם מיט הערשל זינגער - צו דער ערשטער נאנטסטער פלאץ צו די פראנצויזישע גרענץ, וואס דאס איז געווען 'לע פאננע' (La Panne), לעבן דער ים. איך בין אהינגעגאנגען מיט די כוונה צו פרעגן אן אינפארמאציע ביי דעם רויטן קרייץ. אבער הערשל איז מיר פלוצלונג נעלם געווארן, נאכן קריג בין

איך געוואויר געוואָרן, אז פאר דעם הערשל זינגער איז געלונגען דארט אין 'לע פאננע', זיך מיטצוכאפן מיט א מיליטעריישן שיף קיין ענגלאנד, די ענגלענדער האבן דאן געמוזט אנטלויפן, און זיי האבן מסכים געווען מיט צו נעמען מיט זיך ווער עס האט נאר געוואלט.

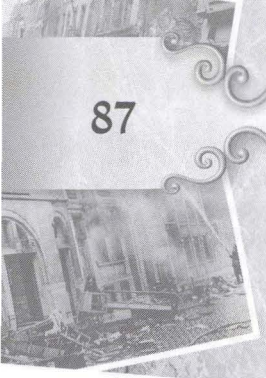
'ווער פארשוואונדן פון לע פאננע'

מען האט מיר געזאגט, אז די רויטע קרייץ געפינט זיך אין א קאפע-הויז, און דארט אין דעם זעלבן פלאץ געפינט זיך אויך די לייטונג פון די בעלגישע ארמיי פון דעם ארט. דארט אין דעם דארף האב איך געטראפן א חבר, שלמה ראזענפעלד (וואס האט געפליכטעט שפעטער קיין שווייץ, און נאכ'ן קריג איז ער אריבער קיין א"י[12]), און איך בין מיט איהם מיטגעגאנגען אהין. אנקומענדיג דארט ארום אכט אזייגער אינדערפרי, קומט צו מיר צו א מיליטערמאן, און פרעגט מיר מיינע פאפירן. איך האב געהאט א געלע אידענטיטעטס-קארטע, דאס איז געווען אזא סארט קארטל, ספעציעל פאר די אלע וואס זענען נישט געווען פון בעלגישע נאציאנאליטעט, וועלכע האבן באקומען א רעכט דא

ר' שלמה ראזענפעלד ע"ה

12) ער האט געוואוינט אין בני ברק, און פארמאגט א כלים געשעפט אויף רחוב ירושלים.

צו וואוינען. איך בין געווען איינגעשריבן אויף מיין קארטע מיט מיין נאמען 'יאקאב פריעדריך'; געבורטס-דאטום -04-11 1922; געבוירן אין שטאט: דארטמונד; די לאנד: דייטשלאנד; נאציאנאליטעט: רוסישער בירגער.

דער אפיציר וואס האט מיר אויסגעפרעגט, און דערווייל אויך געמומען די קארטע, האט אונז געהייסן זיצן הונטער א ביליאכט-טיש [וואס מען שפילט דערויף מיט די באל און די שטעקענעס]. אויף דעם טיש זענען געזעסן פינף בעלגישע סאלדאטן מיט זייער רוקן געקערט צו אונז, וואס זיי האבן באקומען דעם באפעל אונז צו היטן. די סאלדאטן האבן אונז כסדר אנגעקוקט מיט זייער א בייזן פנים, ווייל זיי האבן אונז חושד געווען אלס דייטשע שפיאנען.

ארום עלף אזייגער, דריי שעה שפעטער, האב איך אנגעהויבן רעדן צו די סאלדאטן, און איך האב זיי געזאגט, אז מיר זענען אידן, און מיר האבן פיינט די דייטשן מער ווי ענק אלע. הערנדיג דאס האבן זיי אונז פארשטאנען, און זיי האבן אונז שוין מער נישט אנגעקוקט מיט אזא בייזן פנים. האב איך פון זיי געמאנט, אז איך וויל רעדן מיט דעם אפיציר, און זיי זענען באלד געגאנגען רופן דעם אפיציר. איך בין גלייך צוגעגאנגען צו איהם און געפרעגט: 'וואס איז די סיבה אז דו האלסט מיין קארטע אזוי לאנג'. ענטפערט ער מיר, אז ער מוז זיך טעלעפאניש פארבינדן מיט די פאליציי פון אנטווערפען, כדי צו זיין זיכער אז איך בין דארט איינגעשריבן און אז מען קען מיר דארט. זאג איך צו דעם אפיציר: 'זיי אזוי גוט, און גיב מיר שוין צוריק מיין קארטל, ווייל איך מוז ווי אמשנעלסטן אנטלויפן פון די דייטשן. חוץ פון דעם' - זאג איך איהם - 'דו וויסט דאך בעסער פון מיר, אז עס איז יעצט נישט מעגליך אן צו רופן קיין אנטווערפען טעלעפאניש, ווייל די דייטשן האבן אפגעהאקט אלע טעלעפאן-ליניעס'. דער גוי האט גוט פארשטאנען אז ער זאגט ליגנט, און ער האט מיר גלייך

צוריקגעגעבן מיין קארטע, זאגנדיג, אז איך זאל ווי אמשנעלסטן פארשוואונדן ווערן פון La Panne.

'דונקערק'

פון דארט האב איך אנגעהויבן גיין צו די פראנצויזישע גרענץ, אין די ריכטונג פון 'דונקערק' (Dunkerque). וועג איך בין שוין ענדליך אנגעקומען אהין צו די גרענץ, האבן זיי מיר נישט געוואלט אדורכלאזן צו דעם פראנצויזישן שטח, ווייל איך שטיי איינגעשריבן אויף מיין אידענטיטעטס-קארטע אלץ רוסישער בירגער, וואס דעמאלס אין אנהייב פון די מלחמה איז רוסלאנד געווען א בעל-ברית פון דייטשלאנד, און וויבאלד איך בין א בירגער פון א פיינטליכע מדינה, האבן זיי נישט קיין רעכט מיר דארט אריין צו לאזן.

א שלאכטפעלד אין דארניק

זעהענדיג אז דורך דעם וועג לאזט מען מיר נישט אריבער די גרענץ, האב איך געטראכט אריבער צו גיין דורך אן

חורבנות אין דארניק

אנדערן פלאץ אין בעלגיע, וואו איך וועל קענען שווערצן דעם גרעניץ איבער די פראנצויזישע גרעניץ, און ב"ה אז עס איז מיר אונטערגעקומען א געלעגענהייט. איך האב באמערקט, אז א גוי שטייט גרייט אריין צו גיין אין זיין אויטא אוועק צו פארן, האב איך איהם געגעבן א פרעג: 'וואו אהין פארט איר', זאגט ער מיר, אז ער פארט קיין 'דארניק' (Doornik). אזויווי דאס איך האב געוואוסט אז די שטאט ליגט אויך ממש ביי די פראנצויזישע גרעניץ, פרעג איך איהם, צי ער ערלויבט מיר מיט צו פארן. דער מענטש האט גלייך מסכים געווען, און מיר גלייך ערלויבט אריין צו קומען אין זיין אויטא.

אנקומענדיג מיט'ן אויטא אין שטאט דארניק, האב איך געזעהן פאר די אויגן די איבערבלייבענישן פון א שוידערליכן שלאכטפעלד וואס האט זיך אפגעשפילט מיט בלויז פינף מינוט פריער. אלעס איז געווען צובראכן און רואינירט, און אויף די וועגן זענען געליגן טויטע פערד. זוכנדיג וואו צו נעכטיגן, בין איך געגאנגען צו די ארטיגע שפיטאל, אבער דאס שפיטאל איז געווען איבערגעפולט מיט פארוואונדעטע, און ס'איז נישט געווען קיין פלאץ, אבער זיי האבן מיר געראטן, אז איך קען נעכטיגן אונטער דער שטאט ביי די בערג.

אריינגעווארפן אין מיליטעריישן קעלער

איך בין טאקע אהינגעגאנגען, אבער דארט בין איך ווידער אריינגעפאלן אין די הענט פון בעלגישע סאלדאטן, וועלכע האבן זיך ווייטער אנגעטשעפעט אין מיר צוליב מיינע פאפירן, און זיי האבן מיר אריינגעווארפן אין די קעלער פון די דארטיגע מיליטעריישע קאזערנע. דארט האב איך באגעגענט אסאך אידישע פליטים פון דייטשלאנד, וואס מען האט זיי נעבעך ארעסטירט ווייל זיי האבן געהאט דייטשע פאספארטן.

ביי אלע דייטשע אידן, איז אויף די דייטשע פאספארט געווען ארויף געדריקט א גרויסער לאטיינישער אות J מיט א רויטע פארב, זיכער צו מאכן אז מען באמערקט דאס, כדי מען זאל וויסן אז דאס זענען דייטשע אידן, אבער די מיליטער-לייט האבן זיי ארעסטירט אלס בירגער פון זייערע שונאים, און האבן נישט פארשטאנען די באדייט פון דעם J וואס איז געווען ארויפגעדרוקט אויף די פאספארטן פון די אידישע בירגער.

מען האט דארט פארטיילט וואסער פאר די ארעסטאנטן, אז מען זאל קענען עפעס טרינקען, אבער איך האב דאס געוצט אויף נעגל-וואסער. אינדערפרי האט מען מיר געגומען - אינאיינעם מיט אלע אנדערע אידן - אויף א קאנטראלע פון אלע אידענטיטעטס-פאפירן. ביי דעם איבערזיכט האב איך ב"ה צוריק באקומען מיינע פאפירן, און מען האט מיר ב"ה באפרייט. איך האב פרובירט צו שתדל'ן ביי זיי פאר די אנדערע ארעסטאנטן, זאגנדיג אז זיי זענען אידן און נישט קיין דייטשן, אבער איך האב נישט מצליח געווען.

פיהר וואכן צופוס אויף געפארפולע וועגן

יעצט האב איך שוין געקענט זייער לייכט אריבערגיין די גרעניץ. דארט איז נישט מער געווען קיין שום קאנטראלע ביי די גרעניץ, און פון דארט און ווייטער האב איך מיר ארויסגעלאזט אין וועג צופוס. איך בין געלאפן אין שווערע וועגן בייטאג און ביינאכט, אן געהעריגע עסן און טרינקען, און אן זיך צו קענען באדן אדער טוישן די קליידער, און אין די אומשטענדן בין איך געלאפן אויף די פראנצויזישע וועגן פיהר וואכן לאנג, גייענדיג יעדן טאג ארום 50 קילאמעטער. איך בין געגאנגען און געגאנגען אין מסוכן'דיגע וועגן.

איינמאל האב איך אנגעטראפן אונטערוועגנס א

פראנצויזישן קאמענדאנט, וואס ער האט אנגעפירט מיט א בריגאדע טאנקיסטן. ער האט מיר אפגעהאלטן, און ערקלערט, אז דער שטח איז א קריגס-געביט, און דא איז זייער שטרענג פארבאטן פאר געווענליכע בירגער. האב איך איהם געזאגט, אז איך בין א איד און איך אנטלויף פון די דייטשן, און אזויווי מיין מוטער געפינט זיך אין פאריז בעט איך איהם אז ער זאל מיר אדורכלאזן, כדי איך זאל קענען ווי אמשנעלסטן דערגרייכן מיין מוטער. אזוי ארום האט ער מיר געלאזט גיין, און האט מיר נישט געצווינגען צוריק צו לויפן.

סטראשעריי גאראטעווטע מיין לעבן

גייענדיג ווייטער טרעף איך נאך א סאלדאט. ער האט אויפגעהויבן א ביקס און געזאגט, אז איך זאל זאפארט זיך צוריקדרייען, און אויב נישט, שיסט ער מיר. האב איך זיך אויסגעדרייט און אנטלאפן, און איך בין געגאנגען זוכן אן אנדערע וועג אריבער צו גיין די גרעניץ. עס האט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט, אז ער איז געווען א שליח פון הימל, און ער האט ממש גאראטעווטע מיין לעבן פון א זיכערן טויט, ווייל בלויז עטליכע מינוט שפעטער, זענען דארט אנגעקומען שווערע דייטשע באמבארדמענט-פליגערס, און זיי האבן אנגעהויבן צו באמבארדירן דעם גאנצן וועג וואו די פראנצויזישע פאנצער-בריגאדע (טאנקיסטן) זענען געשטאנען. איך האב אין דעם מאמענט פארשטאנען, אז דער אפיציר וואס האט מיר אוועק געיאגט פון דעם וועג האט פשוט גאראטעווטע מיין לעבן, ווייל וועג איך בלייב דארט וואלט איך וועג זיכער נישט ארויס לעבעדיג. איך גלויב, אז פון די גאנצע בריגאדע וואס איז דארט געשטאנען מיט זייערע טאנקן, איז ווארשיינליך קיינער פון זיי נישט ארויס לעבעדיג.

'אראס'

פיהר וואכן בין איך געלאפן צופוס. איך האב געגעסן אין די דערפער פרוכט און גרינצייג. דאס איז געווען נאך א לעקציע וואס איך האב זיך געלערנט נאך אין אנהייב, זייענדיג אין 'דארניק', וועו א מענטש האט מיר דארט אנגעטראגן אייער, און איך האב געגומען איין איי און דאס אזוי רויערהייט אויסגענוגט. איך האב זיך פארדארבן דעם מאגן, עס האט מיר פארשפארט א וואך פון עסן... דעריבער פלעג איך פשוט עסן פרוכט און גרינצייג, און שלאפן אונטער'ן פרייען הימל.

איך בין אנגעקומען אין דער געגענט פון א שטאט וואס רופט זיך 'אראס' (Arras). די שטאט אראס זיצט אויף זייער א סטראטעגישן ארט, ביים טייך La Somme, וואס הייבט אן אין Sedan און פליסט ביז דער ים הצפון (La mer du nord). אויף דעם פלאץ איז געווען ממש א ברענענדיגע שלאכטפעלד, און דארט האבן קיין ציווילע בירגער זיך נישט געמעגט דרייען.

איך האב נאך דעמאלס נישט געקענט געהעריג רעדן קיין ענגליש, אבער געציילטע וועריטער האב איך שוין פארשטאנען. איך געדענק, אז גייענדיג דארט האב איך געהערט ווי די ענגלישע סאלדאטן רעדן צווישן זיך, און איינער ווייזט פאר'ן אנדערן אויף מיר, אז איך בין 'קרעזיז'. זיי זענען געלעגן דארט באהאלטן צווישן די גראז, צוליב מורא פון די באמבעס, און איך שפאציר דארט אויפ'ן וועג. דער חילוק איז אבער געווען פשוט, ווייל ביי זיי איז דער שרעק געווען אסאך מער, צוליב וואס זיי האבן מורא געהאט אז מען וועט זיי אטאקירן ווייל זיי זענען סאלדאטן.

עס האט געהערשט דארט א מורא'דיגע מלחמה, אפילו אלע איינוואוינער האבן געמוזט אוועק גיין פון דארט, אנטלויפנדיג פון די דארטיגע שרעקליכע קריגס-געפאר. די וועגן זענען געווען פול מיט געפאלענע ענגלישע סאלדאטן, באמבעס

זענען געפאלן, שווערע ארטילעריע-באמבעס פון די קאנאנען אדער טאנקען זענען געפלויגן איבער מיין קאפ.

איך האב כסדר געזען דעם טויט פאר די אויגן, עס איז געווען מינוטן וואס איך האב געמיינט אז עס ענדיגט זיך דא... ווען איך האב געהערט ווי די באמבעס פליען, האב איך זיך אראפגעלייגט אויף די ערד, געזאגט ווידוי, און געווארט... ס'איז מיר דעמאלס אויסגעקומען דריי מאל אז איך האב שוין געזאגט וידוי...

דארט האבן די דייטשן ימשו"ז אראפ געלאזט א גאנצע ארמיי מיט פאראשוטען פון די לופט. די כוונה זייערע איז געווען, ארום צו רינגלען גאנץ צפון פראנקרייך מיט בעלגיע אין איין קלאפ, און טאקע דערפאר האבן די אליאירטע ארמייען פרובירט מיט אלע געוואלד דאס נישט צוצולאזן, און זיי האבן זיך ארגאניזירט דאס צו פארהיטן.

דער ווינער פלוכטלינג וויינט ביטערליך

אויף די וועגן ארום די שטאט אראס, האב איך געטראפן א איד, א ווינער פליכטלונג, וואס איז אנטלאפן פון עסטרייך מיט די גאנצע משפחה, ער מיט זיין פרוי און זייער קינד פון דריי יאר אלט, און אויך א שוואגער מיט זיין פרוי און די שוויגער. זיי זענען אנטלאפן פון וויען פאר'ן קריג, ביים אנשלוס ווען מען האט אנעקסירט עסטרייך קיין דייטשלאנד, און זיי האבן זיך באזעצט אין בריסל. ער האט מיר דערציילט, אז ווען זיי האבן געהערט אויף די וועגן אז די דייטשן ימח שמם וזכרם קומען שוין אן וואס נעמטער, האבן זיי - די צוויי מענער - געבעטן רשות פון זייערע פרויען און די משפחה, צו מעגן לויפן שנעלער פאראויס, היות אז אין וויען האבן די נאצים נישט פארפאלגט די פרויען. אבער אויפ'ן וועג איז געווען שווערע באמבאדירונגען,

און א חוץ דעם, האבן קלענערע פלוגצויגן וואס מען רופט זיי 'יאגט-פליגערס' באשאסן די פליכטלונגען [ווייל זיי האבן געשטערט פאר די דייטשן אויף די וועגן], און יעדער איז אין איין בהלה אנטלאפן פון די געפערליכע שיסערייען וואו מען האט נאר געקענט, און אין דעם בהלה'דיגן מצב, האט ער זיך פארלוירן פון זיין שוואגער.

ער האט ביטערליך געווויינט, ווייל ער האט געטראכט און שטארק מורא געהאט, אז ביי די שיסערייען וואס די דייטשן האבן דארט פון דער לופט באשאסן די פליכטלונגער, איז אויך זיין פרוי מיט זיין שוואגער גע'הרג'עט געווארן. איך האב איהם בארואיגט, און געגעבן צו טרינקען א ביסל וויין וואס איך האב נאך געהאט ביי מיר, און איהם געזאגט, אז מען וועט זיכער באלד צוריק טרעפן זיין משפחה. איך האב איהם אנגעוויזן א וועג, און איהם געזאגט, אז איך בין זיכער אז אויף דעם וועג וועט מען זיי אנטרעפן, און אזוי איז טאקע געווען. פשוט גייענדיג דארט א שטיק צייט, האט ער צו זיין ערשטוינונג געטראפן זיין גאנצע פאמיליע. דער איד איז געווען זיכער, אז איך בין א מלאך געשיקט פון הימל...

דאס קליין קינד דארף מילך

מיר זענען צוזאמען ווייטער געגאנגען, און אזוי גייענדיג, האט זיך די מאמע אפגערעדט און באקלאגט פאר מיר, אז איר מיידעלע פון דריי יאר אלט האט שוין דריי וואכן נישט געהאט קיין מילך. זאג איך איהר, אז מיר געפינען זיך יעצט אין א דארף, און די פויערן האבן קיען אדער קאזעס (ציגן) וואס געבן מילך, דעריבער זאל זי מיר געבן א ליידיגע פלאש, און איך וועל גיין דא ערגעץ זוכן מילך. זי האט מיר געגעבן א פלאש, און איך האב זיך ארויסגעלאזט זוכן מילך, וועו איך שלעפ מיט מיר דעם קליינעם זאק מיט מיינע געציילטע חפצים.

דער סאלדאט וויל מיר שיסן רח"ל

גייענדיג דארט, טרעפט מיר אן א פראנצויזישער סאלדאט, און ער דערקענט אז איך בין דארט א פרעמדער. דארט אין פראנקרייך האט אויך געהערשט א שרעקליכע בהלה פאר דייטשע שפיאנען, יעדער פרעמדער האבן זיי חושד געווען אז ער איז מסתמא א דייטשער שפיאן. דער סאלדאט קומט גלייך צו מיר, און בעט מיר מיינע פאפירן. איך צייג איהם מיין אידענטיטעטס-קארטע, און זעהענדיג אז איך בין געבוירן אין דייטשלאנד, האט ער שוין קיין שום ספק נישט געהאט אז ער האט דא געכאפט א דייטשן שפיאן.

ער האט ארויסגעכאפט דעם פלאש פון מיר, און זיך געוואלט נעמען האקן דערמיט אויף מיין קאפ. איך האב תיכף מיט מיין האנט געגעבן א כאפ אן זיין האנט, אזוי אז די פלאש איז ארויסגעפאלן פון זיין האנט און זיך אראפגעקוילערט דעם בארג. (שפעטער האב איך געהערט אז דאס איז א מיליטעריש קונץ, אנצוכאפן יענעם אויף דעם ריכטיגן ארט ביים האנט אויף אזא אופן אז דער חפץ פאלט ארויס פון זיין האנט). ער האט מיר געסטראשעט אז ער גייט מיר שיסן, אבער ער האט בלויז נאך איין קויל, און זאגט מיר: 'איין קויל איז פונקט גענוג דיר צו שיסן'. זאג איך איהם: 'דו האסט נישט קיין שום רעכט צו הרג'ענען מענשען ווייל דו ביסט חושד אז ער איז א דייטשער שפיאן, דו מוזט מיר ברענגען צו א העכערע אויטאריטעט פון דער ארמיי, און זיי דארפן באשליסן'.

זאגט מיר דער סאלדאט, אז איך בין געפעכט, און ער וועט זיך מוזן טעלעפאניש פארבינדן מיט די פאליציי פון אנטווערפען כדי צו זיין זיכער אז איך בין דארט איינגעשריבן. האב איך איהם געזאגט: 'דו ווייסט דאך בעסער פון מיר אז עס איז יעצט נישט מעגליך אנצורופן קיין אנטווערפען טעלעפאניש, ווייל די דייטשן האבן אפגעהאקט אלע טעלעפאן-ליניעס'. זאגט ער

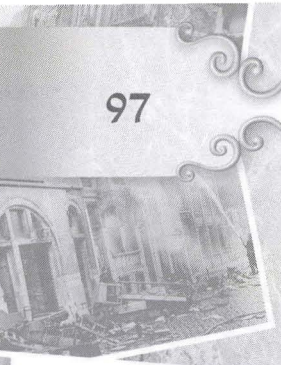
מיר, אז איך בין געראטן, און ער וועט מוזן זעהן מיר צו פירן צו א העכערע אויטאריטעט. ער האט מיר צוגעפירט צו אן אויטא, אבער עס האט זיך ארויסגעשטעלט אז דער אויטא האט נישט געהאט קיין בענזין, און ממילא קען ער מיר נישט אהין ברענגען, דעריבער האט ער נישט קיין אנדערע ברירה, נאר ער מוז טוהן זיין מיליטערישע פליכט און מיר שיסן רח"ל.

אבער זיי האבן א טראדיציע, אז בעפאר מען שיסט איינעם, גיבט מען איהם צו טרינקען בראנפן. ער פירט מיר אריין אין זיין הויז, נעמט דארט ארויס א פלאש קאניאק, שענקט א גלאז פאר זיך און אויך פאר מיר, און הייסט מיר אויך טרינקען. אזויוי אין דער שטוב איז געווען האלב טונקל, האב איך זיך געמאכט ווי איך טרינק, אבער למעשה האב איך עס נישט אריין געגומען אין מויל, נאר איך האב עס פון נאנט צו מיינע ליפן אויסגעגאסן אויף דער ערד. ער האט זיך אבער געכאפט אז איך האב עס נישט געטרונקען, האט ער מיר געשענקט א צווייטע מאל, און האט זיך אוועקגעשטעלט נאנט נעבן מיר, כדי צו קאנטראלירן אז איך טרינק. איך האב איהם אבער קלאר געזאגט, אז איך בין נישט בדעה דאס צו טוהן. האט ער מיר באדראהט מיט א מעסער, און עס האט זיך אנגעהויבן א געשלעג. איינמאל האט ער געהאט דאס מעסער, און איינמאל האב איך עס געהאט. איך האב אזוי געטראכט ביי מיר, אז איך וועל איהם נישט הרג'ענען, ווייל איך קען פשוט נישט הרג'ענען קיין מענטש, אבער וועז ער וועט האבן די געלעגענהייט, שפילט נישט ביי איהם קיין ראלע צו הרג'ענען א מענטש.

ער צילט אויף מיר!

סוף כל סוף האט ער מיר ארויס געפירט צו א גרויסע וואנט, און מיר געהייסן זיך דארט אוועק שטעלן. איך האב געוואוסט אז איך קען נישט ווארטן, און מיין לעבן הענגט

אויף א האר, האב איך זיך גוט אומגעקוקט בשעת וועז איך האב זיך געשטעלט ביים וואנט, צי עס איז דא א מעגליכקייט צו אנטלויפן, און איך האב געזעהן, אז אויף מיין לינקע זייט איז דא א לאנגע רייע פליכטלונגען, און וועז ער איז געווען באשעפטיגט אריין צו לייגן זיין לעצטע קויל אין זיין געווער, בין איך אנטלאפן, טראכטנדיג אז ער קען נישט שיסן אין די ריכטונג וואו עס לויפן אזויפיל פליטים. אבער למעשה האב איך געזעהן אז ער צילט אין מיין ריכטונג אן רחמנות.

וועז די פלוכטלינגען האבן געזעהן אז ער שטייט גרייט צו שיסן, האבן זיי זיך אלע געווארפן אויף דער ערד. איך האב געוואוסט, אז אויב איך ווארף זיך אויך אויף די ערד, וועט ער קומען צו מיר און מיר שיסן, און אויב איך וועל ווייטער לויפן אליין שיסט ער מיר זיכער, און דעריבער האב איך מיר כסדר אומגעדרייט כדי צו זעהן וועז ער גייט ממש שיסן, און אויף דעם מאמענט וועז איך האב געזעהן און פארשטאנען אז יעצט גייט ער ממש שיסן, האב איך זיך שטארק אראפ געבויגן. בחסדי השם האב איך מיר געהאט אראפגעבויגן אין די זעלבע סעקונדע וואס ער האט געשאסן, און וואוסנדיג אז יעצט האט ער מער נישט קיין קוילן, האב איך זיך געזומען לויפן זייער שנעל אן זיך צו אומקוקן, לאזנדיג מיינע פאפירן אין זיינע העזט. עטליכע טעג שפעטער האב איך באמערקט, אז דער קויל האט געלאזט א שטרייף אויף מיין בערעט-היטל, ממש א נס גלוי.

אדורך דעם פראנט-ליניע

אנטלויפנדיג בין איך אדורך א ברענענדיגע ענגלישע מיליטער-וואגן, און דארט בין איך אדורכגעלאפן זייער א שטארקער און א געדעכטער שווארצער רויך, האלטנדיג פארמאכט מיין נאז און מיינע אויגן. איך בין געלאפן מיט

איין אטעם, און פלוצלינג באמערק איך, אז נישט ווייט אוועק שטייען דארט דייטשע סאלדאטן, מיט די געווער אין די האנט. איך האב געזעהן דארט א פראנצויזישער גוי, און איך ווייז איהם אז דארט שטייען די דייטשן. זאגט ער מיר: 'וואס שטערט דאס מיר?' איך האב אזוי געטראכט ביי מיר, זיכער שטערט דאס איהם נישט, ער איז דאך נישט קיין איד...

איך האב באלד פארשטאנען אז איך בין אריבער די פראנט ליניע, און איך געפון זיך אונטער די דייטשן. איך האב זיך בליץ שנעל אויסגעדרייט, און פשוט אוועקשפאצירט פון דארט, כדי איך זאל נישט זיין אויפפאלענד, נאר זיי זאלן מיינען אז איך בין דא א פשוט'ע בירגער.

איך האב געטראפן דארט צוויי ענגלישע סאלדאטן, און מיט א צובראכענעם ענגליש זאג איך זיי, אז א פראנצויזישער סאלדאט האט גענומען מיינע פאפירן. איך האב געטראכט, אז אפשר וועלן מיר די ענגלישע סאלדאטן העלפן צוריק צו באקומען מיינע דאקומענטן, אבער איך האב געהערט ווי די סאלדאטן זאגן איינער צום אנדערן: 'ביי אונז פאלן דא טויטע יעדן טאג, און דער מענטש איז משוגע, ווייל ער מאכט זיך זארגן פאר פאפירן...'.

'א דייטשער שפיאן!'

אזוי גייענדיג, בין איך אנגעקומען אומגעפער הונדערט מעטער פון דעם דארף, און איך זעה פונדערווייטנס דעם זעלבן פראנצויזישן סאלדאט. ער האט שוין געהאט אויסגעטוהן זיין מיליטערישן רעקל און געווער, און זעהענדיג מיר שרייט ער אויס: 'א דייטשער שפיאן! א דייטשער שפיאן!' אלע פויערן זענען מיר אנטקעגן געקומען מיט זייערע ארבייטס-ווערקצייג, מיט דרעשן-שטעקענעס, גאפלעך וואס מען נוצט צו נעמען

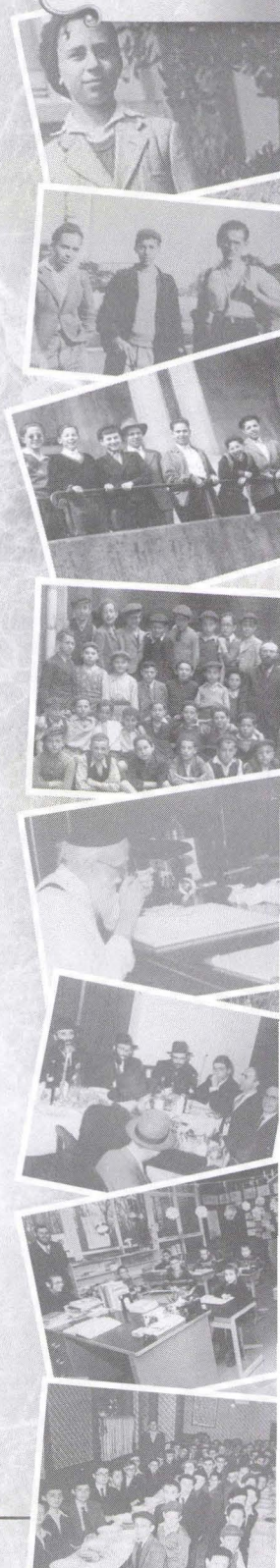
היי, און אויך מיט קייטן. איך האב זיך געזומען שרייען אויף א הויכן קול אויף פראנצויזיש, אז איך בין א איד פון אנטווערפען, און אז איך האב די דייטשן מער פיינט ווי אייך אלע. זיי האבן מיר אלע ארומגערינגלט און מיר אויסגעפרעגט ווער איך בין, און פון וואו איך קום. איך האב זיי געזאגט, אז איך בין א איד פון אנטווערפען.

ווי נאר איך האב זיי דאס געזאגט, קומט ארויס איינער פון די מענטשן און נעמט זיך רעדן צו מיר אין די פלעמישע שפראך, און זאגט מיר, אז ער איז אויך אן אנטווערפענער, און הייבט מיר אן אויס צו פרעגן, איבערזאגנדיג נעמען פון גאר פאַרווערפענע גאסן אין אנטווערפען. אין אלגעמיין, האבן די דעמאלסדיגע קינדער זייער גוט געקענט אלע גאסן, ווייל מיר פלעגן איבעראל אין שטאט צוגיין צופיס, ממילא האב איך נישט געהאט קיין שום פראבלעם איהם צו אויפווייזן אז איך קען ממש אלע קלענסטע און פאַרווערפענע געסעלאך. ער פרעגט מיר ווייטער: 'וואו ביסטו געגאנגען אין שולע', און איך האב איהם גלייך געענטפערט, אז איך האב געלערנט אין די אידישע שולע, די יסודי-התורה, און איהם אויך געזאגט אויף וועלכע שטראסע די שולע געפינט זיך. זעהענדיג אז איך בין טאקע אן אנטווערפענער, האט ער זיך אויסגעדרייט צו די דארפסלייט און זיי בארואיגט.

צוריק באקומען מיינע פאפירן

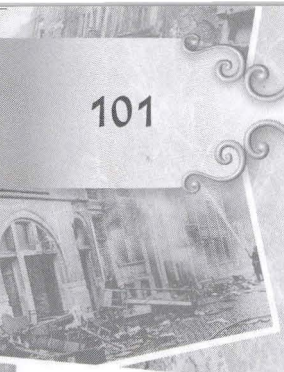
איך האב זיי דאן געבעטן, אז זיי זאלן מיר העלפן צוריקנעמען די פאפירן, ווייל דער סאלדאט האט עס צוגענומען פון מיר, און איך בין פשוט אין לעבנס-געפאר זיך צו מוזן ארומדרייען אן קיין אידענטיטעטס-פאפירן. דער סאלדאט איז דארט געשטאנען מיט זיין מיליטעריישן טאש אויף זיינע פלייצעס, אבער ער האט נישט געוואלט אפגעבן די פאפירן, האבן פיהר

מענטשן איהם אנגעכאפט, און מען האט אראפגענומען זיין טאש פון איהם, און מיר ב"ה גלייך אויפ'ן ארט צוריק געגעבן מיינע פאפירן. דאס איז ממש א נס פון הימל, אז דארט אין א פארווארפענער דערפל אין פראנקרייך האט געוואוינט אן אנטוועדפענער גוי, ממש חסדי השם כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו.

דורכגעשלאפן א מעת לעת

אוועקגייענדיג פון דארט, האב איך זיך געפילט שרעקליך מיד פון די איבערלעבעניש, אין צוגאב פון די שווערע טאג-טעגליכע וואנדערונגען שוין קנאפע פיהר וואכן לאנג. וועז איך בין אנגעקומען אין דעם נעקסטן דארף, האב איך געזעהן, אז זיי האבן דארט צוגעשטעלט א גאנצע שולע צום פארפיגונג פון די פליטים. אין אלע קלאסן איז געווען אויסגעשפרייט שטרוי אויף דעם באדן, אזוי אז מען האט זיך דארט געקענט אראפלייגן זיך אויסצורוען. וועז איך האב זיך געלייגט שלאפן, איז געווען 2:50 נאכמיטאג, און איך האב זיך אויפגעוועקט געגוי דריי אזייגער נאכמיטאג. במשך די פיהר וואכן וואס איך בין געווען אויף דער פלוכט, איז דאס געווען די ערשטע מאל וואס איך האב זיך געשפירט פולשטענדיג אויסגערוהט. א פאר טעג שפעטער, האב איך זיך ערשט געכאפט און פארשטאנען, אז איך בין געשלאפן 24 שעה אין איין ציה... זייענדיג אזוי פארמאטערט, בעיקר פון די איבערלעבעניש מיט יענעם סאלדאט, האב איך גארנישט געשפירט אז איך בין פשוט געשלאפן א גאנצן מעת לעת. לויט מיין חשבון איז דאן געווען מיטוואך, אבער די אנדערע מענטשן דארט האבן מיר געזאגט אז היינט איז דאנערשטיג...

וויידער ארעסטירט

אויפ'ן וועג צוריק, בין איך אדורך א פלאץ וואו די דייטשן האבן ארעסטירט אלע מענער, און מען האט מיר אויך ארעסטירט. זיי האבן דארט צוזאמענגענומען אלע מענער, און אריינגעפירט אין א גרויסן הויף פון א גאר גרויסן בנין, ארומגעצוימט מיט אייזערנע שטאנגען. איך האב פארשטאנען אז דאס איז נישט פשוט, און אז דער מצב איז זייער ערנסט. נאך א קורצע צייט בין איך צוגעגאנגען צו דעם סאלדאט וואס שטייט אויף דער וואך ביי דעם איינגאנג פון אט דעם גרויסן פלאץ, און איך פרעג איהם וואס עס גייט דא פאר. פרעגט ער מיר מיינע פאפירן, האב איך ארויסגענומען מיין בעלגישע אידענטיטעטס-קארטע. ער קוקט אויף מיין אידענטיטעט און זאגט מיר: 'איך זעה אז דו ביסט נאך נישט 18 יאר אלט, און וויבאלד דו ביסט נאך נישט מיליטער-פליכטיג מעגסטו ארויס גיין'. - דאס איז געווען ממש א מזל אז איך האב איהם געפרעגט וואס גייט דא פאר.

באדן דאס קינד אין 'וואלאנסיען'

גייענדיג ווייטער פון דארט, בין איך אנגעקומען אין וואלאנסיען (Valenciennes), א שטאט אין צפון פראנקרייך. דארט האב איך צוריק געטראפן די אויבנדערמאנטע אידישע פליטים פון וויען. זיי האבן זיך באקלאגט ביי מיר, אז זיי האבן אין פיהר וואכן צייט נישט געהאט קיין שום געלעגענהייט צו באדן דאס יונגע מיידעלע. איך האב זיי פרובירט צו העלפן, און איך האב גלייך אויפ'ן ארט אנגעקלינגען ביי א הויז און געפרעגט, צי זיי וואלטן ערלויבט צו לאזן באדן א קינד פון דריי יאר ביי זיי אין הויז, היות די מענטשן זענען שוין פיהר וואכן צייט אונטערוועגס אויף דער פלוכט. האבן זיי מיר

געזאגט, אז זיי האבן נישט קיין וואסער, ווייל אין א מלחמה פארשליסט מען די עלעקטריציטעט, די גאז לייטונג און אויך די וואסער לייטונג. אבער זיי האבן מיר געראטן, אז אביסל ווייטער אנטקעגן איבער, אויף די אנדערע זייט, איז דא א קאזערנע פון די דייטשע סאלדאטן, און זיי האבן וואסער. איך בין פון נאטור נישט קיין בעל פחדן, און איך בין גלייך דארט אהין אריבער געגאנגען. איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, אז וועז די וויענער משפחה האבן געזעהן אז איך גיי רעדן מיט די ימח שמם'ניקעס, זענען זיי אין איין פחד גלייך אויפ'ן ארט אנטלאפן...

פנים אל פנים מיט די רוצחים ימ"ש

איך בין דעמאלט געווען א בחור פון 17 יאר אלט, און איך האב זייער גוט געקענט רעדן די דייטשע שפראך. וועז איך בין געווען 15 יאר אלט, האב איך אנגעהויבן לערנען דעם פירוש על התורה פון הרהגה"צ רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל אויף דייטש, און אזוי ארום האב איך מיט דער צייט גוט געקענט רעדן די דייטשע שפראך. די דייטשע סאלדאטן האבן זיך שטארק געפרייט מיט מיר, דער סאלדאט וואס איז געשטאנען אויף דער וואך ביים טויער האט געפונען זיינע חברים און איינגעמאלדן, אז עס איז דא א לאנדסמאן, נישט וואוסנדיג אז איך בין א איד. עס זענען אנגעקומען אומגעפער א 10 סאלדאטן, און יעדער באזונדער האט זיך געשטעלט פאר מיר און מיר באגריסט מיט דער באקאנטער פאלשע דייטשע העפליכקייט, מיט זיין פאמיליע נאמען און דער ערשטער נאמען. צו דער זעלבער צייט האט יעדער אויך דערציילט וואס איז זיין פאך, און וואו ער וואוינט אין דייטשלאנד.

געהערט די ביטערע פאקטן

צום סוף האבן זיי מיר דערציילט, אז זיי זענען א בריגאדע אין דער ארמיי פון דעם געניראל וואן פאולוס[13], און זיי האבן מיר געזאגט, אז: 'מיר האבן איינגענומען פוילן, האלאנד, בעלגיע און פראנקרייך, און נעקסטע וואך וועלן מיר זיין אין לאנדאן'. מיט א טייוולאנישן פרייליכן פנים האבן זיי מיר דערציילט, אז זיי האבן באפאלן און איינגענומען פוילן שוין אכט מאנאטן בעפאר זיי האבן באפאלן די לענדער דא אין מערב אייראפע.

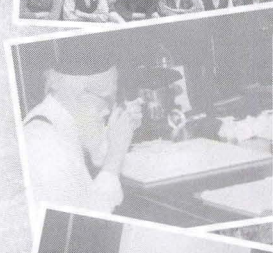
איך האב נאך געדענקט, אז עס פלעגן אנקומען א סאך קארעספאנדענץ פון פוילן, אבער אלע בריוון זענען געווארען צענזורירט פון די דייטשע ארמיי, אזוי אז זיי האבן נישט געקענט שרייבן וואס דארט טוט זיך און ווי אכזריות'דיג די דייטשן ימשו"ז האבן זיי דארט באהאנדלט און געהרג'עט. דעריבער, וויבאלד זיי האבן מיר דערציילט אז זיי האבן איינגענומען פוילן, האב איך געטראכט ביי מיר, אז איך האב יעצט די געלעגענהייט געוואויר צו ווערן וואס זיי האבן דארט געטוהן מיט אונזערע אידן, און איך האב זיך טאקע אנגערופן צו זיי, דאס איך האב געהערט אז עס זענען פארהאן אסאך אידן אין פוילן.

ווי נאר איך האב זיי דאס געזאגט, האבן זיי מיר אויפ'ן ארט דערציילט מיט א טייוולאנישן שמייכל אויף זייערע אכזריות'דיגע טריפה'נע פרצופים וואס זיי האבן מיט זייערע אייגענע הענט געמאכט מיט אונזער הייליג אידיש פאלק אין

13) ער איז געווען דער גרעסטער גענעראל איבער די שטארקסטע דייטשע ארמיי, און זיי האבן איינגענומען גאנץ אייראפע אין געציילטע וואכן. ער האט איינגענומען דעם גאנצן שטח אין רוסלאנד, און ער איז געפאלן אין סטאלינגראד, וואו מען האט איהם געפאנגען. 250.000 פון זיין ארמיי זענען אויסגעשטארבן, און 250.000 זענען געווארן קריגס-געפאנגענע. זיי האבן נישט געקענט מער דורכטראגן די רוסישע פרעסטן, און זיי האבן זיך געמוזט אונטערגעבן.

פוילן. זיי האבן דערציילט, אז זיי האבן אריינגעטריבן א גאנץ שטעטל מיט אידן אין די שוהל אריין, און דאס באגאסן מיט בענזין און אונטערגעצינדן. זיי האבן מיר אויך דערציילט וואס זיי האבן געטוהן מיט איינצעלנע אידן, אבער דאס קען איך נישט דערציילן וועגן דעם שרעקליכן אכזריות וויאזוי זיי האבן נעבעך באהאנדלט אונזערע קדושים.

אזויווי זיי האבן פארענדיגט זייער מעשה, איז אנגעקומען זייער אפיציר. וועו איך האב איהם געזעהן, האב איך פארשטאנען אז ער האט מיר יא דערקענט אז איך בין א איד. ער קומט גלייך צו מיר צו און זאגט מיר: 'איך בין פון בערלין, דארט האב איך קענען געלערנט אידן, און עס איז אויך דא צווישן זיי גאנץ אנשטענדיגע מענטשן'.

איך האב גלייך פארשטאנען אז ער האט מיר דערקענט אז איך בין א איד, ווייל א גוי וואס וואוינט צווישן אידן, דערקענט גלייך ווער עס איז א איד, והא ראי', ווייל אויב נישט, פארוואס דערציילט ער מיר דאס. מיט איהם האב איך נישט געוואלט רעדן קיין איין ווארט, האב איך איהם געזאגט, אז איך יאג זיך, און איך האב געקוקט אויף מיין זייגער און געזאגט, אז איך האב זייער א דרינגענדע זיצונג, און איך מוז ווי אמשנעלסטן אוועקגיין. איך האב נישט צו שטארק מורא געהאט אז ער וועט מיר שיסן, ווייל זיין פליכט איז יעצט געווען מלחמה צו האלטן, און נישט צו כאפן אידן, אבער דאך האב איך מורא געהאט אז זיין שנאה צו אידן וועט איבערוועגן, און דערפאר האב איך - אוועקגייענדיג פון דארט - כסדר צוריק געקוקט צי ער שיקט נישט קיינעם נאך מיר, אבער ב"ה אז ער האט קיינעם נישט געשיקט.

די גאנצע מעשה איז מיר זייער צונוץ געקומען, און למעשה גערעטעוועט פון טויט, ווייל אין אלגעמיין האבן די דייטשן ימ"ש בשום אופן נישט געוואלט אז דא אין מערב אייראפע זאל מען וויסן וואס זיי האבן געטוהן דארט אין פוילן, עסטרייך

און אויך רוסלאנד, מיט אונזער הייליגן אידישן פאלק, אבער אזויווי איך האב געזעדט מיט זיי אין דייטש און זיי האבן נישט געכאפט אז איך בין א איד, האב איך ארויסדערווישט פון זיי די סודות, און געהערט די ביטערע פאקטן פון די ערשט-האנטיגע מקורות, אזוי אז איך האב זיך געוויסט צו היטן, ווי עס וועט שפעטער ווערן דערציילט.

צוריק קיין בעלגיע

אזויווי דאס איך האב נישט דערגרייכט מיין ציל, נישט אנקומענדיג צו מיין מוטער אין פראנקרייך, דעריבער האב איך מחליט געווען בלית ברירה צוריק צו גיין קיין אנטווערפען, כדי צו זעהן און אויספלאנירן וואס מען קען טוהן ווייטער.

איך האב אנגעהויבן צו גיין ריכטונג אנטווערפען. אנקומענדיג אביסל אינדרויסן פון שטאט, זענען דארטן געשטאנען אסאך ליידיגע דייטשע לאסט אויטא'ס, און זיי האבן דארט אנגעבאטן מיטצונעמען מיט זיך פאסאזשירן. היות אז די דייטשן ימשו"ז האבן אין פיהר וואכן צייט איינגענומען האלאנד, בעלגיע און פראנקרייך, האבן די טויזענטער פליטים אויף די גרויסע וועגן אין פראנקרייך אנגעהויבן צוריק אהיים צו לויפן. די שווערע לאסט-אויטאס פון די דייטשע מיליטער, האבן כסדר געמוזט פארן אויף די וועגן, סיי כדי צו ברענגען נאך מער סאלדאטן צו באזעצן די שטחים וואס זיי האבן איינגענומען, סיי כדי צו ברענגען וואפן און עסן, און סיי אריבערצופירן די פארוואונדעטע דייטשע סאלדאטן.

אבער די פילע פליכטלונגען אויף די וועגן האבן זייער שטארק געשטערט די באוועגונגען פון די דייטשע ארמיי, און דעריבער, ווייל זיי האבן געוואלט פארמיידן די שטערונגען, האבן זיי אנגעבאטן די פליטים, אז זיי וועלן זיי צוריק אהיים

פירן אין זייערע שטעט מיט זייערע לאסט-אויטאס, און זיי פלעגן דארט אויפ'ן פלאץ מודיע זיין, וועלכער וואגן פארט וואו אהין.

איך האב מיר מיטגעכאפט מיט אזא אויטא, און אזוי ארום בין איך שנעל אנגעקומען קיין בריסל, און פון בריסל בין איך ווייטער געגאנגען צופוס א וועג פון 7 שעה ביז קיין אנטוווערפען.

❋

מיט דעם האט זיך געענדיגט ביי מיר פיהר וואכן פון מאטערניש און וואנדערונגען. איך בין ארויס פון אנטווערפען מיט צוואנציג בעלגישע פראנק אין טאש, און נאך פיהר וואכן בין איך צוריקגעקומען אין מיין שטאט מיט די זעלבע צוואנציג פראנק.

מאמע אומגעברענגט רח"ל

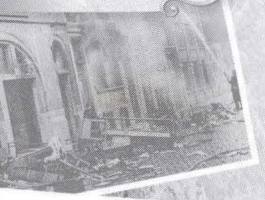
למעשה האב איך ליידער מער נישט געזעהן מיין מאמע ע"ה. אין אנהויב פון די מלחמה איז זי געווארן א 'נוירס' אין א קינדערהיים אין פראנקרייך, אין 'פויטיער' (Poitiers), א שטאט וואס איז געווען ביים גרעניץ פון דעם נישט-באזעצטן פראנקרייך. איך פלעג זיך כסדר שרייבן מיט איר בריוון. אבער די מצב פון די אידן אין די נישט-באזעצטע זיד-פראנקרייך איז ליידער נישט געווען בעסער ווי אין די אנדערע געגנטער וואס זענען יא געווען באזעצט דורך די דייטשן[14]. די פראנצויזן

14) צפון פראנקרייך איז געווען באזעצט פון די דייטשן, אבער אין דרום פראנקרייך איז געווען א פראנצויזישע רעגירונג, וועלכע האבן מיטגעארבייט מיט די דייטשן, [נאר פאר אסאך אידן איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן דארט אין די דערפער, ווייל די סתם גוים, און אפילו די

זענען געווען געפערליכע רשעים, ממש רוצחים, נישט קיין סאך אונטערשטעליג פון די דייטשן. זיי האבן איבערגעגעבן די אידן פאר די דייטשן, ארויסליפערנדיג די קינדער נאך פאר די עלטערן. די ארטיגע פאליציי האבן ארויסגעטריבן די אידן פון די הייזער מיט א רציחה שאין כמוהו. אין אנטווערפען האט די פאליציי דאס נישט געוואלט טוהן, און מ'האט זיי נישט געשטראפט דערויף ווייל מ'האט פארשטאנען אז זיי זענען געוועכט, און דעריבער האבן די געסטאפא דאס געטוהן, אבער אין פראנקרייך האט מען דאס יא געטוהן. מיט די צייט האט מען דעפארטירט מיין מאמע פון דארט אינאיינעם מיט די גאנצע קינדערהיים, מיט די גאנצע פערסאנאל. הי"ד.

אין פראנקרייך איז דא א אידישע געזעלשאפט וואס האלטן די ליסטעס פון אלע פראנצויזישע אידן וואס זענען דעפארטירט געווארן, אזוי ארום ווייס איך אפילו מיט וועלכע טראנספארט מען האט איר דעפארטירט. דאס איז געווען אין יאר תש"ג, נאוועמבער 1942 למספרם. איך האלט דעמאלס אומגעפער דעם יארצייט, און כדי איך זאל עס געדענקן, האב איך עס באשטימט אויף מיין געבורטסטאג, י"א חשון.

ארטיגע פאליציי אין די דערפער, זענען געווען אנשטענדיג]. באלד נאכ'ן קריג, האט מען טאקע געשאסן דעם פראנצויזישן פרעמיער מיניסטער און נאך עטליכע מיניסטארן, ווייל זיי האבן געארבייט צוזאמען מיט די דייטשן. אבער דער פרעזידענט איז געווען דער מארשאל פון פראנקרייך, א גרויסער פערזענליכקייט, און דעריבער האט מען איהם נישט געקענט סתם שיסן, נאר מען האט איהם איינגעזעצט אין תפיסה וואו ער איז שפעטער אפגע'פגר'ט.

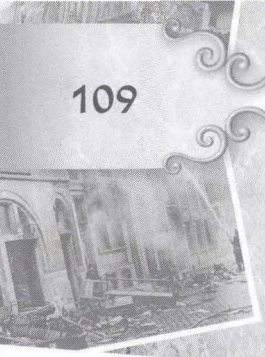
זיבעטער קאפיטל
אנטווערפען און די אנדערע שטעט

= פארהעלטניסמעסיג רואיג אין אנטווערפען =

וועו איך בין אנגעקומען צוריק אין אנטווערפען, האב איך געטראפן אז דער מצב איז רואיג, די רשעים טוהן דארט גארנישט, און מען האט נאך אפילו געקענט גיין אין שוהל, אויך די חדרים זענען נאך אנגעגאנגען. אויף די וועסטינג סטראאט (Vestingstraat) האט א חסיד'ישער איד מיט'ן נאמען 'פראגער' (ליין: פרעגער) פארמאגט א רעסטאוראנט, און איך האב נאך צוגעזעהן, ווי במשך דריי וואכן נאכאנאנד, זענען געזעסן דארט דייטשע סאלדאטן און געגעסן געפילטע פיש מיט 'קארפן', (אבער שפעטער האט מען זיי דאס שוין פארבאטן). במשך פינף חדשים האבן זיי נישט ארויסגעגעבן קיין שום גזרות, און דאס לעבן איז אנגעגאנגען נארמאל.

דאס האבן זיי געטוהן, כדי צו שאפן דעם איינדרוק אז זיי האבן נישט קיין שלעכטע כוונות, און אזוי ארום האבן זיי געקענט לאנגזאם צוגרייטן זייערע בייזוויליגע פלענער. אויך האבן זיי געוואלט מיט דעם פארדעקן וואס זיי טוהן אן אין מזרח אייראפע, ווייל זיי האבן בשום אופן נישט געוואלט, אז די וועסט-אייראפאישע פעלקער זאלן וויסן איבער די רציחות וואס זיי טוהן דארטן אין פוילן, און שפעטער אויך אין רוסלאנד, [דאס איז אויך געווען די סיבה פארוואס אין די היזיגע מדינות האט מען דעפארטירט די אידן, ווייל אזוי האט עס געהייסן אז מ'טראגט זיי צו די ארבייט...].

❋

די דייטשן האבן ארויסגעדרוקט בעלגישע-פראנק באנקנאטן פון די מאשין פון דעם בעלגישן נאציאנאלן באנק, [און דאס זעלבע האבן זיי געטוהן אין פראנקרייך כדי צו האבן פראנצויזישע פראנק], און מיט דעם האבן זיי איינגעקויפט דאהי.

[נאך די מלחמה, האט די רעגירונג געוואלט אז די באפעלקערונג זאל זיך קענען צוריק שטעלן אויף די פיס, און דעריבער האבן זיי געמאלדן, אז ווער עס וויל קען קומען אויפטוישן ביי זיי די ארויסגעדרוקטע געלטער אויף עכטע צוויי טויזנט בעלגישע פראנק. די וואס האבן שוין געהאט איינגעקויפט סחורה מיט יענע געלטער, האבן דא געהאט געוואלדיגע רווחים, אבער די וואס האבן נישט געהאט איינגעקויפט דערמיט האבן דערלייגט, וויל זיי האבן נאר געקענט באקומען דערפאר צוויי טויזנט פראנק].

❋

אנדערש איז אבער געווען אין פוילן וואו דאס רשעות האט זיך גלייך אנגעהויבן אויף א שרעקליכן פארנעם. ווען זיי האבן געזעהן א איד אין גאס, האבן זיי איהם באלד געקענט שיסן רח"ל, וואוסנדיג אז די פאלאקן האבן נאכמער פיינט די אידן ווי זיי, און זיי פרייען זיך צו קענען אויסטיילן צרות[15].

---

15) די שנאת ישראל פון די פאלאקן איז דאך אין לשער. איך בין צוויי מאל געווען אין אוישוויץ נאך די קריג, מיט א נסיעה וואס איז ארגאניזירט געווארן דורך א פאר אידן פון בריסל. אנקומענדיג דארט, נאך אין פלוגהאפן, האט מען שוין געקענט זעהן זייער שנאה אין די אויגן, לא יאומן מיט וואספארא שנאה זיי האבן געשפיגן פייער. זיי האבן גארנישט געזאגט, אבער מען האט דאס געזעהן אויף זייער טריפה'נע פרצופים ביי די Duana. איך האב דארט געטראפן אין אוישוויץ עפעס א אידישע פרוי וואס זי האט געזאגט אז זי

אבער זיי האבן געוואוסט, אז דאס אנטיסעמיטיזם אין וועסט אייראפע איז נישט דאס זעלבע ווי די פון די אוקראינער און די פאלאקן. זיכער האט מען אונז פיינט געהאט, זיי זענען דאך געווען נוצרים, אבער מפונדעסטוועגן דאך האט זיך א גוי דאהי בשום אופן נישט געוואגט צו שלאגן א איד, טראץ וואס עס האט זיך שוין אנגעהויבן ארויס צו ווייזן אפענער אנטיסעמיטיזם - וואס ביז דאן איז דאס געווען באהאלטן - נאך וואס דער דייטשער רשע ימ"ש איז ארויף אויף די מאכט אין 33' למספרם, ווי צב"ש, ביים פארדינגען הייזער - אדער אין די

איז א זשורנאליסטקע, איר מאן איז נעבעך א פוילישער גוי, און אינאיינעם מיט'ן מאן האט זי מיר איינגעלאדנט קיין קראקא. דוכט זיך אז דאס איז געווען אין די אנהייב אכצ'יגער יארן למס', און א יונגע חברה'מאן, וועלכער איז געווען דער מדריך פון די גאנצע גרופע וואס איז געפארן קיין אוישוויץ, האט אונז געזאגט, אז אין קראקא איז געפערליך. האב איך איהם געזאגט, אז איהר מאן איז א פאלאק, און ער האט גאראנטירט אז ער שיצט מיר, ער האט נישט קיין מורא פאר די פאלאקן...

פון לינקס צו רעכטס: דער אדוואקאט מאסקאוויטש, ר' יעקב פריעדריך נ"י, א זוהן פון דער אדוואקאט

איינער פון די גרעסטע אדוואקאטן אין האלאנד מיט'ן נאמען מאסקאוויטש, מזרע ישראל, האט געהאט א געוואלדיגער געפיל פאר די פוילישע אידן. ער איז שוין געווען א געבוירענער אין האלאנד, אבער זיינע עלטערן זענען געווען פוילישע. ער האט מיטגעשיקט מיט מיר 1000 דאללער, אז איך זאל עס אויסטיילן פאר די ארטיגע אידן. דאס איז געווען א געוואלדיגער סכום. עס זענען דארט געווען בערך צען עלטערע אריימע אידן [ווייל די יונגע זענען אוועקגעפארן פון דארט], און איך האב זיי דאס פארטיילט.

גרויסע קאפע הייזער אויף די קייזער ליי (Keiserlei) - האבן זיי געשריבן, אז אידן האבן דא נישט וואס צו זוכן. אפילו אין די טיאטערס וואו מען האט שוין געהאט באצאלט די טיקעטס, איז די ערשטע זאך געשטאנען אויף דעם אויסשטעלונג, אז 'די אידן, נעגערס און הינט, זענען זהר בעלעפד [בנימוס] געבעטן צו פארלאזן דעם זאל אויפ'ן ארט'. אבער מיט דעם אלעם האבן די נאצישע יעקעס דאך געוואוסט, אז דא קען מען נישט מאכן די זעלבע קונצן וואס מען מאכט אין פוילן, און מ'האט טאקע נישט געשלאגן קיין אידן.

[אויך נאכ'ן קריג, ווען די פאלאקן האבן אנגעהויבן צו קומען קיין אנטווערפען, און ס'איז געווען פעלער וואס זיי האבן געשלאגן אידן, זענען אנגעקומען די פאליציי און זיי געווארנט: 'אויב דו וועסט עס נאכאמאל טוהן וועסטו דא גיין אין תפיסה'. באין ברירה האבן זיי געמוזט אויפהערן].

די גזירות הייבן זיך אן

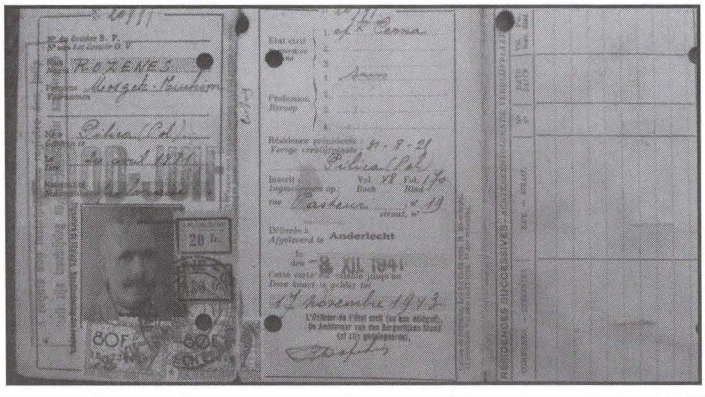
נאך פינף חדשים, אום 28 אקטאבער 1940 למספרם, איז ארויס די ערשטע גזירה, אז אויסער די אלגעמיינע רעגיסטראציע וואס יעדער בירגער דארף זיך איינשרייבן אין די שטאטס-הויז[16], מוזן זיך אלע אידן איינשרייבן אין א 'יודן-רעגיסטאר', און דארט האט מען ארויפגעזיגלט אויפ'ן אידענטיטעט-קארטל אז מען איז א איד, אויף פלעמיש (jood) און אויף פראנצויזיש (juif).

16) אין בעלגיע זענען געווען אידן מיט א ווייסע אידענטיטעטס-קארט, דאס זענען געווען פאר די פלוכטלינגען, אז באין ברירה קענען זיי דא וואוינען. אונז האבן געהאט א געלע אידענטיטעטס-קארט, אלס פרעמדעלינגען, אונטערגעשריבן פון די בעלגישע רעגירונג, אז אונז קענען דא געהעריג וואוינען.

איך האב נאך ביי מיר אזא קארטל, וואס האט באלאנגט פאר מיין שוועסטער ע"ה, מיט'ן נאמען משה נחום רוזאניס, געמאכט אין יאר 1941 למספרם. נאכדעם וואס מען האט איהם שוין דעפארטירט, האט זיין אייניקל, א טאכטער פון זיין איידעם ברוך מאיר לוקס, געהאט זיינע פאפירן, און איך האב איר געבעטן דאס קארטל כדי איך זאל דאס קענען ווייזן שפעטער, אז מען זאל זעהן וויאזוי מען האט רעגיסטרירט די אידן.

א יאר שפעטער האבן זיי ארויסגעגעבן א נייע שרעקליכע גזירה, מיט'ן איינפירן דעם 'יודנראט'. דאס איז געווען א אידישער [נישט פרומע] קאמיטעט וועלכער איז געווען פאראנטוואָרטליך אויסצופירן אלע גזירות פון דער געסטאפא ימ"ש, דאס הייסט, אז די אידן אליין זאלן פארשיקן די אידן רח"ל.

דאס איז אלעס געווען כדי צוצוגרייטן די סיסטעמאטישע פארניכטונג פון דעם אייראפעאישן אידענטום. איך האב דאס פארשטאנען, אבער די אנדערע מענטשן האבן דאס בשום אופן נישט געוואלט גלייבן. זיי האבן פשוט נישט געקענט און נישט געווען פעהיג זיך צו פארשטעלן אזא מין רציחה. אין דעם מענטשליכן געפיל פון אונזער הייליג פאלק, איז נישט געווען קיין פלאץ אין דעם קאפ און אין דעם הארץ זיך אויסצומאלן

דאס רעגיסטראציע קארטל פון מיין שוועסטער ע"ה הי"ד, מיט'ן סטעמפל 'יוד'

אזא מין מאסן-מערדעריי רח"ל.

נישט איינגעשריבן

איך האב זיך אבער נישט איינגעשריבן נישט אין דעם יודן-רעגיסטאר און נישט ביי דעם יודן-ראט, ווייל איך האב געווואוסט וואס עס ווארט פאר אונז אידן. איך האב דאך שוין דאס אליין געהערט פון די דייטשע סאלדאטן דארט אין פראנקרייך, און איך האב געוואוסט אוו איבערגעזאגט פאר מענטשן דאס וואס איך האב אליין געהערט פון די דייטשן וואס מען טוט מיט די אידן אין פוילן, אבער קיין מענטש האט מיר נישט געגלויבט. מען האט מיר זייער שטארק געמוטשעט אז איך מוז זיך איינשרייבן, און אז עס איז אן אומפאראנטווארטליכקייט און א סכנה אויב איך שרייב זיך נישט איין, אבער איך האב דאס נישט געטוהן ב"ה.

דאס אנטווערפענער קריסטאל-נאכט!

א דראמאטישער אנטוויקלונג וואס האט אויפגעטרייסלט די אנטווערפענער אידן, איז פארגעקומען דעם ערשטן טאג חוה"מ פסח, אין יאר תש"א. איך בין דאן געווען א מדריך אין די חרדי'שע יוגענט-ארגאניזאציע 'אגודת ישראל'. איך בין יענעם טאג ארויסגעפארן אויף אן אויספלוג ארויס פון שטאט מיט די יונגע בחורים פון די פרחי אגודת ישראל, און קומענדיג צוריק אין מיין גאס, זעה איך אז עס איז תשעה רַאב אין שטאט. אויף די קראונסטראאט וואו איך האב געוואוינט, זעה איך דארט שטיין א קליינע גרופע אידן באזארגטעראייט, און זייער ערנסט. גיי איך צו און איך פרעג זיי וואס איז געשעהן, האבן זיי מיר דערציילט, אז מען האט פארשוועכט די צוויי גרויסע

שוהלן אין די אסטען-סטראאט. דער פאגראם איז דורכגעפירט געווארן דורך די פלעמישע נאציש יוגענט באוועגונג אין בעלגיע, די 'וולאאמסע-נאציאנאלע-ווערבאנד' (Vlaams Nationaal Verbond), א שוועסטער-ארגאניזאציע פון די טרויעריג בארימטע היטלער-יוגענט ימש"ז.

דאס האט פאסירט, נאכדעם וואס אין די סינעמא האט מען זיי געוויזן א שרעקליכן אנטיסעמיטישן פילם מיט דעם טיטל "דער עוויגער יודע", [טייטש: 'דער אייביגער יוד', דאס איז געווען א פילם מיט א שרעקליכע העצע אנטקעגן אידן, און עס האט ארויסגעברענגט אז דער איד איז אלעמאל געווען דער פראבלעם פון די וועלט, און דאס האט מען געשפילט אויף עטליכע שפראכן]. דארט האט מען אויפגעהיצט די געמיטער, און זיי אויך פארטיילט שטעקענעס, און צום ערשט זענען זיי ארויס אויף די פעליקאן סטראאט (Pelikaanstraat) און צובראכן די פענסטער פון די אידישע געשעפטן, און אזוי אויך בארויבט חפצים פון א טייל געשעפטן. פון דארט זענען זיי אריבער צו די שוהל פון די 'שומרי הדת' קהילה אויף די וואן דע נעסט ליי (Van de Nestlei) און ארויסגעווארפן אלע ספרי תורה אויף די גאס, און פארשוועכט די הייליגע ספרים אויף א שוידערליכן אופן.

די 'וואן דע נעסט' שוהל אין פלאמען רח"ל

'שאלי שרופה באש', די 'אסטען' שוהל אין פלאמען רח"ל

אויפ'ן פלאץ האט זיך געפונען א גרופע פון 'בני עקיבא' יונגלעך, וואס האבן פארשטאנען אז נאכדעם וועלן זיי מאכן דאס זעלבע מיט די גרויסע אסטען שוהל פון די 'מחזיקי הדת' קהילה וואס געפונט זיך אביסל וויייטער אין די זעלבע גאס, און דערפאר זענען זיי שנעל אריבערגעלאפן צו די אסטען שוהל און גערעטעוועט די דארטיגע ספרי תורה, און אזוי ווי האבן זיי ארויסגערעטעוועט דעם מרא דאתרא, הגה"צ רבי מרדכי ראטטענבערג זצ"ל הי"ד, מיט זיין פאמיליע, וועלכע האבן געוואוינט אין דעם הויז דערנעבן פונעם שוהל. די צווילדעוועטע חיות-יוגענט זענען טאקע שפעטער אנגעקומען אויך אין אסטען שוהל, און עס ליידער פארברענט. ביים ענדע פון די בלאק פון די מחזיקי הדת

שרעקליכע חורבן בית הכנסת הגדול 'אסטען' אין די מלחמה

שוהל אויף די אסטען סטראאט, איז געווען די פאליציי ביורא, אבער די דייטשן האבן זיי אנגעווארנט, און אזוי אויך האבן זיי אנגעווארנט די פייער לעשער, אז זיי זאלן זיך נישט דערוואגן צו גיין לעשן דעם פייער.

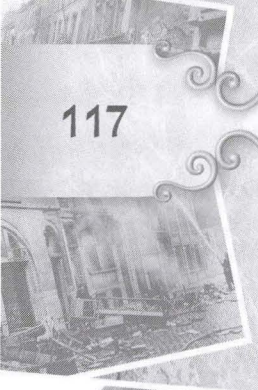
'הלוואי זאל עס בלייבן ביי דעם'

די שוידערליכע פאסירונג האט צושטורעמט די שטאט. מען האט נישט געוואלט גלייבן אז אזוינס קען פאסירן, און מען איז געווען זיכער אז דאס ערגסטע האט שוין פאסירט. ווען די אידן אויף די גאס האבן מיר דערציילט איבער די שריפה, האב איך געגעבן א זאג, אז הלוואי זאל עס בלייבן ביי דעם און עס זאל נישט קומען קיין ערגערס. די רעאקציע אויף מיינע ווערטער איז געווען, אז די מענטשן זענען געווארן אזוי אויפגערעגט אויף מיר, אז זיי האבן געהויבן די הענט און מיר באדראהט צו שלאגן, אז איך האב פשוט געמוזט אנטלויפן פון דארט. עד כדי כך איז געווען זייער רוגזה, אז איך דערוואג זיך אזוי צו רעדן...

אידן פארבאטן ארויסצוגיין ביינאכט

ארום זעקס אזייגער ביינאכט האבן די בעלגישע נאציס געשאסן אין די לופט, אלס סיגנאל און באפעל אז מען דארף שוין אויפהערן און אויסלעשן דעם פייער ביי די שוהלן. דעם נעקסטן טאג איז געשטאנען אויף די פלאקאטן אין די גאסן, אז די דייטשן האבן געשיצט די אידן פון די בעלגישע באפעלקערונג... און דעריבער טאר א איד נישט ארויסגיין פון שטוב נאך זיבן אזייגער ביינאכט. אזוי אויך זאל זיך קיינער נישט ארויסציען פון די דירה וואו מען איז איינגעשריבן ביים יודן-רעגיסטאר, אלעס כדי צו זיין באשיצט פון די פלעמישע...

איך פלעג האבן א שיעור מיט א יונגן בחור, יוסף בליץ ע"ה[17], יעדער נאכט אום אכט אזייגער. קודם האבן מיר געלערנט אין די אגודה, אבער שפעטער ווען די אגודה האט מער נישט פונקציאנירט, האבן מיר ממשיך געווען ביי איהם אין שטוב. די ערשטע נאכט נאך די אויבנדערמאנטע גזירה האב איך באשלאסן ביי מיר, צי וועל איך דען מבטל זיין א שיעור אין תורה צוליב דעם? און איך בין ווייטער ארויס אין גאס כדי צו לערנען מיט איהם. אבער שפעטער האב איך זיך מיישב געווען, אז עס איז צו געפערליך, ווייל אפילו א פלעמישער קען מיר דאך אויך מסר'ן, און דעריבער האב איך אויפגעהערט צו גיין.

געצויגן קיין 'ליעזש'

איך האב דעמאלס געטראכט ביי מיר, אז וויבאלד אזא מין פאגראם האט געקענט געשעהן אין אנטווערפען, מוז איך אוועקגיין פון דא, און איך טאר בשום אופן נישט בלייבן וואוינען דא. איך בין טאקע באלד נאך פסח אוועק פון אנטווערפען, און געפארן קיין ליעזש - א שטאט אין די פראנצויזישע טייל פון בעלגיע - וואס איך האב שוין געקענט די שטאט פון מיינע קינדער יארן. דארט האט געוואוינט א בראווע גוי'טע, וועלכע איז געווען א נאנטע באקאנטע מיט אונזער משפחה, און זי האט פארמאגט א גרויסע דירה, וואו עס איז אויך געווען אן איבעריגע צימער מיט אן עקסטערע אריינגאנג, און דארט בין איך איינגעשטאנען. אין ליעזש האבן דאן געוואוינט נאך באקאנטע אנטווערפענער אידן, ווי צב"ש הר"ר יואל פריינד ע"ה (פאטער פון יבלחט"א הר"ר אלעזר

17) ער האט געשטאמט פון א מאדערנע שטוב, אבער פארן קריג איז ער נאך געווען פרום.

פריינד נ"י), און פארהעלטניסמעסיג איז געווען דארט רואיגער ווי אין אנטווערפען. אנקומענדיג דארט, האב איך די ערשטע זאך געזוכט ארבייט אלס גאלדשמיד, אבער איך האב אין מיין פאך נישט געקענט געפונען קיין ארבעט אן צו מוזן ארבייטן אין שבת.

ארבייט ביי די קוילן-מינעס

איך האב זיך אינטרעסירט וואו איך קען ארבייטן אן צו מוזן מחלל שבת זיין, און די איינציגע עצה איז געווען, צו גיין ארבייטן ביי די קוילן-מינעס אינדרויסן פון שטאט, ווייל דארט האט מען געקענט אליין באשליסן צי מען וויל ארבייטן שבת אדער נישט. איך בין געווען גליקליך צו הערן אז עס איז דא אזא מעגליכקייט צו פארדינען פרנסה אן צו מוזן ח"ו ארבייטן אינעם הייליגן שבת. איך בין גלייך אריבער אהין, און אנגעפרעגט צו ווערן אנגענומען צו די ארבעט. זיי האבן מיר דארט געזאגט, אז צום ערשט מוז איך זיך לאזן אונטערזוכן ביי זייערס א דאקטאר, און זיי האבן מיר גלייך געגעבן א דאטום פאר אן אונטערזוך. סוף כל סוף בין איך אנגענומען געווארן צו ארבייטן אין די קוילן-גרוב, און איך האב זיך געשפירט זייער גליקליך, טראכטנדיג ביי זיך, אז ווער וועט דען גיין זוכן א איד אין אזא סארט פלאץ.

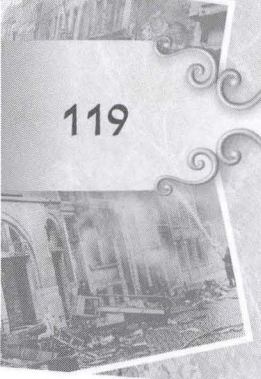

די ארבייט אין די קוילן-מינעס איז געווען, אז מען האט געמוזט שעפן די קוילן אריין אין צעמענט-ווענעלעך. פאר א מענטש וואס איז געווען געוואוינט צו לייכטע ארבייט איז דאס געווען זייער שווער, אבער פאר מיר איז דאס געווען בשעתו די איינציגע אויסוועג צו קענען ברענגען פרנסה אן צו דארפן מחלל שבת זיין ח"ו.

איך האב מיר טאקע איינגעגעבן צו ארבייטן אלס קוילן-

גרובער, און מען האט מיר אנגענומען צו די ארבעט. דער אויפזעהער אויף דער קבוצה איז געווען א גוי א פאלאק, און אזוי אויך א סאך פון די ארבייטער זענען געווען פאלאקן וועלכע זענען געקומען ארבייטן דא אין די קוילן-גריבער. למעשה איז דער אויפזעהער נישט געווען דער בעה"ב, אונז פלעגן באקומען באצאלט אין א געוויסע ביורא, אבער ער איז געשטעלט געווארן צו זיין דא דער קאנטראלער.

ער איז געווען א שלעכטער מענטש, א שונא ישראל. ער האט דאך באלד געקענט דערקענען אז איך בין א איד, ווייל איידער מ'איז אראפ האט מען געדארפט נעמען א טוש, און זיכער נאכ'ן ארויפקומען, זייענדיג אינגאנצן שווארץ, און ממילא האט ער דאך געזעהן אז איך האב א טלית קטן.

שוין דעם ערשטן טאג האט ער מיר געוויזן זיין שרעקליכע פרצוף. דאס איז געווען ווען איך האב נישט געוואוסט פונקטליך די מהלך פון דער סארט ארבייט, צי מען גייט אראפ אונטן אויף א גאנצן טאג, צי דאס איז נאר אויף א שטיקל צייט און דערנאך קומט מען צוריק ארויף. למעשה פלעגט מען אראפלאזן די ארבייטער אויף א גאנצן טאג, אבער אזויוי איך האב דאס נישט געוואוסט, האב איך געפרעגט פאר דעם אויפזעהער צי איך דארף מיטנעמען אראפ אין גרוב דאס עסן וואס איך האב זיך מיטגעברענגט. מיט א צינישן רשעות האט ער מיר געענטפערט, אז איך קען עס לאזן אויבן און איך דארף עס נישט מיטנעמען... אזוי בין איך אראפ געגאנגען טויזנט מעטער אונטער די ערד, און געהונגערט א גאנצן טאג. [עס איז אפילו געווען דארט א גוי וואס האט געוואלט טיילן זיין עסן מיט מיר, אבער איך האב זיך באדאנקט און דאס אפגעזאגט, ווייל איך האב דאך דאס נישט געקענט עסן].

דאס איז נאר געווען א הקדמה אויף די רדיפות וואס איך האב געהאט יעדן טאג. אין די צייט וואס אלע ארבייטער האבן געהאט קורצע מאמענטן אינמיטן די ארבעט כדי זיך צו קענען

אפרוהען א פאר מינוט, האט ער מיר נישט געלאזט רוהען איין מינוט, און פארשטייט זיך אז איך בין געווען אין סאך א שוואכערע פיזישע צושטאנד ווי די אנדערע פעסט-געבויעטע פויערן. די ערשעפענדע ארבעט האט מיר שרעקליך אויסגעמאטערט, און איך האב געשפירט, אז איך קען עס מער נישט איבערטראגן. שבת פלעג איך מוזן ליגן א גאנצן נאכמיטאג אין בעט.

נאך א קורצע צייט, זעהענדיג אז עס איז לעבנס-געפערליך, איך האב געפילט ביי מיר אז אויב איך ארבייט דא נאך א פאר טאג, גיי איך פשוט אוועק פון די וועלט ח"ו - אויסער דעם איז נאך געווען א חשש, אז ער קען מיר מסר'ן, ווייל איך בין דאך נישט געווען איינגעשריבן ביי די יודן-רעגיסטאר - האב איך זיך אפגעזאגט פון די ארבעט, און באשלאסן זיך צו גיין באזעצן אין בריסל, וואו די מצב איז געווען פיל לייכטער. דאס איז געווען איין מעלה דארט ביי די ארבייט, אז מען האט זיך געקענט אפזאגן ווען מען האט געוואלט, אן צו מוזן איינמעלדן אסאך פריער.

דער מצב אין די בעלגישע שטעט

עס איז געווען באקאנט, אז אין די פלעמישע געגנט [ווי צב"ש אנטווערפען] איז געווען אנטיסעמיטיזם, אבער אין וואלאניען[18] האט נישט געהערשט אזא אנטיסעמיטיזם, און כאטש אז בריסל איז נאכנישט וואלאניען, אבער ס'איז שוין נישט אנטווערפען... אין אנטווערפען האבן זיי דאך ליידער מיטגעארבייט מיט די דייטשן ימ"ש, אבער אין בריסל האט דער בירגערמייסטער געזאגט פאר די דייטשן אין פנים: 'איך וועל נישט טוהן וואס ענק הייסן מיר, איך בין דא איינגעשטעלט אין

18) די דרום חלק פון בעלגיע וואו מען רעדט די פראנצויזישע שפראך.

ראדיקאלישע צייטונג אין
אנטווערפען אינמיטן די מלחמה

די בעלגישע רעגירונג, און לויט די בעלגישע געזעץ איז דאס פארבאטן', און ביי די דייטשן איז געווען געזעץ א געזעץ... די דייטשן האבן זיך ווארשיינליך געמאכט דעם חשבון, אז נאכדעם וואס זיי וועלן זיגן איבעראל און הערשן אויף אלעמען, וועלן זיי זיך דעמאלס אפרעכענען מיט זיי, און דעריבער האבן זיי מאמענטאל צורוה געלאזט דארט אין בריסל, כדי זיך נישט אליין צו פארשווארצן דעם נאמען.

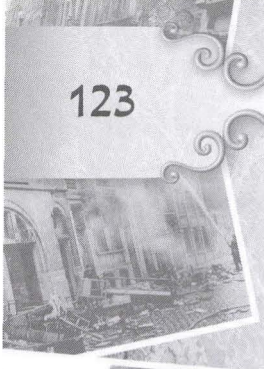
❋

אויך אין 'היידע' האבן געווואוינט גאר גרויסע אנטיסעמיטן. איך געדענק, ווי נאך אין תרח"צ, ווען אונז האבן געוויילט אין היידע במשך דעם זומער, האט דער ארטיגער גלח ארומגעשיקט שרעקליכע גיפטיגע צעטלעך קעגן די אידן. ער האט זיך אנגעטשעפעט אויף זאכן פונעם תלמוד, כאילו וואס אידן האבן געזאגט אויף להבדיל די גוים, זאכן וואס זענען נישט געשטויגן און נישט געפלויגן. אין אנטווערפען האט געווואוינט א משפחה 'קויפמאן' פאר'ן קריג, און זיי האבן אויסבאהאלטן זייער צווילינג ביי א גוי'אישע משפחה אין היידע. די גוים האבן פאר'מסר'ט די קינדער רח"ל, און נאך וואס די עלטערן האבן איבערגעלעבט דעם קריג און זיי זענען צוריקגעקומען, האבן זיי שוין ליידער נישט צוריק באקומען זייערע קינדער, הי"ד.

❋

אבער אין 'לימבורג' (Limburg), וואס האט געהערט צו וואלאניען, איז געווען פיל לייכטער. דארט האט מען געקענט זיין אויסבאהאלטן, ווייל די ארטיגע באפעלקערונג האט נישט גע'מסר'ט. איך קען אידן וועלכע זענען געווען דארט אויסבאהאלטן, און זיי האבן אנגעהאלטן קאנטאקט מיט די גוים נאכ'ן קריג פאר עטליכע יאר, אפילו נאך וואס זיי זענען ארויסגעפארן קיין אמעריקא, ווייל זיי זענען געווען אנשטענדיגע גוים. איך האב אויך געהערט מיט גוים וועלכע האבן געהאט אויסבאהאלטן אידן, און זיי האבן געהערט מיט גרויס דרך ארץ פון די אידן.

אכטער קאפיטל
אנדערלעכט, בריסל

זיך אריבערגעצויגן קיין בריסל

איך בין קודם געפארן קיין בריסל זיך אומקוקן צי איך וועל קענען דארט ארבייטן. וועז איך האב אנגעהויבן זוכן ארבייט, בין איך געוואויר געוואָרן, אז מיין פריערדיגער פאטראן פון אנטוווערפען, דער קאמוניסט ביי וועם איך האב זיך געלערנט דער גאלדשמידערייי פאך, געפינט זיך אויך אין בריסל, אזוי אז איך האב געקענט גיין ארבייטן ביי איהם. ער האט אריינגעברענגט א מאטראץ ביי זיך אין סאלאן, און אין די גאנץ ערשטע צייט בין איך דארט געשלאפן.

מיט די צייט האב איך זיך געדינגען אן איינגעריישטע צימער מיט מעבל אין סט. זשילעס (St. Gilles), דאס איז אין די געגנט פון דעם 'בריסל-זיד באן-סטאנציע', וואו עס האבן דאן געוואוינט אסאך אידן. דער קאמוניסט האט זיך זייער געפרייט, ווייל ער האט געזוכט א הילף, און מיר האט ער דאך געקענט, און ער האט מיר טאקע גלייך אריינגענומען אין די ארבייט. אזוי האב איך גאנץ שנעל געטראפן פרנסה ב"ה, און זיך איינקווארטירט אין בריסל.

אין אלגעמיין, איז אין בריסל געווען גאנץ א שוואך אידיש לעבן, אממיינסטס קאמוניסטן. איך געדענק נאך, דאס וועז אונז זעמיר געגאנגען פרייטיג צו נאכטס אין שוהל, זענען געזעסן דארט א חברה קאמוניסטן אויף א באנק, און געשפעט פון אונז. קיין כשר'ע רעסטאוראנט וואו צו גיין עסן איז אין יענע צייט נישט געווען אין בריסל, אבער אין

אנדערלעכט (Anderlecht), וועלכער איז א פארשטאט פון בריסל, האט געוואוינט אן עלטערע אידישע פרוי, וואס האט זיך אונטערגענומען א תפקיד צו קאכן מיטאג יעדן טאג פאר איינזאמע אידן, פאר גאר א ביליגע פרייז. אזוי ארום האב איך ב"ה געקענט יעדן טאג גיין עסן ביי איר, אפילו שבת און יו"ט. עס האבן דארט געגעסן יעדן טאג רעגעלמעסיג זעקס חרדי'שע אידן, און ספעציעל פרייטיג צונאכטס איז געווען דארט זייער שיין, וועו מען האט געזונגען די אלע קלאסישע זמירות פון פרייטיג צונאכטס, און אזוי אויך שבת צופרי.

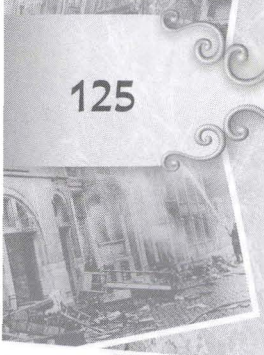
= אויסגעמעקט דעם רוסישן נאציאנאליטעט =

אין יענע תקופה וועו איך האב געוואוינט אין סט. זשילעס, האבן די דייטשן ימ"ש איינגענומען רוסלאנד, אין דעם 21'טן יוני 1941 למספרם. איך האב זיך געכאפט, אז אויף מיין אידענטיטעט-קארט בין איך איינגעשריבן מיט א רוסישע נאציאנאליטעט [צוליב וואס מיינע עלטערן זענען געקומען פון רוסיש-פוילן[19]], און זיי קענען מיר נאך היינט איינזעצן אלס א פיינטליכע בירגער. בין איך אריבער אין דעם דיסטריקט-הויז (bevolking), און געבעטן צו רעדן צום דירעקטאר, ווייל איך האב געוואלט אז ער זאל אויסמעקן מיין רוסישע נאציאנאליטעט. איך האב געוואוסט, אז אין בריסל דארף איך גארנישט מורא האבן פון די אדמיניסטראציע, ווייל וואס זיי קענען טוהן קעגן די דייטשן וועלן זיי דיר טוהן[20].

---

19) דאס איז געווען א שטח אין פוילן וואס איז געווען באזעצט פון די רוסן, און וועו די רוסן האבן געמוזט ארויסגיין פון דארט, האבן די פאלאקן געגעבן די ברירה, אדער צו בלייבן רוסישע בירגער אדער צוריק צו באקומען די פוילישע נאציאנאליטעט. ווי עס ווייזט אויס, האבן מיינע עלטער זיידעס ליבערשט געוואלט בלייבן רוסישע בירגער, כדי אז די קינדער זאלן נישט מוזן גיין אין די פוילישע מיליטער.

20) למעשה האט מען אפילו אין אנטווערפען נישט געדארפט מורא האבן

מען האט מיר אריינגעפירט גלייך צום דירעקטאר, און איך לייג איהם אראפ מיין אידענטיטעט-קארט, זאגנדיג: 'דו זעהסט, איך שטיי אייגעשריבן אלס א רוסישע בירגער, און דו זעהסט אויך אז איך בין א איד'. דאס גאנצע אידישע גלות איז געשטאנען אויף מיין אידענטיטעט-קארט... [עס איז געשטאנען 'Jakob Friedrich' מיט א K, פריעדריך, געבוירן אין דארטמונד, מיט א רוסישע נאציאנאליטעט, און ממילא האט מען גאנץ לייכט געקענט כאפן אז איך בין א איד[21]]. איך האב נישט געהאט דערויף דעם זיגל 'יוד', און איך זאג איהם: 'דו זעהסט אז איך בין נישט אייגעשריבן אין דעם יודן-רעגיסטאר, [ער האט מיר אפילו געזאגט: 'דו האסט זייער גוט געטוהן...'], איך בעט דיך א טובה, מעק אויס דעם רוסישן נאציאנאליטעט'.

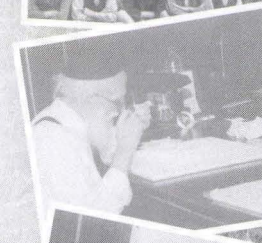
דער גוי האט נישט געזאגט קיין ווארט, נאר גלייך איבערגענומען דעם אידענטיטעט-קארט, און מיר געפרעגט אויב איך האב די בילדער, און איך האב איהם געזאגט אז יא. ער האט מיר געגעבן א נייע אידענטיטעט-קארט, און אויפ'ן ארט האט ער געטוישט מיין פאמיליע נאמען אויף 'פרעדעריק' (Frederik) [וואס הערט זיך ווי א פלעמישע נאמען], און איבעראל אין אלע פאפירן האט ער אויסגעמעקט מיין רוסישע נאציאנאליטעט. - עכ"פ לכבוד דעם בין איך געבליבן 'סטעיטלעס'.

פאר די אדמיניסטראציע. וועו איך בין אוועקגעפארן פון אנטווערפען, האב איך זיך געדארפט גיין אויסשרייבן. וועו איך בין אריבערגעגאנגען צו זיי, זאגט מיר דער פארשוין וואס איז געזעצן דארט: 'דו ביסט דאך א איד, דו דארפסט זיין איינגעשריבן אין דעם יודן-רעגיסטאר'. אבער וועו איך האב איהם געזאגט, אז איך בין נישט איינגעשריבן, האט ער נישט געמאכט קיין שום פראבלעם דערפון.

21) ווייל דאס איז בעיקר נאר געווען א דבר המצוי ביי אידן, צו פארמאגן רוסישע נאציאנאליטעט, און וואוינען אין דייטשלאנד, און יעצט אין בעלגיע. דערפאר האב איך איהם געבעטן אז ער זאל אויסמעקן מיין רוסישע נאציאנאליטעט, און דורכדעם וועט דאס שוין נישט זיין אזוי בולט.

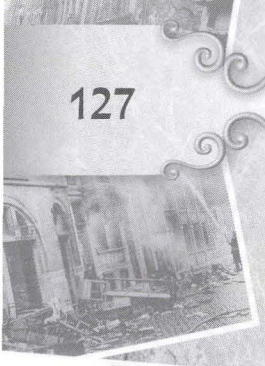

[נאך די קריג האב איך געוואלט צוריק מיין רוסישע נאציאנאליטעט, ווייל א רוס האט געהייסן א פליכטלינג, און די רוסישע פליכטלינגען האבן געקענט ארומפארן אן קיין וויזע אין כמעט די גאנצע וועלט, אבער איך האב שוין נישט געקענט מער באווייזן אז איך בין פון רוסישע בירגערשאפט, ווייל ער האט עס פון איבעראל אויסגעמעקט... אין יאר תשי"ד איז געווען דאס ערשטע מאל וואס איך בין ארויסגעפארן פון בעלגיע. איך בין דאן געפארן קיין האלאנד, און איך האב זיך געמוזט ערלעדיגן א וויזע דערצו, צוליב וואס איך בין געווען 'סטעיטלעס'].

אנגעטראגן א שידוך

ווי פריער דערמאנט, פלעג איך עסן די סעודות ביי א עלטערע אידישע פרוי אין בריסל. א שיינעם טאג האט זי מיר אנגעטראגן א שידוך פון א חשוב'ע פרומע משפחה וועלכע האבן געווואוינט אין דעם זעלבן הויז, אויף דעם ערשטן שטאק, [די אויבנדערמאנטע עלטערע פרוי האט געווואוינט אויפ'ן צווייטן שטאק]. זי האט געוועדט צו מיר איבער די עלטסטע טאכטער וואס האט דאן געווואוינט אין שטוב, און מיר אויסגערעכנט אלע מעלות פון אט די זייער גערעטענע מיידל, וואס לויט איר מיינונג קען דאס זיין פאסיג פאר מיר. דאס איז געווען אין חודש סיון תש"א, איך בין דעמאלס אלט געווען בלויז 18 יאר.

א קורצע צייט פריער, האט א חשוב'ער איד פון בריסל, וועלכער פלעגט לאזן מאכן תכשיטים ביי מיין בעה"ב דער קאמוניסט, מיר געהאט אנגעטראגן זיינס א קרובה, א יתומה וואס ער האט איר ארייגענומען צו זיך אין שטוב, און דארט האט זי געווואוינט אינאיינעם מיט איהם און זיין וויב און זייערס אן אייניגע טאכטער. איך האב דעמאלס אפגעזאגט דעם שידוך, זאגנדיג אז איך בין נאך צו יונג, און אזוי אויך האב

איך כמעט נישט געהאט קיין סענט אין טאש, קוים וואס איך האב עפעס פארדינט. אבער דאס מאל בין איך יא איינגעגאנגען צו דעם שידוך, הגם אז איך קען דאס נישט ערקלערן פארוואס יעצט האב איך יא מסכים געווען, טראץ וואס איך בין נאך אלץ געווען בערך אין דער זעלבער מצב, אבער פון הימל האט מען אזוי געוואלט, און אין א גוטע שעה בין איך ב"ה א חתן געווארן צו מיין ערשטע פרוי להבחל"ח צפורה רוזאניס (מ'האט איר געזופן 'ציפער') ע"ה.

די רעאקציעס צום שידוך

דאס ווערן א חתן אין אזא יונגע עלטער איז געווען א זעלטענע זאך אין יענע צייטן. מענטשן האבן זיך דעמאלט שטארק צוריקגעהאלטן און זענען נישט אזוי לייכט אריינגעגאנגען אין א שידוך, צוליב די אומקלארקייט פון דעם מצב. ספעציעל צו ווערן א חתן ביי די 18 יאר איז ממש געווען א חידוש. דאס מערהייט פון מיינע חברים און באקאנטע זענען געווען זייער איבעררашט.

איך געדענק, אז קורץ פאר מיין חתונה האב איך אמאל באגעגנט אויפ'ן גאס אין בריסל רבי אלטר שו"ב ז"ל, ביי ווען איך האב געוואוינט א שטיק צייט אין אנטווערפען ווי אויבנדערמאנט, און ער האט זיך גאר שטארק געפרייט, און איז געווען זייער נתרגש און איבערגענומען הערנדיג די פריילעכע נייעס אז איך בין א חתן, אזש ביז ער האט מיך ארומגענומען און געהאלזט אינמיטן די גאס.

אבער טייל פון מיינע חברים האבן נישט געקענט שלום מאכן מיט די פאקט אז איך האב געטון דעם שידוך. זיי האבן זיך איינגע'עקשנ'ט אז די שידוך איז נישט פאסיג פאר מיר, און זיי האבן מיר אנגעהויבן גאר שטארק דרוקן אז איך זאל

אפלאזן דעם שידוך, זיי האבן נישט נאכגעלאזט, און געטענה'ט אז די שידוך איז צו שטארק מאדערן פאר מיר און איך טאר נישט חתונה האבן מיט אזא מאדערן מיידל.

כאטש איך האב נישט געוואלט פארשעמען א אידיש מיידל, דאך האט זייער דרוק איבער געוואויגן, אז איך האב מיר געבראכן, און כמעט געהאלטן ביים אפלאזן דעם שידוך.

אבער דאן זענען אריבערגעקומען צו מיר דריי פון די גאר חשוב'ע רעבעצין'ס, צווישן זיי הרבנית געלערנטער ע"ה הי"ד, די רעבעצין פון אונזער רב הרה"ג רבי יוסף געלערנטער זצ"ל הי"ד אבד"ק עדת ישראל אין אנדערלעכט-בריסל[22], און מיר ערקלערט, אז איך טאר דאס נישט טוהן, און ווי שטארק ס'איז נעבעך די צער פון די כלה.

זיי האבן מיר אויך מסביר געווען וואספארא חשוב'ע פרומע מיידל זי איז, און אז איך האב נישט וואס צו זיין באזארגט, ווייל זי וועט זיך פירן ערליך כדת וכדין.

אבער מער פון אלעס האט מיר גאר שטארק בעאיינדרוקט די שטוב פון איר מאמע, וועלכער איז געווען א זעלטנהייט פון א ווארימע אידישע שטוב, א שטוב פון חסד אן א גרענץ. מיין שוויגער אליין איז געווען אין א שווערע פינאנציעלע צושטאנד, אבער זי האט אראפגענומען פון איר ברויט כדי צו העלפן צובראכענע אלמנות און יתומים. זי פלעגט ארומגיין באזוכן די אלמנות, און איבערלאזן דארט א פעקל געלט. ווען מען פלעגט איר אויפמערקן אז זי האט דא איבערגעלאזט דאס געלט, פלעגט זי זאגן, אז א מלאך פון הימל האט ענק געברענגט דאס געלט...

זי איז געווען גאר א פשוט'ע פרוי, אזויווי די פארצייטישע

22) [הרב געלערנטער איז געווען א זוהן פון הרה"ג רבי שמחה זצ"ל הי"ד אבד"ק קלימנטוב, און זיין רעבעצין איז געווען א טאכטער פון הרה"ג רבי אלימלך הכהן רובינשטיין זצ"ל אבד"ק ראחוב].

פוילישע אידענעס וועלכע האבן גארנישט געקענט, זי האט קוים געקענט ליינען. אבער יעדן שבת איז אריבערגעקומען צו איר אין שטוב א פרוי וועלכע איז געווען אן עגונה ל"ע, און יענער האט איר פארגעלערנט פון דעם צאינה וראינה.

איר שטוב איז געווען אפן פאר הונגעריגע אידן. זי פלעגט אפקאכן גרויסע טעפ מיט עסן, און אלעס פארטיילן פאר די ארימעלייט. זי פלעגט איינלאדענען אלמנות צו קומען עסן ביי איר מיטאג טעגליך, און גאר אסאך מאל איז גארנישט געבליבן פאר איר אליין, נאר זי האט זיך געזעצט אויף א קליין בענקל און געגעסן ברויט מיט וואסער. יעדער וואך מאנטיג און דאנערשטיג האט זי געפאסט במשך פילע יארן.

אט דאס אלעס איז געווען פאר מיר גענוג א גוטע סיבה אנצוהאלטן דעם שידוך. אזוי אז איך האב אוועקגעשטופט מיינע חברים'ס מוטשעררייען, און באשלאסן חתונה צו האבן, בשעה טובה ומוצלחת, מיט מיין חשובה כלה, מיין צוקונפטיגע פרוי ע"ה, מיט וועם איך האב ב"ה געלעבט 51 יאר, און אינאיינעם האבן מיר ב"ה געברענגט פינף קינדער אויף דער וועלט.

מיר האבן חתונה געהאט אין ענדע חודש אלול תש"א, אינמיטן דעם שרעקליכן קריג.

א חתונה אינמיטן די מלחמה

דער מצב אין גאנץ וועסט-אייראפע איז שוין געווען זייער אנגעשטרענגט, אבער מיט די באפעלקערונג האבן מיר נישט געהאט קיין שום פראבלעם צו פראווען א חתונה. ס'איז דעמאלס געווען די גזירה, אז אידן טארן זיך נישט געפינען אין די גאס נאך אכט אזייגער אין אוועגט, דעריבער האט מען באשטימט אז די חתונה סעודה וועט זיין גלייך נאך די חופה, אינמיטן טאג. אין יענע טעג זענען נישט פארגעקומען קיין סך

חתונות, דער מצב איז געווען זייער געדרוקט, און מען האט נישט געוואוסט וואס דער מארגן וועט ברענגען, דעריבער איז מיין חתונה געווען א סענזאציע און א חידוש נפלא ביי די אידן אין בריסל, און אויך ביי מיינע חברים און גוטע פריינד אין אנטוווערפען.

מיין חתונה איז פארגעקומען אין שטוב פון הרב געלערנטער הי"ד, און ער איז טאקע געווען דער מסדר קידושין. אלעס איז דארט געפראווען געווארן, סיי די חופה און סיי די סעודה, אויף זייער א באשיידענעם אופן, מיט א מינימום משתתפים. מען האט געמוזט ענדיגן זייער פרי כדי יעדער זאל קענען אנקומען אהיים פאר אכט אזייגער אין אוועגט.

= מיינע שוויגער-עלטערן און זייער משפחה =

מיין שוויגער האט געהייסן ר' משה נחום רוזאניס ע"ה, און ער איז געבוירן אין פיליץ. אין די אלטע היים האבן זיי פארמאגט א יחוס בריוו, ביז דעם באריממטן גאון רבי יהודא רוזאניס זצוק"ל, וועלכער האט פארפאסט דעם משנה למלך אויפ'ן רמב"ם.

מיין שוויגער מרת ניחא מירלא ע"ה, איז געבוירן אין נאווא-קארטשין, צו אירע עלטערן ר' משה און מרת טשארנא אסתר ע"ה. זייער פאמיליע נאמען איז געווען 'צערנא'. נאך די חתונה פון מיינע שוויגער עלטערן האבן זיי געוואוינט אין דאמבראווע, א שטאט נישט ווייט פון אוישוויץ, און מיין פרוי ע"ה איז נאך געבוירן דארט. מיין שוויגער האט געהאט אין שטוב צוויי זין און דריי טעכטער, און מיין פרוי ע"ה, איז געווען די עלטסטע צווישן די דריי. וועז איך האב חתונה געהאט, איז דער עלטסטער זוהן פרץ ע"ה שוין געווען העכער דרייסיג יאר אלט, און דער נעקסטער זוהן, אלימלך וואלף ע"ה, איז געווען 22 יאר אלט. די צוויי מיידלעך, שרה און בת שבע,

זענען געווען אכצן יאר און זעכצן יאר, און מיין פרוי איז געווען ניינצן יאר אלט.

אזוי אויך האט מיין שוויגער געהאט נאך פיר פארהייראטע קינדער וועלכע האבן געוואוינט אין בריסל, צוויי זוהן, אברהם הערש ע"ה און יוסף ע"ה[23], און צוויי טעכטער, רויזא ע"ה און חי' ע"ה. די טאכטער רויזא איז געווען א גרושה, און געהאט א קינד מיט'ן נאמען שמואל ע"ה. די אנדערע טאכטער חי' האט חתונה געהאט צו ברוך מאיר לוקס ע"ה.

דער איידעם ברוך מאיר לוקס מיט זיין פרוי האבן געוואוינט אינאיינעם ביי מיין שווער אין שטוב. ברוך מאיר ע"ה מיט די פאמיליע זענען ליידער דעפארטירט געווארן אין די מלחמה יארן, הי"ד, אבער זייערע דריי קינדער זענען יא געראטעוועט געווארן ב"ה, און נאך די מלחמה זענען זיי אנגעקומען קיין קאנאדא.

מיין שוויגער איז געווען א ערליכע פרומע אידענע, אזויווי אמאליגע אידענעס, מיט אן אמאליגן שייטל[24]. איך געדענק

---

23) ער איז אלס קינד נאך אין דאמבראווא אמאל אריינגעפאלן אין א ברינעם, און די גוים אויפ'ן ארט האבן איהם ארויסגעראטעוועט. נאכ'ן ארויסנעמען האבן זיי באמערקט אז דאס איז א אידיש קינד, האבן זיי געזאגט, אז וועו זיי ווייסן דאס פריער וואלטן זיי איהם דארט געלאזט... ער איז געווען דער אייניציגסטער צווישן די געשוויסטער וואס האט געהאט בלויע אויגן און בלאנדע האר, און דערפאר האבן זיי געמיינט אז ער איז א גוי'איש קינד.

24) איך געדענק אז פאר'ן קריג האבן געדאוונט אין די 'אסטען' שוהל צוויי ברודער אויף די מזרח וואנט, וואס זיי ביידע זענען געווען תלמידי חכמים. איינער פון זיי האט זוכה געווען איבערצולאזן ערליכע פרומע קינדער און אייניקלעך, אבער דער אנדערער ברודער וואס זיין ווייב איז געגאנגען אן א שייטל, זענען נעבעך אלע קינדער אראפ פון וועג רח"ל. מען האט געזעהן באשיינפערליך די חילוק צווישן די וואס גייט אין א שייטל און די וואס גייט אין אייגענע האר. איך האב געקענט עטליכע אזעלכע פעלער דא אין שטאט. דער משנה ברורה ברענגט שוין אין הל' ק"ש (סי' ע"ה סקי"ד) פון זוהר, אז א פרוי וואס עס וועט זיך נישט ארויסזעהן פון איר קיין איין האר, וועט זי האבן ערליכע קינדער.

איינמאל אינמיטן די מלחמה, ווי אין א געוויסן פרייטיג איז נישט געווען צו קריגן קיין פיש ביי די סוחרים. בערך א שעה אדער אנדערטהאלבן פאר שבת, שיקט איינער פון די פיש סוחרים א גוי מיט א 'בראסעם' (Brasem) פיש, [ענליך צו די קארפ פיש], וואס האט געווואוינגן אומגעפער פינף קילא! ער האט געזאגט, אז ער קען נאר איין משפחה וואס וועלן דאס נעמען, וואס דאס איז ביי מיין שוויגער. ס'איז נאך פונקט געווען צייט דאס אפצוקאכן. זי האט זיך אזוי געפרייט, אזא שמחה, מען וועט האבן פיש אויף שבת! זיי האבן דאס אבער נישט געקענט אליין אויפעסן, און דערפאר האבן די שנורן, איידעמער און אייניקלעך, אלע געמוזט קומען אין שבת עסן פון די פיש. די שמחה איז געווען אין לשער אז ס'איז דא פיש אויף שבת.

רבי יוסף געלערנטער זצ"ל הי"ד

דער רב הרב געלערנטער זצ"ל - וועלכער איז געווען מיין מסדר קדושין ווי פריער דערמאנט - איז געווען א ת"ח מופלג, א חסיד'ישער איד. ער האט געשריבן אסאך חידושי תורה, און מען האט אויך ארויסגעגעבן איין ספר פון די חידושים וואס זענען איבערגעליבן, מיט'ן נאמען 'קדושת יוסף'. מען האט איהם ליידער אויך ארויסגעטראגן פון שטוב און דעפארטירט אין שנת תש"ב, און שפעטער האט מען איהם אומגעברענגט אין אוישוויץ, הי"ד. זיינס א זוהן און אן איידעם האבן איבערגעלעבט די קריג. זיי זענען געבליבן וואוינען אין בריסל. דער זוהן איז געווען א גרויסער תלמיד חכם, וואס האט ג'פסק'נט שאלות, אבער ער האט קיינמאל נישט געוואלט נעמען א רבנות שטעלע.

דער חלום מיט הרב משה צעכאבל

ווי דערמאנט, איז דער חתונה געפראווט געווארן מיט גאר א קליינעם אנווועזנהייט. רבי משה צעכאבל ז"ל ביי ווען איך האב געלערנט אין אנטווערפען, האט אויך נישט געקענט קומען צו די חתונה, דעריבער איז ער א קורצע צייט נאך אונזער חתונה אריבערגעקומען צו אונז אויף א באזוך.

גאר מערקווירדיג איז געווען, אז מיין פרוי ע"ה האט איהם קיינמאל פריער נאכנישט געהאט געזעהן, און אזויווי ער איז אריינגעקומען אין שטוב האט מיין פרוי געזאגט, אז דער פנים האט זי געזעהן אין חלום א נאכט פריער.

מוציא יקר מזולל

עס וועט זיין אינטרעסאנט צו דערציילן אייניגע עפיזאדן בנוגע די קרובים פון מיין פרוי ע"ה אין די מלחמה יארן.

מיין שוואגער אברהם הערש רוזאניס ע"ה, האט חתונה געהאט צו מרת חי' ע"ה, א טאכטער פון ר' אשר אנשיל וויסערבס ע"ה און זיין פרוי שרה ע"ה. זי איז נאך געבוירן צו זיי אין ווארשא. אין יאר תש"ב, ווען מען האט ליידער דעפארטירט דעם אידישן באפעלקערונג אין בריסל, האט ער אריינגעגעבן זיינע צוויי מיידלעך, יוטא תחי' און רבקה תחי', אין קלויסטער אין א דארף שאטעלע (Châtelet), נישט וויט פון שארלאווא (Charleroi), כדי זיי צו ראטעווען. יוטא איז געווען ניין יאר אלט, און רבקה איז געווען זיבן יאר אלט. די עלטערן זענען ליידער אומגעקומען עקה"ש, הי"ד, אבער די שוויגער עלטערן פון מיין שוואגער, די זיידע און באבע וויסערבס, וועלכע זענען געווען די זיידע און באבע פון די קינדערלעך, האבן יא איבערגעלעבט דעם קריג, זייענדיג אין א

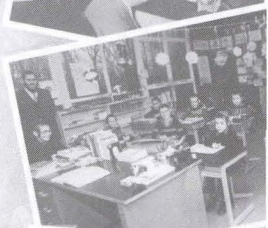

אלטערס-היים וואס מען האט נישט דעפארטירט. נאכ'ן קריג איז דער זיידע אריבער צום קלויסטער כדי זיי ארויסצונעמען, אבער די קינדער האבן נישט געוואלט אוועקגיין פון דארט. די זיידע אין באבע זענען אריבערגעקומען צו מיר און געווייַנט, אז די אייניקלעך זאגן אז זיי ווילן בלייבן מיט'ן פאנדריק אין הארץ רח"ל... האב איך זיי געזאגט, אז איך וועל אהינגיין.

אנקומענדיג אהין, האב איך זיך איינגעגעבן אז איך בין זייער פעטער, און איך האב געבעטן צו רעדן מיט זיי צווישן פיהר אויגן. זיי זענען געווען זייער אנשטענדיג צו מיר, און מען האט מיר אריינגעלאזט אין גאר א גרויסן שטוב צו רעדן מיט זיי. אין אנהויב פונעם געשפרעך, האבן מיר די קינדער טאקע געזאגט אז זיי ווילן נישט אוועקגיין פון דארט, אבער איך האב ממשיך געווען צו רעדן מיט זיי איבער די משפחה, וועלכער איז געווען זייער א פארבריי־טערטע משפחה, און זיי האבן זייער גוט געדענקט. איך האב זיי געזאגט, אז זיי זאלן זיך פרובירן פארצושטעלן ווי כאילו זיי זענען עלטערן פון קינדער וואס געפינען זיך אין א קלויסטער... ביים ענדע פונעם געשפרעך האבן זיי שוין אנדערש געריידט...

איך האב איינגעמאלדן פאר די נאניקע, אז איך קום זיי נעמען פון דא. זי האט מיר געפרעגט ווען איך פלאן צו קומען, האב איך איר געזאגט אז איך וויל צוריק קומען מארגן. האט זי מיר געזאגט, אז זי וועט פרובירן אנצוגרייטן זייערע זאכן, און מארגן אינדערפרי אום צעהן אזייגער קען איך זיי קומען נעמען. די פאלגענדע נאכט בין איך נישט געשלאפן, ווייל מען האט דאך שוין ליידער געהאט געהערט פארשידענע מעשיות איבער די קלויסטערס וועלכע האבן נישט געוואלט צוריקגעבן די אידישע קינדער, אבער ב"ה אז דא איז עס יא געלונגען, און וועו איך בין געקומען דעם נעקסטן אינדערפרי זיי אפנעמען, איז אלעס געווען גרייט, און איך האב זיי אריבערגעבראכט צו זייער זיידע און באבע, און זיי זענען ב"ה ערצויגן געווארן אויפ'ן

אידישן דרך, און זיי וואוינען היינט ביידע אין אויסטראליע.

וועז די עלטערע שוועסטער, רבקה תחי', איז מיר אמאל געקומען באזוכן, האט זי מיר געזאגט אז זי וויל אפשטאטן א באזוך ביים קלויסטער, אבער איך האב איר אפגערעדט, זאגנדיג, אז זיי האבן דיך געוואלט אפ'שמד'ן, און זיי זענען נישט וועלט אז דו זאלסט זיי גיין באזוכן.

נאך א אידיש קינד ארויסגעראטעוועט

[איך האב געהאט אמאל נאך א פאל וועז איך בין אריבער צו א קלויסטער אין בריסל כדי ארויס צו ראטעווען א אידיש קינד, נאך וואס די מאמע האט זיך באקלאגט ביי מיר אז זיי ווילן נישט ארויסגעבן איר קינד וועם זי האט אריינגעגעבן אהין ביי די מלחמה יארן. איך האב איר געזאגט, אז זי זאל נישט זיין באזארגט, ווייל מ'וועט עס אי"ה מסדר זיין. איך בין אריבער אהין, און זיי האבן גע'טענה'ט אז זיי האבן רחמנות אויף די נשמות... אבער איך האב זיי ערקלערט, אז זיי מאכן דא א 'קידנעפינג', וואס דאס איז די ערגסטע פארברעך, און אין אמעריקא איז אפילו פארהאן אויף דעם טויט שטראף... איך האב מסביר געווען: 'ענק זענען ערגער ווי די דייטשן, ווייל די דייטשן האבן צוגעכאפט די אידישע גופים, און ענק כאפן צו די נשמה. ענק זענען אזויווי די ראב-פויגל, וואס נאכ'ן אויפהענגען א מענטש קומען נאך די פייגל און עסן איהם אויף...'.

יענער איז געווארן מורא'דיג אויפגערעגט, און ווייס ווי די וואנט. איך האב זיי געזאגט, אז אויב וועלן זיי נישט מיטארבייטן בדרכי שלום, וועל איך מאכן א פראצעס קעגן זיי. נאכ'ן הערן דאס, האבן זיי מסכים געווען אז דעם נעקסטן טאג קען איך קומען ארויסנעמען דאס קינד. איך האב נישט

געהאט צוטרוי צו זיי, און דערפאר בין איך דעם נעקסטן טאג מיטגעגאנגען מיט די מאמע, און עס איז ב"ה געלונגען און זיי האבן ארויסגעגעבן דאס קינד].

דער קרוב מיטן האקנקרייץ

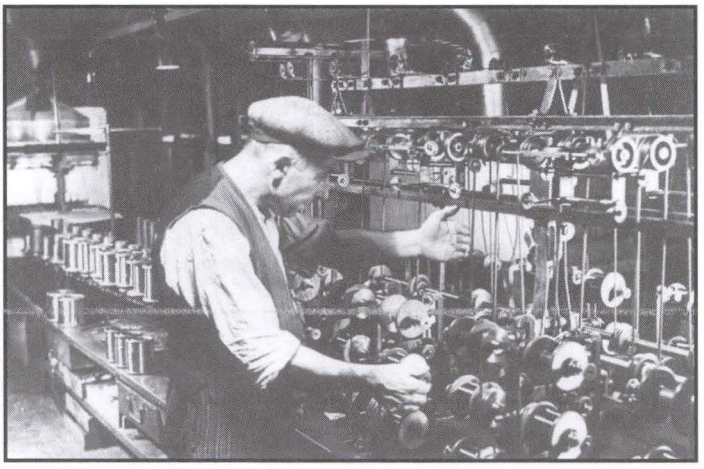
איינמאל אינמיטן די מלחמה, אין יאר תש"ג, האט פלוצלינג מיין פרוי ע"ה אנגעטראפן א נאנטן קרוב אויפ'ן גאס אין דעם אידישן פערטל אין בריסל. זי האט זיך זייער דערשראקן, ווייל זי האט באמערקט אז אויף זיין מאנטל האט ער א קנעפל מיט א האקנקרייץ... ער האט איר מרמז געווען אז זי זאל אריינקומען אין א קאפע הויז, ווייל ער האט נישט געוואלט רעדן מיט איר אינמיטן די גאס.

דארט האט ער איר באראיגט אז זי דארף זיך נישט זארגן, ער איז נישט קיין דייטש און אויך נישט פון די געסטאפא, נאר וואס דען, ווען מען האט אנגעהויבן אוועקנעמען די אידן פון די הייזער אין בריסל, איז ער אוועק פון בריסל, און איז אנגעקומען אין א דארף אין פראנקרייך, וואו ער האט זיך באקאנט געמאכט מיט'ן בירגערמייסטער. יענער איז אויך געווען א פרעזידענט פון א פוסבאל-קלוב, און מיין קרוב האט זיך ערקלערט אז ער קען גוט שפילן פוסבאל, און אויב עס פעלט זיי עמיצן, זאלן זיי וויסן אז ער קען גוט די מלאכה, און מען האט איהם טאקע אריינגענומען דארט צווישן די שפילערס. נאך וואס ער איז שוין געווען באפריינדעט מיט זיי, האט ער זיי געזאגט אמאל: 'איך בין א איד, העלפטס מיר, גיבט מיר פאפירן אז איך בין דא געבוירן מיט א גוי'אישן נאמען'. זיי האבן איהם צוליב געטוהן, און איהם דאס ערלעדיגט. ער האט געקענט עטליכע שפראכן, ווייל אזויווי ער האט אריגינעל געשטאמט פון פוילן, דעריבער האט ער געקענט פויליש, און אזוי אויך האט ער געקענט פלעמיש, פראנצויזיש און ענגליש.

מיט די צייט איז געווארן א מצב, אז אלע מענער האבן געמוזט גיין ארבייטן קיין דייטשלאנד, און ער איז אויך אנגעקומען אהין אין א דייטשע פאבריק פאר פלוגצויגן, וואו ער איז געווען אינאיינעם מיט מענטשן פון פארשידענע לענדער, און ער האט געקענט דארט רעדן אפילו מיט די רוסן, ווייל זיי האבן אויך פארשטאנען פויליש.

איין טאג האבן איהם די רשעים אריינגערופן, און אנגעקלאפט די ביינער. אבער מיט די צייט, ווען זיי האבן באמערקט אז ער רעדט מיט די ענגלישע קריגס-געפאנגענע אין ענגליש, און מיט די פראנצויזישע סאלדאטן רעדט ער פראנצויזיש, האבן זיי איהם נאכאמאל אריינגערופן און זיך ענטשולדיגט פאר איהם אז זיי האבן איהם געשלאגן, זאגנדיג: 'דו קענסט דאך אסאך שפראכן'. ווען ער האט דאס באשטעטיגט, האבן זיי איהם געזאגט: 'אונז ווילן דיך נוצן'. האט ער זיי געפרעגט אויף וואס זיי ווילן איהם, האבן זיי איהם געזאגט: 'דו זאלסט ארומפארן אין אלע לענדער פון אייראפע, און אייגקויפן און באזארגן רוי-מאטעריאל פאר אונזער פאבריק. דו קענסט דאך רעדן פוילישׁ, פראנצויזיש, ענגליש, דו קענסט איבעראל

בעלגישער מאן געצווינגען צו ארבייטן אין דייטשלאנד

ארומפארן'. אזוי ארום איז ער אויך אנגעקומען קיין בריסל, וואו ער האט באגעגנט מיין פרוי ע"ה.

נאך א צוויי דריי חדשים וועז ער איז צוריקגעקומען, האט ער זיך ערלעדיגט פאר געלט אז מען זאל איהם מער נישט צוריקשיקן קיין דייטשלאנד צו די ארבייט, ווייל ער האט דאס מער נישט געוואלט טוהן.

ער האט אויך דערציילט, אז ער איז געווען אין דעם ווארשאווער געטא ביים אויפשטאנד, און ער האט גע'טענה'ט אז ס'האט נישט געדויערט אזוי לאנג ביז די דייטשן האבן אונטערדריקט דעם גאנצן אויפשטאנד. דאס האבן נאר די ציונים שפעטער אויפגעבלאזן צוליב זייערע אייגענע אינטערעסן צו קענען רעקלאמירן וואס פארא 'העלדן' מכלומר'שט זיי זענען געווען מיט'ן ארגאנאזירן אזא ווידערשטאנד קעגן די דייטשן.

א זעלבסטשטענדיגער גאלדשמיד

נאך די חתונה האב איך שוין געדארפט האבן מער געלט כדי צו קענען לעבן און מפרנס זיין די שטוב, דעריבער האב איך געבעטן פון מיין בעל הבית א הוספה אויף מיין קליינעם געהאלט, אבער ער האט מיר נישט געקענט/געוואלט געבן. ער האט מיר גע'עצה'ט, אז איך קען גיין מיט מיין פרוי עסן אין א ביליגע רעסטאוראנט... דעריבער האב איך זיך אפגעזאגט פון ארבייטן ביי איהם.

איך האב באשלאסן צו ווערן זעלבסטשטענדיג, מיט אן אייגענעם ווערקשטעל פון א גאלדשמידעריי. ברוך השם אז איך האב גאנץ שיין מצליח געווען, און שוין די ערשטע וואך האב איך פארדינט גאר שיין, כמעט דריי מאל ווי איך האב פארדינט אלס ארבייטער ביי איהם, און צוביסלעך האב איך געקענט אייניריכטן א פולשטענדיגע גאלדשמידעריי מיט אלע

נויטיגע ווערקצייג און מאשינען. דאס אלעס איז מיר געלונגען מיט דעם אויבערשטנס הילף, אזוי אז נאך איין חודש האב איך שוין געהאט א זעלבסשטענדיגע גאלדשמידערייי מיט אלע צוגעהערן.

אונזער דירה אין אנדערלעכט

אין מאי 1941 למס' האבן מיר זיך באזעצט אין דעם אידן-פערטל אין אנדערלעכט, בריסל. אונזער דירה איז געווען אויף די עלוא סטראאט (Eloystraat) נומ' 114, און מיין שוויגער האט אויך געוואוינט אויף די זעלבע גאס נומ' 68.

מיר האבן געוואוינט אין א פיהר-שטאקיגן בנין. אונזער דירה איז געווען אויף די דריטע שטאק. גאנץ אונטן האט געוואוינט א גוי'אישע פאר-פאלק, וואס דער מאן פלעגט ארויס גיין ארבייטן, און די פרוי איז געווען א שערער (Coiffeur), וועלכע פלעגט שניידן און פארזארגן די האר פון פרויען. אויפ'ן ערשטן שטאק האט געוואוינט א אידישע משפחה מיט זעקס קליינע קינדער. אויפ'ן צווייטן שטאק האט געוואוינט נאך א אידישע פאר פאלק, מיט'ן נאמען 'שיינער', פון איבער די פערציג יאר אלט, מיט א טאכטער פון 5 יאר אלט, [זיי האבן שוין געהאט געבוירן

א לעצטיגער בילד פונעם בנין וואו אונז האבן געוואוינט אין אנדערלעכט

עטליכע קינדער, וואס האבן זיך נעבעך נישט געהאלטן ל"ע]. זיי זענען געווען זייער וואויל מענטשן מזרע ישראל, אבער זיי האבן ליידער גארנישט געוואוסט. זי האט מיר אמאל געזאגט: 'אז איך קויף פלייש ביי א איד, דארף איך דאך דאס נישט כשר מאכן...'. אויפ'ן פערטן שטאק האט אויך געוואוינט א אידישע פאר-פאלק אן קיין קינדער, וואס מיט די צייט האט מען זיי אויפגערופן צו פארן קיין מעכעלען [ווי שפעטער באשריבן], און אנשטאט זיך צו באהאלטן זענען זיי נעבעך פרייוויליג אהינגעפארן. זיי האבן נאך אוועק געשטעלט זייערע מעבל ביי גוי'אישע פריינד, אבער ליידער זענען זיי מער נישט צוריקגעקומען, הי"ד. וועו זיי זענען ארויס פון די דירה האט זיך אריינגעצויגן אהין א פלעמישער פאר פאלק. ער פלעגט אונז אפילו נישט צוריקגריסן - וואס דאס איז געווען זייער א זעלטענע ערשיינונג, ווייל אין אלגעמיין איז דער ארטיגע באפעלקערונג געווען זייער באפריינדעט מיט די אידן, אן קיין פראבלעמען - אבער זי איז געווען זייער א פריינטליכע.

❋

אין אנדערלעכט האבן אונז געדאוונט אין די שוהל וואו הרב געלערנטער ז"ל איז געווען דער רב. נאך א רב איז געווען דעמאלס אין בריסל, דאס איז געווען הרה"ג הרב מרדכי שלמה אולמאן ז"ל [א זוהן פון דעם ערשטן אנטווערפענער רב, הגה"צ רבי נח צבי אולמאן זצ"ל, וועלכער איז געווען אן איידעם ביי הגה"ק בעל מחנה חיים זצ"ל].

מצות אויף פסח

הרב אולמאן האט אונז ערלעדיגט אז מען זאל האבן מצות אויף פסח אין די מלחמה יארן. ער האט אויסגע'פועל'ט ביי א

ביסקוויט פאבריק, כשר צו מאכן א חלק פון דעם פאבריק, און דארט האט מען געבאקן מצות, און מיר האבן נאכדעם דאס געדארפט אפנעמען אין א געוויסער פלאץ. דאס איז אבער נישט געווען קיין שמורה מצות.

אבער למעשה איז געווען דעמאלס א איד אין בריסל, וואס האט יא באוויזן צו באקן "שמורה מצות". ער איז געווען א פוילישער איד, וועלכער האט געוואוינט אין דייטשלאנד נאך פאר'ן קריג, און איז פארשיקט געווארן פון פראנקפורט צו די קאנצענטראציע לאגער אין דאכוי. אזויווי ער האט געקריגן אן עפידעיוויט פון אמעריקא, האט מען איהם ארויסגעלאזט פון דאכוי[25], און ער האט זיך באזעצט אין בריסל. ער האט איינגעקויפט תבואה ביי א גוי אין דארף, און זיך געקויפט א נייע קאפע-מילכל, און אזוי האט ער באוויזן צו באקן שמורה מצות, און איך האב אויך געגומען ביי איהם.

---

25) די דייטשע רעגירונג פלעגט דאן פובליצירן א צייטונג אונטערן נאמען 'דאס רייך', און דער נאצישער פראפאגאנדע מיניסטער, דר. געבעלס ימ"ש, פלעגט דארט שרייבן זיינע ארטיקלעך. אין זיין לעצטע ארטיקל האט ער געשריבן, אז אין די ערשטע תקופה האבן זיי נאר געוואלט פטור ווערן פון די אידן, אבער זעהענדיג אז קיין שום לאנד האלט זיי נישט ביים אריינגעמען, האבן זיי געמוזט אננעמען די החלטה אויסצוהרג'ענען רח"ל. - עכ"פ אין יענע תקופה האט מען געקענט באפרייט ווערן פון זיי אויב האט מען געהאט אן עפידעיוויט צו פארן קיין אמעריקא.

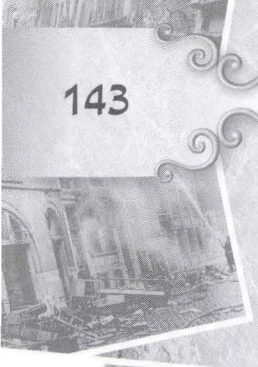

ניינטער קאפיטל
אין בריסל
אונטער די דייטשן

די דייטשן ימ"ש גרייטן זיך

אין יענער צייט האבן די דייטשן אנגעהויבן צוצוגרייטן דעם באדן פאר זייערע וויסטע אכזריות'דיגע פלענער, און צוביסלעך אנגעגרייט און געוועבט דעם נעץ צו קענען אריינכאפן און פאנגען אלע אידן אין זייערע פארניכטיגונגס-לאגערן. איינס פון די לעצטיגע גזירות איז געווען וויי אויבנדערמאנט, אז אידן האבן נישט געמעגט ארויסגיין אויף די גאס נאך אכט אזייגער, דאס איז געווען כדי צו פארזיכערן, אז ווען זיי וועלן אנהייבן מיט די דעפארטאציעס זאלן די אידן זיך געפינען אין שטוב. אויף דעם מהלך האבן זיי לאנגזאם אנגעגרייט דעם באדן פאר די אזוי גערופענע 'ענדע-לעזונג'.

איך האב דאס אלעס פארשטאנען, עס האט מיר גאר שטארק געערגערט די נאאיווקייט פון מיינע אידישע ברידער. איך האב כסדר געריידט וועגן דעם צו אלע מיינע חברים, אבער ליידער האט קיינער נישט געוואלט אננעמען אז דאס איז אמת. איך האב דעמאלס גוט פארשטאנען דער אויסדרוק וואס דער נביא ישעי' זאגט (ישעי' מ' ג') אויף זיינע וואַרענונגען, אז עס איז א 'קול קורא במדבר'. ליידער האב איך זיי פארשטאנען, ווייל אפילו אין דעם שארפסטן מענטשליכן כח הדמיון האט זיך קיין ילוד אשה נישט געקענט פארשטעלן די אכזריות'דיגע וואַרהייט, און ווען איך וואלט די זאך נישט פערזענליך געהערט פון די אוממענטשליכע אכזריות'דיגע חיות טורפות, וואלט איך

דאס מן הסתם אויך נישט געקענט גלייבן.

אויפבויען א וואנט ביים ים

ליידער איז דאס אנגעקומען גאר שנעל, און אין יאר תש"ב, יוני 1942 למספרם, האבן זיך אנגעהויבן די טראנספארטן. קודם האבן זיי געזומען די ארבייטס-פעהיגע קיין צפון פראנקרייך, נאך די בעלגישע גרעניץ, צו ארבעטן אויף א מיליטעריישן פראיעקט, פון אויפבויען א וואנט ביים ים, וואס האט געזאלט אפהאלטן די אליאירטע קרעפטן פון אן אינוואזיע דורכ'ן ים. דארטן האבן געארבעט א געוואלד היימישע בחורים און יונגעלייט.

אבער דער פראיעקט איז געווען צו איבערמעכטיג, וואס סוף כל סוף האט זיך אויסגעצייגט אז דאס איז אוממעגליך אויסצופירן. זיי האבן פארשטאנען אז דאס איז א חלום וואס קען בשום אופן נישט ווערן אויסגעפירט, האבן זיי געזומען אלע אונזערע בחורים און יונגעלייט פון דארט און גלייך אוועקגעשיקט אויף א טראנספארט צום טויט רח"ל.

הב' החשוב מאיר שטערן ע"ה

איך וויל דא ווידמען עטליכע שורות לזכרו פון מיינס גאר א נאנטער חבר להבחל"ח, הבחור החשוב מאיר שטערן ע"ה, א ת"ח מופלג, וועלכער איז אויך געווען צווישן די וואס זענען פארשיקט געווארן קיין פראנקרייך צו די ארבייט, פון וואו ער איז שוין ליידער נישט צוריק געקומען.

זיין פאטער איז געווען דער משגיח ביי די מצות פון די 'שומרי הדת' אין אנטווערפען. במשך דעם טאג האט מאיר

פון רעכטס צו לינקס: הב' מאיר שטערן ע"ה הי"ד, הב' הערשל שטערן ע"ה הי"ד

שוועד געארבייט ביי די דיאמאנט, און ביינאכט איז ער געזעסן און געלערנט. זיין טאטע האט זיך נישט איינמאל באקלאגט, אז ער ארבייט אכט שעה א טאג, און דערנאך גייט ער ביינאכט לערנען, אבער אסאך מאל טרעפט זיך, אז ער לערנט אדורך דער גאנצע נאכט, און צופרי גייט ער אין מקוה און אין ביהמ"ד און גלייך צו די ארבייט... ער איז געווען א בלאסער בחור, הויט און ביינער. דער טאטע איז זיך געקומען בעטן צו אונז, אז מען זאל עפעס טוהן, מען זאל דאס נישט צולאזן אז ער זאל אנגיין אזוי.

מאיר ע"ה האט ליב געהאט די חברים, זיך אימער צוגעהערט וואס יענער האט צו זאגן, אבער בדרך כלל האט מען איהם קיינמאל נישט געהערט. זיינס א ברודער, הערשל, איז יא געווען א לעבעדיגער, אבער מאיר איז געווען א שתקן, אויסער ביים לערנען וואס דאן פלעגט מען איהם קענען הערן, און אזוי אויך האט ער זייער ליב געהאט צו זינגען, ובמיוחד פלעג איך אים הערן זינגען אין שוהל שבת ביי סעודה שלישית.

ביי מענטשן וואס האבן איהם נישט אזוי גוט געקענט, האט ער געמאכט דעם איינדרוק פון א בטלן. אבער דייקא דער אזוי גערופענער בטלן, האט מיר אנגערופן טעלעפאניש קיין בריסל כדי זיך צו געזעגענען מיט מיר קורץ בעפאר ער איז ארויסגעפארן צום לאגער אין פראנקרייך, און זאגט מיר אין טעלעפאן: 'יענקל, מיר וועלן זיך צוריק זעהן דארט אויבן...'. דוקא ער וואס רוב מענטשן האבן איהם גערופן דער בטלן, פונקט ער איז געווען דער איינציגסטער צווישן זיי וואס האט

פארשטאנען, אז פון די הענט פון דעם עמלק קומט מען נישט צוריק אהיים.

ולאידך גיסא, זיין ברודער הערשל וועלכער האט געהייסן דער קלוגער, וועז מען האט איהם דעפארטירט קיין אוישוויץ, האט ער אויפ'ן וועג ארויסגעווארפן א קארטל אדרעסירט צו מיר קיין בריסל [וואו איך האב שוין דעמאלס געוואוינט] וואס איז טאקע אנגעקומען צו מיר, און דארט איז געשטאנען אז מען וועט זיך אין קורצן צוריק זעהן... איך האב נאך דעס קארטל. ליידער האט מאיר בעסער פארשטאנען דעם ביטערן מצב.

❋

מיינס א ידיד נאמן, הר"ר יצחק (איטשע) בראנענר ע"ה, האט מיר דערציילט, אז אין א געוויסן טאג האט געהערשט דארט אין פראנקרייך א שרעקליכע מרה שחורה ביי דעם היימישן עולם, ווייל אין יענעם טאג זענען נעבעך אוועק פון די וועלט עטליכע יונגעלייט גבורי חיל, ה' ירחם. איז געשטאנען דארט

פון רעכטס צו לינקס: ר' שלמה קלאגסבאלד ע"ה, יבלחט"א ר' יעקב פריעדריך נ"י, להבחל"ח ר' יצחק בראנענר ע"ה, ר' אליעזר רייכער ע"ה

איינער א בחור א תלמיד חכם, א גערער חסיד 'פינקעלשטיין', זייער א חסיד'ישער בחור, און האט געוואלט טרייסטן די חברה, האט ער זיי געזאגט: 'אידן, ס'וועט נאך זיין גוט'. צווישן דעם היימישן עולם איז אויך געשטאנען מאיר שטערן ע"ה, און ער רופט זיך אן און זאגט: 'וואס הייסט ס'וועט זיין גוט? ס'איז שוין יעצט גוט'. און כתנא דמסייע לי' האט ער איבער געזאגט בעל פה, דעם גאנצען פרק פון ספר התניא, אין דעם חלק 'אגרת הקודש' פרק י"א, וואס פאנגט זיך אן מיט דעם דיבור המתחיל "להשכילך בינה", [וואו עס ווערט ארויסגעברענגט אז א איד דארף שטענדיג זיין בשמחה אין אלע מצבים].

❋

נאך האט מיר ר' יצחק בראנענער ע"ה דערציילט, אז אין א געוויסע תקופה האבן זיי געמוזט לויפן צוואנציג קילאמעטער צו פוס ביז צו דער ארבייט, און ווען ער האט געהאט די זכי' צו זיין נעבן דעם בחור מאיר שטערן ע"ה אין די רייע, האט ער נישט געפילט דעם וועג. במשך די גאנצע צייט האט זיך פשוט געגאסן פון איהם דברי תורה, ער פלעגט איהם איבערזאגן גאנצע בלעטער גמרא בעל פה.

נאך האט ער מיר דערציילט, אז מאיר ע"ה האט דארט קיינמאל נישט אריינגענומען אין מויל די זופ וואס די רשעים ימשו"ז האבן געגעבן צו עסן פאר אונזערע מענטשן, נאר ער פלעגט דאס אוועקגעבן פאר א צווייטן, און ער פלעגט יענעם צווינגען דאס אויפצועסן, זאגנדיג: 'דו ווילסט איבערלעבן? ביסטו מחויב צו עסן'... ער זעלבסט פלעגט נאר עסן דאס קליינע שטיקל ברויט וואס זיי האבן דארט געטיילט, און פון דעם האט ער געלעבט.

איינמאל איז געווען דארט א שרעקליכער גאס רעגן, און אזויווי אז שוין לאנגע חדשים איז דארט געשטאנען עפעס א

לאקאמאטיוו וואס איז קיינמאל נישט געפארן, האבן זיך די בחורים באהאלטן דארט צווישן די רעדער, כדי זיך צו שיצן פון דעם רעגן. איז געגאנגען איינער פון די רשעים, אן 'עס. עס.' מאן ימ"ש, און זיך אריינגעזעצט אין דעם, און אנגעהויבן צו פירן. זיי זענען באלד אנטלאפן פון דארט, אבער דער מאיר שטערן ע"ה, זענען זיינע פיס געבליבן שטעקן דארט, און אזוי האט זיך איהם אפגעהאקט ביידע פיס ל"ע. מען האט איהם אפגעפירט אין א שפיטאל, וואו ער האט ליידער אויסגעהויבט זיין נשמה. ר' יצחק בראננער ע"ה איז געווען ביי איהם ביז יציאת נשמה, און ער האט מיר דערציילט, אז ביי די גסיסה האט מאיר ע"ה געזאגט דעם פסוק שמע ישראל וגו', ויצתה נשמתו באחד. מען האט איהם דארט מטהר געווען, און ער האט זוכה געווען צו זיין דער איינציגסטער פון זיי וואס איז אנגעקומען צו קבר ישראל. [דעמאלס האבן נאך די דייטשן פראבירט צו באהאלטן זייערע פלענער, און וואס זיי טוהן מיט די אידן וואס ווערן דערפאטירט, אזוי אז מען האט געלאזט ר' יצחק'ן זיין מיט איהם אין שפיטאל און נאכדעם איהם באערדיגן].

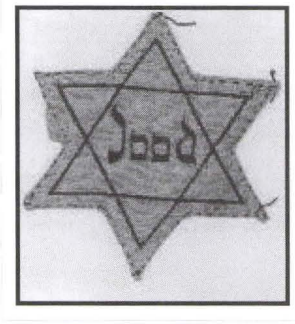
[ווען דער פשעווארסקער רבי, כ"ק רבי לייביש שליט"א, איז געזעסן שבעה ל"ע נאך זיין טאכטער ע"ה, האב איך איהם איבערגעזאגט די מעשה וואס ווערט געברענגט אין די גמרא (ברכות ה:) פון רבי יוחנן וועלכער האט געזאגט 'דין גרמא דעשיראה ביר'. האט מיר דער רבי געזאגט: 'ווער קען זיך פארגלייכן?' האב איך איהם געזאגט: 'יא, איך פארשטיי'. האב איך איהם דערנאך פארציילט די געשיכטע פון מיין חבר מאיר שטערן ע"ה, און ווי ער האט געזאגט פאר זיינע חברים, 'וואס הייסט אז ס'וועט זיין גוט, ס'איז שוין גוט', און ער האט איבערגעזאגט אויף אויסעווייניג דעם גאנצן פרק 'ולהשכילך בינה' פונעם ספה"ק תניא. - דאס אלעס האב איך דערציילט פאר רבי לייביש שליט"א, און ער האט געשוויגן און גארנישט געזאגט].

די יודענראט אין בריסל

די דייטשן ימ"ש האבן זיך נישט געקענט אליין אפגעבן מיט די אידן, און צוליב דעם האבן זיי געפאדערט, אז די אידן אין בריסל מוזן ארגאניזירן א וועד וואס זאל אויספירן אלע זייערע באפעלן. דעם וועד האט מען גערופן 'דער יודענראט'. אין דעם יודענראט זענען געזעסן הויפטזעכליך אינטעלעקטועלע [איך רוף זיי: הונט-עלעקטועלע...] אידן, צווישן זיי איז אויך געווען איינער וואס ער איז געווען א פראפעסאר פון די אוניווערזיטעט. איך געדענק אבער יא, אז א געוויסער איד וועם מ'האט ממנה געווען דאס ער זאל זיין פון די יודן-ראט, איז אהיימגעגאנגען און זיך גענומען דאס לעבן, כדי ער זאל נישט מוזן איבערגעבן אנדערע אידן.

די געסטאפא האבן איבערגעגעבן אלע זייערע באפעלן אין די הענט פון דעם יודענראט. כדי דאס צו קענען אויספירן, האבן זיי ארויסגעגעבן א גזירה, אז אלע אידן מוזן זיך נאכאמאל רעגיסטרירן אין דעם יודענראט. איך האב מיר ב"ה נישט רעגיסטרירט ביי דעם אזוי גערופענעם 'יודענראט', וואס אסאך אידן האבן זיי אנגערופן מיט דעם נאמען 'יודענפערראט...'.

די יודענראט האט אויסגעפירט די נייע רעגיסטראציע, און אזוי אויך האבן זיי אויסגעטיילט די געלע לאטע, וואס אלע אידן - מענער, פרויען און קינדער - האבן דאס געמוזט ארויפנייען אויף אן אופן אז מען זאל דאס זייער גוט קענען זעהן פונדערווייטנס. צום סוף האבן זיי אויך ארומגעשיקט יונגע אידישע בחורים, כדי איבערצוגעבן אין די הענט פון

די 'געלע שטערן', אריינגעשריבן 'יוד' אויף פלעמיש

די מענטשן די אויפפאדערונגען צו דער [אזויגערופענער] ארבייטס-איינזאץ אין דייטשלאנד.

זיך שטעלן אין 'מעכעלען'

די דייטשן - די מאדערנע עמלקים ימשו"ז - צוזאמען מיט די הילף פון די בעלגישע נאציס ימשו"ז, האבן געהייסן אז אלע יונגע זאלן זיך שטעלן, און פארן קיין מעכעלען, און עס האט געהייסן אז מען שיקט זיי צו פאבריקן אין דייטשלאנד. ליידער האבן דאס רוב אידן געקויפט און געוואלט גלויבן, והא ראי', אז מען הייסט נאר די יונגע זיך שטעלן, אזויווי די אלע גוי'אישע מענער וואס האבן געמוזט פארן ארבייטן קיין דייטשלאנד,

דעפארטירטע בעלגישע אידן מיט זייער פעקלעך פארזאמלט אין מעכעלען

אין זייערע וואפן-פאבריקן. למעשה האבן זיי קורץ דערנאך געהאנגען פלאקאטן צו מעלדן, אז צוליב 'זיכערהייט' פון די אידישע באפעלקערונג, האבן זיי ארגאניזירט א פרישע 'וואוינונג' פאר אלע אידן, און אלע אידן נישט נאר די יונגע, מוזן זיך שטעלן און פארן קיין מעכעלען, וואו די אידן וועלן ארבעטן און פארדינען געלט, און וועט מען זיך אנטיסעמיטישע ווינטן וועלן זיך בארואיגן וועט מען זיך צוריק אהיימקערן.

וויפיל איך האב זיך געבעטן ביי מיינע חברים, זענען מיינע ווערטער געפאלן ווי אויף טויבע אויערן, און מען האט מיך אנגעקוקט ווי איינער וואס איז נישט אחריות'דיג. ליידער זענען גאר ווייניג פון די אלע צוריק געקומען. צווישן די אנדערע זענען אויך געווען אונזערע שכנים פון די פערטע שטאק, ווי אויבנדערמאנט. הי"ד.

די אידן דעפארטירט פון די פעליקאן סטראאט, אנטווערפען

די דייטשן האבן געדארפט האבן א פלאץ וואו צו קענען צוזאמנעמען די אידן פון בריסל און אנטווערפען, און זיי האבן אויסגעוועלט די שטאט 'מעכעלען' וועלכער געפינט זיך צווישן בריסל און אנטווערפען. עס זענען אויך געווען דארט באנען שינעס וואס האבן געפירט ביז קיין אוישוויץ. אין מעכעלען האבן די רשעים אויסגעוועלט אן אלטע געביידע מיט דריי שטאק, וואס האט געהאט א גרויסער הויף אינמיטן, און דארטן האט מען צוזאמען געזומען די אלע אידן וואס זענען אנגעקומען, און נישט לאנג דערויף אפגעשיקט קיין אוישוויץ, הי"ד.

איך בין גאר אומפאראנטוואַרטליך

אין אט די שרעקליכע תקופה, האבן זיי אויך געדופן און אויפגעפאדערט דריי געשווויסטער פון מיין פרוי זיך צו קומען שטעלן; אלימלך וואלף, שרה, און בת שבע. איך האב דאן פרובירט צום לעצטן מאל צו רעדן און צו בעאיינפלוסן מיין שוויגער ע"ה, אז זי זאל בשום אופן נישט ערלויבן די קינדער זיך צו שטעלן. איך האב ממש געווויינט צו איר אז זיי זאלן זיך אלע אויסבאהאלטן. זי פרעגט מיר, וואס זי זאל יעצט טוהן. האב איך איהר געזאגט, אז מען דארף פשוט אוועקגיין פון די דירה, ווייל אויב זיי וועלן מארגן פארמיטאג נישט אנקומען אין דעם פארזאמלונגס-לאגער אין מעכעלען, וועלן נאך אין די זעלביגע נאכט - אדער אמשפעטעסטנס דעם נעקסטן אינדערפרי - אריבערקומען די געסטאפא כדי נאכצוקוקן און קאנטראלירן פארוואס זיי זענען נישט אנגעקומען דארט, און דעריבער איז נאר דא איין אייניציגע עצה, אוועקצוגיין פון די דירה ווי אמשנעלסטן.

אבער ליידער איז איר אנטוואַרט געווען, אז זי געטרויעט מיר נישט, ווייל איך בין אן אומפאראנטוואַרטליכער מענטש. צו מיין וואונדער וואס איז די באדייט דערפון, ענפערט מיר די שוויגער: 'יא, פשוט, ווייל דו האסט זיך נישט איינגעשריבן אין דעם יודן-רעגיסטאר, און די לויפסט ארום אין די גאס אהנע די לאטע (יודן-שטערן)'... דאס איז ליידער געווען די בליק ביי די אידן אין יענע אומשטענדן, צוליב וואס זיי האבן פשוט נישט געוואוסט די אמת'ע פאקטן, און דעריבער האט מען אנגעקוקט איינער וואס שרייבט זיך נישט איין אין די יודן-רעגיסטאר אז ער איז גאר דער וואס איז אומפאראנטוואַרטליך... איך בין געווען פשוט אונמעכטיג, און איך האב גארנישט מער געקענט טאן.

פון רעכטס צו לינקס: ר' שמעון שרייבער ע"ה, יבלחט"א ר' יעקב פריעדריך נ"י, להבחל"ח בנו בכורו ר' ישראל ע"ה, הג"ר יודא טרעגער זצ"ל ראש ישיבת ווילרייק, יבלחט"א הג"ר שרגא פלאנטשאק שליט"א מראשי הישיבה, להבחל"ח דער רב הג"ר חיים קרייסווירטה זצ"ל, ר' שמואל אויסטערזעצער ע"ה

מיין בכור איז געבוירן געווארן נ"ה

זיי האבן געדארפט פארן זיך שטעלן פרייטאג אינדערפרי, י"ז מנחם-אב תש"ב, און פונקט אין יענעם נאכט (פון דעם 29'טן אויף דעם 30'טן יולי למס'), פרייטאג פארטאגס, איז געבוירן געווארן אונזער ערשטער זון ישראל ע"ה, א בכור.

ס'איז געווען ארום פיהר אזייגער פארטאגס, ווען מיין פרוי ע"ה האט אנגעהויבן צו שפירן די חבלי לידה. למעשה האב איך איר שוין געהאט געברענגט אין שפיטאל מיט ארום פיהר וואכן פריער, צוליב וואס זי האט שוין געשפירט ווייען, אבער צום סוף האט מען איר צוריק אהיימגעשיקט נאך דריי טעג, צוליב ווייל עס איז נאכנישט געווען די צייט. עס האט זיך ארויסגעשטעלט, אז דאס זענען נישט געווען קיין ריכטיגע ווייען, נאר זי האט געהאט באקומען נערווירנדע שמערצן צוליב דער שרעקליכער מצב וואס האט דעמאלס געהערשט, אז מען האט אנגעהויבן

צו כאפן אידן און פארשיקן קיין אוישוויץ.

יענער שפיטאל איז געווען אן אוניווערזיטעט-שפיטאל (Universitair Ziekenhuis), און אסאך סטודענטן דארט האבן זיך מטפל געווען מיט איר, און דעריבער האט זי שוין נישט געוואלט שפעטער צוריקגיין אהין, נאר זי האט זיך באשטעלט א הייבאם, און ווען מיט עטליכע וואכן שפעטער האבן זיך אנגעהויבן די ריכטיגע חבלי לידה, האב איך גלייך אריבער געפופן די מילדת, און איך האב אויך געבעטן אונזער שכנ'טע פון דעם צווייטן שטאק, די פרוי שיינער, אז זי זאל אריבערקומען צו זיין מיט מיין פרוי. איך בין די גאנצע צייט געבליבן וואַרטן אין אנדערן צימער, ביז פיהר אזיגער אינדערפרי, ווען מיין בכור איז ב"ה געבוירן געווארן בשעטומ"צ.

די שוויגערס משפחה ווערט דעפארטירט ה"י

יענעם זעלבן פרייטאג, ט"ז מנחם אב, ארום צעהן אזיגער אינדערפרי, זענען מיינע צוויי שוועגערינס און איין שוואגער אריבערגעקומען צו זעהן דאס קינד, און אויך כדי זיך צו געזעגענען מיט אונז. זיי זענען נעבעך געווען איבערצייגט אז מ'גייט נאר ארבייטן... איך האב זיך דעמאלס נאכאמאל געבעטן ביי זיי אז זיי זאלן נישט גיין, נאר זיי זאלן זיך גיין אויסבאהאלטן ערגעץ ביי די שכנים, אבער עס איז מיר ליידער נישט געלונגען זיי צו קענען משכנע זיין.

דאס איז ליידער געווען אונזער לעצטע באגעגעניש. מיין ווייב וועלכע איז געווען איינגעשריבן אויף די מאמע'ס אדרעס, האט געהאט אן אויסרייד זייענדיג א קימפעטארן, און ממילא האט זי זיך דערווייל נישט געדארפט שטעלן. אזוי איז אויסגעקומען, אז מיר זענען געבליבן אליין אין בריסל, בשעת די משפחה איז שוין געווען דעפארטירט און אוועקגעשיקט

צום אוישוויצער גיהנום רח"ל. - ד' ינקום דמם.

די שוויגער איז דאן געבליבן אליין אינדערהיים, אינאיינעם מיט איר עלטסטער זוהן פרץ ע"ה הי"ד, וועלכער האט נישט באקומען קיין אויפרוף אריבערצופארן קיין מעכעלען. אבער במשך די צייט, האט מען שוין נעבעך דעפארטירט אויך די עלטערע מענטשן, און דעמאלס זענען די שוויגער מיט'ן שוואגער אויך אומגעקומען, הי"ד.

אין מעכעלען זענען פארהאן די ליסטעס מיט די בילדער פון די בעלגישע דעפארטירטע אידן, ובתוכם איז אויך דא פון מיינע שוויגער עלטערן, שוואגערס און שוועגערינס.

וועז מען האט דעפארטירט די שוויגער מיט'ן שוואגער, האבן זיי אראפגעווארפן א קארטל וועלכער איז אנגעקומען צו אונז, [איך געדענק שוין נישט פונקטליך וויאזוי עס איז אנגעקומען צו אונז], און דארט איז געשטאנען אז זיי האבן איבערגעלאזט געלט אין זייער דירה, באהאלטן אונטער א בילד וואס הענגט ביים וואנט. וועז מיין פרוי איז דאס געגאנגען זוכן, האט זי שוין גארנישט געטראפן, וואַרשיינליך האט דאס א שכנ'טע צוגענומען. איך האב איר געזאגט אז זי זאל נישט גיין נעמען דאס געלט ביי איר, ווייל דאס קען זיין מסוכן, א בן נח איז נהרג על פחות משוה פרוטה...

יאסל בליץ האט דאס איבערגעלעבט

מיין חבר יאסל בליץ [מיט וועמען איך פלעג לערנען בחברותא, ווי אויבנדערמאנט], איז געווען אויף די זעלבע טראנספארט ווי מיין שוויגער מיט מיין שוואגער פרץ, און ער האט מיר דערציילט, אז וועז זיי זענען אנגעקומען, האט מען ארויסגענומען 220 שטארקע מענער פון אומגעפער ארום 2000 מענטשן. די אויסגעקליבענע האט מען געזומען צו די

הב' יוסף בליץ ע"ה

דער וואַרשאַווער בחור וועלכער איז געווען אינאיינעם מיט יאסל בליץ אין אוישוויץ

ארבעט, און דאס רעשט האט מען אלע אריינגעשאסן אין די גרובער וואס זיי האבן אליין געמוזט אויסגראבן רח"ל, הי"ד.

[דער יאסל בליץ איז צוריקגעקומען נאכ'ן קריג אינאיינעם מיט א חבר וועלכער האט געשטאמט פון וואַרשא, אבער יענער איז שוין אין וואַרשא געווען אן אפיקורס גמור ל"ע, א קאמוניסט. זיי האבן איבערגעלעבט, ווייל זיי האבן געארבייט אין דעם ענטלאזונג, דאס הייסט, זיי האבן געמוזט דיסאינפעקטירן די קליידער פון די אסירים אין אוישוויץ. זיי האבן געהאט דארט ריזיגע טעפ, וואו זיי האבן געמוזט אויפקאכן די קליידער (צו רייניגן פון די לייז אד"ג)[26].

דער פדיון הבן

אין בריסל האט געוואוינט א איד א נגיד, הר"ר משה לאק ע"ה[27]. נאך וואס

26) ער האט געארבייט פונקט קעגנאיבער דעם הויז פון דעם נאצישן אויפזעהער, רודאלף העסס ימ"ש. ער האט דערציילט, אז ביי זיך אין שטוב האט ער זיך באנומען צו זיין משפחה מיט אזויגערופענע 'איידלקייט', אבער יעדן אינדערפרי פאר פרישטיג פלעגט ער נעמען א קליין קינד און צושמעטערן צו די וואנט. דאס איז געווען זיין פארגעניגן... ימח שמו וזכרו.

27) ער איז געווען א חשוב'ער איד, אבער זיינע זין זענען נעבעך געווארן קאמוניסטן. איינער צווישן זיי איז געווען אן איידל קינד, דערויבער פלעגט ער אויפפאסן אין שטוב נישט צו דערצערנען דעם פאטער, אבער זיין טאכטער האט נעבעך זייער ווייט געגליטשט. איך געדענק ווי איך האב אמאל שבת שפאצירט אונטער איהם, און אויף די אנדערע זייט האט

מיין זוהן איז געבוירן, טרעפט ער מיר אמאל אויפ'ן גאס, און ער פרעגט מיר, וועָן וועט זיין דער פדיון הבן. האב איך איהם געענטפערט, אז איך מאך נישט [צוליב די געפערליכע מצב וואס האט דעמאלס געהערשט רח"ל]. פרעגט ער מיט וואונדער: וואס?! ער האט בכלל נישט מסכים געווען אז מ'זאל נישט מאכן קיין פדיון הבן. ער האט מיר אריינגעברענגט צו זיך אינדערהיים, און ארויסגענומען א זילבערנעם טאץ פון זיין זילבער שאפע, וואס אויף דעם וועט מען קענען ארויפלייגן דאס קינד, און ער האט מיר געזאגט, אז ער וועט שוין ערלעדיגן א מנין אידן וואס זאלן זיך משתתף זיין. הערנדיג דאס, האב איך ווי פארשטענדליך מסכים געווען.

דער פדיון הבן איז אפגעראכטן געווארן ביי אונז אין שטוב. איך האב געזומען א גאלדענעם רינגל און דאס געגעבן פאר א כהן. דוכט זיך מיר, אז דער כהן האט געהייסן 'גאלדבערג', א פרומער ערליכער איד. נאכ'ן פדיון הבן זאגט מיר דער כהן, אז ער גיבט מיר צוריק דעם רינגל במחילה גמורה[28].

רבי אפרים רובין זצ"ל הי"ד

נאך איין איד וועם איך געדענק אלס איינער פון די משתתפים ביים פדיון הבן איז געווען הג"ר אפרים רובין ז"ל, וועמען מען האט געהאט אריבערגעשיקט פון בעלזא אין פוילן קיין אנטווערפען, אז ער זאל דא זיין דער שיינער איד אין ביהמ"ד. רבי אפרים ז"ל איז געווען גאר אן איידעלער איד, ממש א שטיק זיידן. למעשה האט ער נישט געוואלט מער

שפאצירט זיין טאכטער אינאיינעם מיט א גוי רח"ל, כדי איהם וויי צו טאן.

28) נאכ'ן קריג, איז דער כהן געווען אמאל אין אנטווערפען. ער האט געהאנדלט מיט פעלץ, און ער האט געמאכט א פעלץ מענטעלע פאר מיין טאכטער תחי' וואס איז נאך געווען דעמאלס גאנץ א קליין קינד.

פארבלייבן אין אנטוערפען צוליב'ן קריג, און ער איז אויך אריבער וואוינען קיין בריסל.

די ליובאוויטשער חסידים אינדערהיים, פלעגן ארויסגעבן א תורה'דיגע גליון אונטער'ן נאמען 'התמים', וואס פלעגט כסדר ארויסקומען פון צייט צו צייט, און במשך הזמן האט מען דאס צוזאמגענומען און געמאכט דערפון א חיבור. איך געדענק, אז רבי אפרים ז"ל האט אמאל געזעהן ביי מיר אז איך האב דעם 'התמים', און ער האט עס געבארגט פון מיר.

ער איז נאך געווען אנווועזנד ביים פדיון הבן פון מיין זוהן ע"ה, און דעם נעקסטן טאג האט מען איהם נעבעך דעפארטירט אינאיינעם מיט זיין פאמיליע, הי"ד.

איבערגעקליגט די געסטאפא

אין אנדערלעכט איז געווען א קלויסטער, וואו עטליכע אידן האבן אריינגעגעבן זייערע קינדער, מיט'ן האפענונג אז אזוי ארום וועלן זיי געראטעוועט ווערן. בסך הכל איז אפשר געווען דארט 25 אידישע קינדער. דאס איז אנגעקומען צו די אויערן פון די געסטאפא, און זיי האבן געשיקט פון זייערע מענטשן אז מען זאל אוועקנעמען די אידישע קינדער פון דארט. ווען די חברה זענען אנגעקומען, האבן זיי די קאטוילישע שוועסטערס געזאגט, אז דאס גייט נישט אזוי, ווייל פאר א קינד מוז מען קודם געבן קליידונג, און עפעס צו עסן. די חברה האבן מסכים געווען דערצו, און זיי האבן געמאלדן, אז זיי וועלן צוריק קומען אין א צוויי שעה ארום.

אינצווישן האט מען דאס פון די קלויסטער מודיע געווען פאר די 'ווידערשטאנד' [וועלכע האבן אנגעפירט מיט אקציעס קעגן די דייטשן], און זיי זענען אנגעקומען אהין מיט א דייטשע מיליטערישן אויטא, און זיי האבן ארויסגענומען די קינדער.

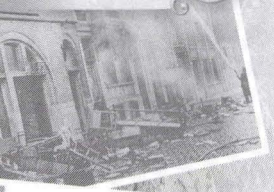
שפעטער, וועו די געסטאפא איז אנגעקומען, האט מען זיי געזאגט: 'אונז האבן געמיינט אז ענק האבן זיי שוין געגומען, ווייל וועו מיר האבן געזעהן א דייטשן מיליטעריישן טראק האבן מיר ארויסגעגעבן די קינדער, ענק קענען צו אונז נישט האבן קיין טענות...'.

= דער חילוק צווישן בריסל און אנטווערפען =

אנדערש ווי אין אנטווערפען וואו די באפעלקערונג איז געווען אנטיסעמיטיש און סימפאטיש צו די דייטשן, זענען די בריסעלער איינוואוינער געווען טאלעראנט און אידן-פריינטליך. אין די פלעמישע טייל פון בעלגיע איז געווען א גרויסער נאצישע פארטיי, בעת וואס אין די פראנצויזישע טייל פון בעלגיע [וואלאניען], איז כמעט נישט געווען קיין נאציס, נאר א קליינער פארטיי מיט'ן נאמען 'רעקס' (Rexist party).

אט דערפאר האב איך נישט מורא געהאט אין בריסל, ווייל איך האב קלאר פארשטאנען, אז די דייטשן קענען נישט טוהן די ארבייט אן די קאלאבאראציע און די הילף פון די ארטיגע פאליציי און פאלק, וואס אין בריסל האבן זיי דאס נישט געהאט. אין בריסל האט דער בירגערמייסטער געזאגט צו די געסטאפא, אז ער שטייט דא אין דינסט פון די בעלגישע רעגירונג, און לויט דעם בעלגישן געזעץ האט ער נישט קיין שום רעכט ארויסצונעמען אידן פון זייערע הייזער און זיי צו ארעסטירן, און ער האט פארבאטן פאר די פאליציי ארויסצונעמען די אידן פון זייערע וואוין פלעצער. ער האט אויך פארבאטן פאר די פאסט אויסצוטיילן די בריוון מיט די קאנווואקאציעס צו די ארבייט אין דייטשלאנד.

נאך מער האט ער געזאגט צו די דייטשן, אז ער האט שטארק חרטה וואס ער האט געלאזט אדורכפיהרן די יודן-

רעגיסטראציע, און טאקע צוליב דעם זעלבן טעם, ווייל לויט דעם ארטיגן געזעץ פון דעם לאנד איז דאס שטרענג פארבאטן, און ער האט זיך פאררופן אויף אן אינטערנאציאנאלן געזעץ, אז א כובש וואס נעמט איין א מדינה, מוז לאזן די ארטיגע מענטשן זיך פירן לויט זייער געזעץ. צוליב זיין וויידערשטאנד, האבן די דייטשן אין בריסל געמוזט אליין טוהן די ארבייט, אן די הילף פון די בריסעלער אדמיניסטראציע. די דייטשע 'פעלד-זשאנדארמעריע'[29] האבן ארויסגענומען די אידן פון די הייזער.

אנדערש איז אבער געווען אין אנטווערפען, וואו די ארטיגע פלעמישע פאליציי האבן געטוהן די ארבעט, און טיילמאל זענען זיי גאר איבערגעשטיגן די דייטשן מיט זייער אכזריות. זיי האבן אפגעטוהן שרעקליכע מעשים מיט אידישע טעכטער. איינמאל איז געווען א מעשה מיט א אידישע פרוי וואס זי האט געהאט א ניי-געבוירן קינד פון קוים אכט טאג אלט, און זי האט געזאגט צו די פאליציי, אז זי קען זיך בשום אופן נישט ארויסלאזן אין וועג מיט אזא קליין פיצעלע. האט א פאליציאנט ארויסגעכאפט דאס פיצל קינד פון אירע הענט, און ארויסגעווארפן דורכ'ן פענסטער פונעם דריטן שטאק, און זאגט איהר: 'יעצט וועסטו שוין קענען אראפ גיין...', הי"ד.

לאידך גיסא דארף פארצייכנט ווערן, אז עס זענען אויך געווען פאליציאנטן וואס האבן זיך אנטזאגט מיטצוארבעטן, און זיי זענען אין דער צייט געבליבן ביי זיך אין שטוב. דער פאקט איז, אז די פאליציאנטן וואס האבן מסרב געווען, זענען נישט באשטראפט געווארן, מען האט זיי נישט אויפגעזאגט דעם פאסטן, און מען האט זיי גלאזט נארמאל בלייבן פונקציאנירן. דאס איז געווען די איינציגסטע טובה וואס דער אנטווערפענער בירגערמייסטער האט געטוהן... ווייל

---

29) אין אמעריקא הייסט דאס MP, מיליטער-פאליס, און ביי די דייטשן האט דאס געהייסן 'פעלד-זשאנדארמעריע'.

אין אלגעמיין האבן זיי געטוהן זייער רשעות'דיגע ארבייט. די דייטשן ימ"ש האבן נישט געוואלט אז די באפעלקערונג אין מערב אייראפע זאל וויסן דאס מען הרג'עט אידן, דעריבער איז נישט געווען דאהי קיין 'עס. עס.'. אין א געוויסן זין האבן זיך די געסטאפא געפארעט דאהי, אבער דאס ארויסנעמען די אידן פון הייזער אין אנטווערפען, איז געטוהן געווארן דורך די בעלגישע פאליציי. [אזוי אויך אין האלאנד און אין פראנקרייך האבן די ארטיגע פאליציי אויסגעפירט וואס מען האט זיי געהייסן].

ווייטער אנגעגאנגען מיט'ן לעבן

און אצינד צוריק קיין בריסל, וואס ווי דערמאנט האב איך באשלאסן נישט אויסצופאלגן די דייטשע באפעלן, נאר ווען איך בין געגאנגען שבת צום דאוונען אין שוהל, בין איך געווען אנגעטוהן מיט די געלע שטערן וואס אלע אידן האבן געדארפט האבן, ווייל אויב וואלט מען מיר געכאפט ביים גיין צום דאוונען אז איך בין א איד אן דער געלע שטערן, וואלט דאס געווען זייער מסוכן.

מיט די צייט האט זיך די שטאט צוביסלעך אויסגעליידיגט פון אידן ה"י, אבער איך בין ווייטער אנגעגאנגען מיט'ן לעבן, און געוואוינט אין מיין אייגענע דירה. איך בין נישט געווען אויף די אלע ליסטעס פון די דייטשן, ווייל איך האב זיך דאך נישט געהאט איינגעשריבן, און דעריבער בין איך אנגעגאנגען מיט'ן טאג טעגליכן לעבן, און זיך אפילו נישט באהאלטן.

פרנסה אין אנדערלעכט

רוב פון מיינע קונדן דארט אין אנדערלעכט זענען געווען

אידן. אבער נאכדעם וואס מען האט זיי ליידער דעפארטירט, האב איך פריש געמוזט זיך נעמען צו זוכן פרנסה. מתחלה האבן צוויי גוים געהערט פון מיר אין בריסל, און זיי האבן מיר געבעטן אז איך זאל ארבייטן פאר זיי. למעשה האב איך אפגעלאזט איינעם פון זיי, און איך בין געווארן אן ארבייטער ביים צווייטן. מיט די צייט, האט מען איהם אוועקגעשיקט ארבייטן קיין דייטשלאנד, אבער איך בין ווייטער געבליבן ארבייטן פאר איהם, ווייל זיין פאטער האט ווייטער געפירט דעם געשעפט, און ער פלעגט מיר ברענגען די סחורות און באצאלן. נאך א שטיק צייט פון עטליכע חדשים איז ער צוריקגעקומען פון דייטשלאנד אויף אורלויב, אבער דאן האט ער שוין געפינען דעם וועג זיך מסדר צו זיין דורך געלט, אז ער זאל מער נישט דארפן צוריקפארן אהין.

דער גוי האט מיר דערציילט איבער די שרעקליכע הריגות וואס די רשעים האבן אויסגעפירט אין אוקריינא אין 'באבי-יאר', ווייל ער האט דאס געהערט פון די רוסן וואס האבן געארבייט אינאיינעם מיט איהם אין דייטשלאנד, אזוי אז איך האב שוין געוואוסט דערפון אפשר דריי וואכן נאך וואס עס איז געשעהן.

אויך האט ער מיר דערציילט, אז די רוסישע קריגס געפאנגענע האט מען געצווינגען צו ארבייטן, און אויף די מינדעסטע פעלער האט מען זיי געהרג'עט. און נישט סתם אזוי, נאר באופן אכזרי. ער האט אליין געזעהן, וויאזוי מען ווארפט ארויס א רוסישער קריגס-געפאנגענער פונעם פינפטן שטאק פון דעם פאבריק, ווי כאילו דאס וואלט געווען מיסט...[30]

30) די רוסן האבן זיי צוריקבאצאלט דערפאר, ווי א געוויסע פרוי שרייבט אין איר בוך 'א פרוי אין דייטשלאנד', וויאזוי די רוסן האבן זיך שפעטער נוקם געווען אין זיי, און אויב איינער האט עפעס געזאגט, האבן זיי פארציילט וואס די דייטשן האבן מיט זיי געטוהן אין רוסלאנד, רציחות נוראות רח"ל, וואס זיי האבן ליידער אויך געטוהן מיט די אידן.

'פון א קינד שיידט מען זיך נישט'

איין טאג האט מיר א געוויסע אידישע פרוי מציע געווען, אז איך זאל אריינשטעלן מיין יונגעלע אין א קלויסטער, וואס דורכדעם קען איך האבן האפענונג אז דאס קינד וועט אפגעראטעוועט ווערן, אבער איך האב איר געזאגט, אז איך בלייב האלטן דאס קינד מיט מיר, 'פון א קינד שיידט מען זיך נישט'.

מען דרייט זיך צו אסאך

הר"ר יעקב לאנדא ע"ה מיט זיין פרוי (די שוויגער עלטערן פון הר"ר שלמה גרינפעלד ע"ה פון דאהי), האבן במשך די מלחמה זיך אויפגעהאלטן אין א שפיטאל אין אנטווערפען, וואו זיי האבן זיך באזארגט אז מען זאל זיי דארט האלטן אלס קראנקע פאציענטן, כדי זיי זאלן געראטעוועט ווערן, ווייל די דייטשן האבן נישט געזוכט צו טשעפענען דאהי מיט די שפיטעלער, כדי אז די בעלגישע זאלן נישט זאגן אויף זיי אז זיי זארגן זיך נישט פאר קיין קראנקע מענטשן...

זיי האבן געהאט א זוהן א בחור, וואס ער איז דעמאלס געווען אין בריסל, אבער זייענדיג דארט אליין, פלעגט ער אסאך ארויפקומען צו אונז אין שטוב, זיך אינטרעסירן אויף די נייעס. איינמאל איז ער אויך געבליבן נעכטיגן ביי אונז, אבער דאן האט אונז איינער פון די שכנים אפירגעהאלטן היתכן אז מיר לאזן דאס צו, ווייל דורכדעם שטעלן מיר אריין דעם גאנצן בנין אין א סכנה, ווען די רשעים קענען באמערקן אז מען דרייט זיך דא צו אסאך. איך האב גארנישט געזאגט פאר דעם בחור, אבער ער האט שוין אליין פארשטאנען און טאקע מער נישט געקומען. ליידער האט ער נישט איבערגעלעבט די קריג, הי"ד.

די גוי'טע וואַרנט דער מאן

אזוי איז דאס לעבן אנגעגאנגען, ביז אין א געוויסן טאג, ווען מיין שכן פון דעם צווייטן שטאק - מר. שיינער - איז מיר געקומען זאגן, אז מען האט די נאכט ארויסגענומען אלע אידן פון אונזער געגנט אין אנדערלעכט.

פרעג איך דעם שכן, ווי קומט דאס אז זיי זענען נישט אריין אין אונזער בנין. דערציילט מיר מיין שכן, אז די דייטשע פעלד-זשענדארמעריע האט נעכטן נאכט אום אכט אזייגער אפגעשלאסן דעם גאנצן אידן-פערטל, זיי זענען געגאנגען פון הויז צו הויז, און האבן זיך א גאנצע נאכט געדרייט אויף אונזער שטראסע. ארום ניין אזייגער איז דער גוי'אישער שכן פון אונטן (דער מאן פון די Coiffuer) ארויסגעגאנגען, און זיין פרוי האט איהם אנגעזאגט, אז ער זאל זיך נישט דערוואגן צו מסר'ן אז דא וואוינען אידן אין דעם הויז, ווייל אויב יא לאזט זי איהם איבער, און זי ווייל מער נישט זיין זיין פרוי. ער האט איהר נישט געוואלט פארלירן, ובפרט אז זי פלעגט אריינברענגען א גרויסער טייל פון די פרנסה, דעריבער האט ער זיך אונטערגענומען אז ער גייט אונז נישט מסר'ן. ארויסגייענדיג אין גאס האבן זיי איהם גלייך אפגעהאלטן און געפרעגט אויב ער איז א איד, האט ער זיי געענטפערט אז נישט, און זיי האבן איהם ווייטער געפרעגט אויב עס וואוינען אידן אין דעם הויז. ער האט זיי געזאגט אז עס וואוינען אין דעם הויז נישט קיין אידן, און זיי האבן איהם נאך באדראהט, אז: 'אויב מיר וועלן דא געפינען איין איינציגן איד וועלן מיר דיך דא אויפהענגען אויף דעם לאנטערען'. ער האט אבער גארנישט געזאגט, און למעשה זענען זיי נישט ארויף אין אונזער הויז. פשוט א נס גלוי.

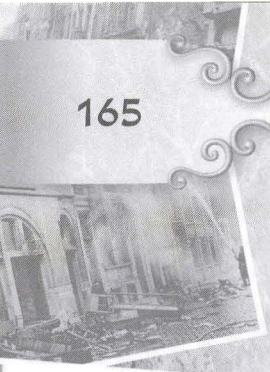
שב ואל תעשה עדיף

פרעגט מיר דער שכן, וואס איך קלער יעצט צו טוהן. זאג איך איהם: 'היות ווי איר זענט צוויי מאל אזוי אלט ווי מיר - איך בין דעמאלס געווען א צוואנציג יעריגער - און איך ווייס דאך נישט צי איך טוה ריכטיג, דעריבער טראכט אייך אליין איבער, און טוהט ווי איר פארשטייט'. זאגט ער מיר, אז איך זאל מיר נישט מאכן קיין זארגן, ווייל ער וועט קיינמאל נישט האבן קיין טענות צו מיר, און איך מעג איהם רואיג זאגן וואס איך קלער יעצט צו טוהן. ער האט דוקא געוואלט וויסן וואס איך פלאן צו טוהן.

האב איך איהם געזאגט, אז איך וועל איינפאך גארנישט מאכן, ווייל איך קלער צו בלייבן דא וואוינען, אונז האבן א כלל אז שב ואל תעשה עדיף. אויף אזא תשובה האט ער זיך שוין נישט גע'חלומ'ט, און ער קוקט מיר אזוי אן און פרעגט מיר, וואס איז די חכמה פון אזא מהלך. האב איך איהם געענטפערט, אז ס'איז גאנץ פשוט, ווייל פאר די דייטשן ימשו"ז הייסט יעצט די געגנט 'יודענריין', ווייל זיי האבן אויסגעליידיגט דעם גאנצן פערטל פון אידן, איך קען דא אין די געגנט אלע גוים, און איך ווייס זיכער אז פון די געגנט וועט אונז קיין שום גוי נישט מסר'ן, משא"כ אויב איך וועל זיך ארויסציען אין א דארף וואו איך קען נישט די מענטשן, איז דאס פאר מיר אן אוועטורע, פשוט עפ"י דרך הטבע שפיר איך זיך מער בטוח דאהי.

מר. שיינער האט טאקע אנגענומען מיין עצה, און איז אויך געבליבן דארט אין דעם בנין ווילאנג איך בין דארט געבליבן. [נאכדעם האט ער אונז געמאלדן וואו ער גייט זיך באהאלטן - ווייל זיי זענען דאך געווען איינגעשריבן - און זיי האבן זיך אריבערגעצויגן צו זייערע באקאנטע גוים, וועלכע האבן געהאט א הויכן קעלער, און דארט האבן זיי זיך אויסבאהאלטן. וועו איך פלעג דארט פארבייי גיין, פלעג איך זיי אריינווארפן

אביסל געלט].

[מיר האבן געלעבט אין אנדערלעכט מיט - להבדיל - די גוים זייער פריינדליך און אנשטענדיג, עד כדי כך, אז אפילו א יאר שפעטער ווען מיר האבן שוין נישט געקענט מער פארבלייבן דארט, אבער ווען איך האב נייטיג געהאט קוילן האב איך באשטעלט די קוילן פון דארט, און מען האט עס מיר אהין געליפערט, וואס דאס איז געווען א שיין שטיקל וועג].

די שכנים פון ערשטן שטאק זענען זיך געגאנגען באהאלטן אין א דארף, אבער ליידער מיט איין וואך שפעטער האט מען זיי דארט גע'מסר'ט, און מען האט זיי נעבעך ארויס געגומען מיט אלע זעקס קינדערלעך. ה' ינקום דמם.

די גוי'אישע שכנ'טע צו אונזער הילף

אונז זעמיר נאך געבליבן אכט חדשים וואוינען דארט אויף אונזער אדרעסס, און אזוי אויך פאמיליע שיינער. איך האב אכטונג געגעבן צו ציען ווי וויניגער אויפמערקזאמקייט, און פרובירט נישט צופיל צו גיין אויף די גאס. אין די ליידיגע אידישע דירה האט זיך אריינגעצויגן א נישט אידישע פאמיליע, און זי איז ב"ה געווען גאר א פיינע, נישט קיין אנטיסעמיטקע, און זי האט זיך אנגעטראגן צו העלפן מיט וואס נאר מעגליך, אזוי ארום האט מיין פרוי ע"ה נישט געדארפט אליין גיין נעמען די פראדוקטן וואס מען האט פון צייט צו צייט געטיילט, וויל אונזער נייע שכנ'טע פלעגט אריינקלאפן ביי אונז און נעמען אונזערע טעמבערעס כדי צו קענען אפנעמען די הערינג אדער אנדערע פראדוקטן וואס מען האט געטיילט [נאך וואס עס פלעגט אנקומען א טראנספארט פונעם ים], פאר וועלכע מען פלעגט דארפן שטיין אין די רייע ביים איינקויפן. זי האט געזאגט פאר מיין פרוי ע"ה: 'דו ביסט מער פארזיכערט אינדערהיים ווי

צו מוזן שטיין אויף די גאס אין די רייע'.

'להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות'

לעבן אונזער הויז איז געווען א צייטונג געשעפט, און ווען איך האב נייטיג געהאט צו וויסן וואס עס טוט זיך אין אונזער געגנט, פלעג איך אימער ביי איהם באקומען די ענויע אינפארמאציע. ער איז געווען א זייער פריינטליכער מענטש. ער פלעגט אלעס וויסן, וויבאלד די מענטשן וואס זענען ביי איהם געקומען קויפן דעם צייטונג פלעגן איהם זאגן וואס זיי האבן געזעהן אדער געהערט.

יעדן צופרי בין איך אריין אין זיין געשעפט, און געדאנקט דעם רבונו של עולם 'להגיד בבקר חסדך' וועז ער האט מיר דערציילט וואס עס האט אלס פאסירט אין די נאכט, און אז איך בין ב"ה ניצל געווארן. ביינאכט האט מען נישט געוואוסט אויב מען וועט נאך אויפשטיין אין דעם בעט צופרי, גארנישט האט געהאלפן אונז צו בארואיגן, חוץ אמונה און דאוענען, אזויווי דער פסוק זאגט וויטער 'ואמונתך בלילות'.

א שכן אין דינסט פון די דייטשן

אינטערעסאנט איז געווען, אז די שכנ'טע איז געווען זייער א בראווער פרוי, אבער פון די אנדערע זייט האט זי געשיקט איר מאן אז ער זאל ווערן א דייטשער סאלדאט. א שיינעם טאג האט מיין פרוי ע"ה באמערקט, ווי דער גוי'אישער שכן גייט אין א מונדיר, וואס האט דאן געהייסן א 'שווארצע מונדיר', און דאס האט געמיינט אז ער איז שוין אין דינסט פון די דייטשן.

מיין פרוי האט געציטערט אז אזא מענטש וואוינט ביי אונז

אין הויז, אבער וועו איך האב געפרעגט פאר דער מענטש פונעם צייטונג געשעפט, וואס איז די מעשה מיט די מענטשן פונעם פערטן שטאק, האט ער מיר בארואיגט אז איך זאל זיך נישט זארגן, ווייל זיי זענען נישט קיין אנטיסעמיטן, נישט קיין רשעים, נאר ער איז א פוילער, און ער ברענגט נישט קיין סענט אין שטוב, און זי וויל איהם פטור וועו, ממילא האט זי איהם געשיקט זיך צו גיין איינמעלדן ביי די דייטשן, ווייל די וואס האבן זיך פרייוויליג איינגעמאלדן פלעגט מען שיקן אויפ'ן פראנט קיין רוסלאנד, און זי קען באשטיין פטור צו וועו פון איהם... און חוץ פון דעם, וויבאלד ער איז אין דינסט פון די דייטשן קריגט ער פון אלעם א דאפלטער ראציאן, דאפלט ברויט, דאפלט קוילן, אד"ג, און דערצו באקומט מען נאך א געהאלט אויך. הערנדיג דאס, האב איך שוין נישט מורא געהאט.

נאכדעם וואס ער איז פארשיקט געווארן קיין רוסלאנד, איז א דייטשער אפיציר געקומען וואוינען מיט איר אין די דירה, אבער זי איז נאך אלץ געבליבן זייער פריינדליך און אנשטענדיג צו אונז, אזוי אז מיר קענען זיך גארנישט באקלאגן אויף איר. נאכדעם וואס דער אפיציר איז אהינגעקומען, האט זיך מיין פרוי ע"ה אזוי דערשראקן, ווייל זי האט געזעהן א דייטשע אפיציר אראפגיין, און ער גייט דאך פארביי אונזער טיהר! אבער איך האב איר בארואיגט אז זי זאל זיך נישט דערשרעקן, ווייל זי וועט אונז נישט מסר'ן. און אזוי איז טאקע געווען, זי האט אונז געהיטן ווי אן אויג אין קאפ, און אלעס געטוהן כדי אונז צו באשיצן.

די געסטאפא אינדרויסן פון אונזער הויז

א שיינעם טאג, קומט ארויף צו אונז דער שכן מר. שיינער, און ער זאגט מיר, אז קעגנאיבער שטיין צוויי חברה, מיט אן

אויסקוק ווי ציווילע בירגער מיט אקטן-טאשן, אבער זיי זעהן איהם אויס ווי געסטאפא לייט, און זיי האלטן אין איין קוקן אויף דעם הויז. שטייענדיג דעמאלס אנגעטוהן מיט די טלית אין תפילין האב איך נישט געקענט רעדן, אבער כאפנדיג א בליק ביים פענסטער האב איך געזעהן אז זיינע ווערטער שטימען, אבער איך האב ב"ה באלד פארשטאנען וואס דא טוט זיך. די געסטאפא האבן געהאט די אדרעסס פון די מענטשן וועלכע האבן געוואוינט אויפ'ן פערטן שטאק וואס זענען אפגעשיקט געווארן קיין מעכעלען, און אצינד האבן זיי געוואלט האבן זייערע מעבל.

אבער למעשה האבן די איינוואוינער שוין געהאט אוועקגעשטעלט זייערע מעבל ביי גוים נאך איידער זיי זענען אוועקגעפארן [ווי שוין פריער דערמאנט], און יעצט האט שוין די גוי'אישע פאר פאלק געוואוינט אין די דירה, און ווארשיינליך, איז די גוי'טע פונקט געשטאנען אויפ'ן באלקאן אינאיינעם מיט דעם דייטשן אפיציר, און ממילא זענען די געסטאפא לייט געווארן אינגאנצן צומישט. שטייענדיג מיט די טלית ותפילין, האב איך געמאכט אזא סימן פאר מר. שיינער, ווי איינער זאגט 'בארואיג דיך, שרעק זיך נישט'.

א קורצע צייט דערויף, קלינגט ביי אונז א בעלגישע פאליציי, אז וויבאלד די געסטאפא האבן געזעהן א דייטשן אפיציר אויבן האבן זיי זיך נישט געוואגט ארויפצוגיין, אבער דערפאר האבן זיי אהערגעשיקט די פאליציי כדי געוואויר צו ווערן איבער דעם אידישן פאר-פאלק וואס האבן פריער געוואוינט דא, וואו דאס מעבל געפינט זיך. קודם האב איך אזוי געקוקט, נישט וואוסנדיג וואס דער פאליציי ווייל, אבער ער האט זיך תיכף אנגערופן: 'האב נישט קיין מורא, דיין גאט האט דיר געראטעוועט, ווייל נארמאל קומען די געסטאפא אליין קאנטראלירן די זאכן, זיי דערשרעקן זיך נישט, און זיי גיין גלייך ארויף אפילו אויב זיי זעהן א דייטשע אפיציר, און

דא האבן זיי באקומען מורא אן קיין שום ספעציעלן סיבה, אוו זיי האבן מיר געשיקט. "מען היט דיר פון הימל'".

דא האבן מיר זיך ווידער איבערגעצייגט אין די געוואלדיגע סייעתא דשמיא, ווייל נישט ווילנדיג, האט אונז דער דייטשער אפיציר פון פערטן שטאק אפגעראטעוועט.

געשלאפן ביי די דייטשן

מיינס א חבר להבחל"ח, אברהם ראזענפעלד ע"ה[31], האט אויך געוואוינט אין בריסל. אין די אנגעצויגענע תקופה ווען מען האט ליידער דעפארטירט די אידן פון בריסל, אוו מען האט געזוכט באהאלטענע אידן, פלעגט ער זיך גיין באהאלטן ביי די דייטשן אליין. די דייטשן האבן געדארפט האבן וואו צו נעכטיגן, אוו זיי האבן זיך איינקווארטירט אין א האטעל, אבער צומאל איז נאך איבערגעבליבן עטליכע ליידיגע צימערן, וואס דער האטעל אייגענטומער האט פארדינגען פאר געסט, אוו ער פלעגט אהינגיין נעכטיגן, ווייל ער האט געהאלטן אז דארט איז ער מער פארזיכערט, ווייל עס וועט זיי דאך נישט אינפאלן אז אידן געפינען זיך מיט זיי אין א צימער דערנעבן אויפ'ן זעלבן שטאק!

במשך א קורצע צייט, ווען איך האב געפילט אז עס קומט אן אונטערזוכונג, בין איך אויך אהינגעגאנגען אוו זיך דארט אויפגעהאלטן אונטער די נאז פון די דייטשן. אבער דאס האט נישט אנגעהאלטן צו לאנג, ווייל ווען איך האב געהערט מיין קליינעם יונגל ווייגען אינמיטן נאכט האב איך זיך זייער דערשראקן, אפשר שטערט דאס פאר די רשעים, אוו מ'קען

31) ער איז געווען א ברודער מיט שלמה ראזענפעלד ע"ה וועמען איך האב געטראפן אין 'לע פאננע', אוו שפעטער איז ער געווען אין שווייץ וואס פון דארט האט ער מיר באזארגט מיט סארדינען, ווי שפעטער דערמאנט.

נישט מאכן קיין קונצן, דעריבער בין איך צוריק געגאנגען שלאפן אהיים.

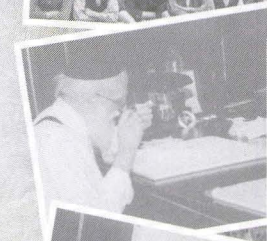
עס זענען געווען אסאך אידן וואס האבן אויסגענוצט דעם טאקטיק, איבערצוקליגן די דייטשן, און זיי זענען געגאנגען וואוינען אונטער'ן נאז פונעם שונא. עס איז באקאנט די געשיכטע מיט א שערער אין אנטווערפען אויפן 'בערנארדסע סטעננוועג' (Bernardsesteenweg) גאס, וואס די דייטשע זעלנער פלעגן אריבערקומען צו איהם כדי זיך צו ראזירן, און ער האט אויסבאהאלטן פיל אידן ביי זיך אינדערהיים, אין די צייט וועז אונטן האבן זיך די רשעים ימ"ש געשוירן.

דער אומגליק

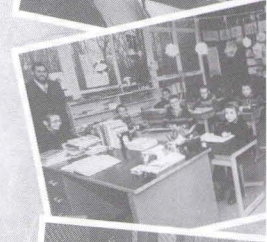
א טרויעריגע געשיכטע האט זיך אפגעשפילט אין יענע תקופה מיט דעם אברהם ראזענפעלד, וועלכער האט דעמאלס געהאלטן פינף וואכן נאך די חתונה. דאס יונגע פאר-פאלק האט דאן געוואוינט אין א דירה פון איר פעטער, מיט'ן חשבון אז מ'גייט בקרוב זיך אריבערכאפן קיין שווייץ.

די יונגע פאר פאלק זענען געווען אמאל אונזערע געסט ביי די שבת'דיגע סעודה פרייטיג צונאכטס, און אונז האבן אפגעשמועסט, אז אויך אויף צומארגנס קומען זיי עסן ביי אונז די סעודה, ארום 12:30 מיטאג.

פרייטיג צונאכטס, פאר'ן אוועקגיין, האב איך זיך איינגעבעטן ביי איהם, אז ער זאל מיטנעמען מיט זיך זיינע פאפירן - ער האט געהאט הערליכע פאפירן אלס גוי - און געלט, און דאס זאל ער לייגן אין די הוט אד"ג, ווייל עס איז פשוט א שעת סכנה. אבער ער איז געווען פעסט ענשטלאסן ביי זיך, זאגנדיג: 'האסט מורא פאר מיר?' זאג איך איהם: 'יא! דער געפאר איז איבעראל'. אבער ליידער, וויפיל איך האב

פרובירט זיך איינצובעטן ביי איהם האב איך נישט מצליח געווען איהם צו איבערצייגן... וואס האב איך געקענט טוהן?

שבת מיטאג, זעהענדיג אז זיי זענען נאכנישט דא, האב איך באשלאסן זיי אנטקעגן צו גיין. איך בין ארויס פון אונזער דירה צו די גאס, און געגאנגען דורך א הונטער וועג אויפ'ן ריכטונג פון מיין שוויגער'ס דירה, וואס איז געווען אויף די זעלבע גאס, און אונטערוועגנס האב איך זיי טאקע געטראפן.

אינמיטן קומט צו א איד צו מיר, און ער זאגט מיר, אז מען האט שוין ארויסגעטראגן אלע אידן פון דעם גאס. זאג איך איהם, אז איך קום יעצט פון אינדערהיים, וועלכער געפינט זיך אויך אויף דער גאס, און אלעס איז דארט ב"ה בסדר. זאגט ער מיר, אז מען האט דעפארטירט די אידן פון דעם גאס ביז צו א געוויסע נומער, וואס דאס איז געווען בערך ביי מיין שוויגערס וואוינונג, וועלכע איז געווען אין צענטער פון דעם אידישן ישוב.

הערנדיג דאס, האב איך באשלאסן, אז איך גיי ארויף צו מיין שוויגער זעהן צי אלעס איז אין ארדענונג, און איך האב געבעטן פון מיין חבר אברהם, אז זיי זאלן אינצווישן אריבערגיין צו מיר אינדערהיים דורך א הונטער וועג, כדי מען זאל נישט זעהן שפעטער ווי דריי מענטשן שפאצירן צוזאמען אויפ'ן גאס, וואס דאס קען שוין זיין אביסל פארדעכטיגט אין דעם מצב. זאגט ער מיר: 'האסט מורא פאר מיר?' זאג איך איהם: 'יא. דריי אידן אינמיטן דעם אידן-פערטל, איז היינט זייער געפערליך, איך בעט דיך, קום נישט מיט'. אבער איך האב געדעדט ווי צו די וואנט, ער איז געווען א גבור חיל, און ער איז געווען אזוי איבערצייגט ביי זיך אז איהם וועט גארנישט געשעהן אויב ער וועט בלייבן ווארטן אויף מיר און דערנאך שפאצירן צוזאמען. ער איז ליידער געווען צו זיכער ביי זיך[32].

32) איך געדענק, אז נאך פאר'ן קריג פלעגט מען זאגן אינדערהיים, אז פון

אינצווישן בין איך אריין ביי מיין שוויגער אין די דירה, און מיין חבר איז געבליבן דארט אינדרויסן מיט זיין ווייב. ביי מיין שוויגער איז איר עלטסטער זוהן פרץ ע"ה אויך נאך דאן געווען אינדערהיים, [די אנדערע זענען שוין געווען אוועקגעפארן, ווי עס האט געהייסן אז מען פארט ארבייטן...]. אזויווי איך בין אריין אין די דירה, זאגט מיר מיין שוואגער, אז דער געסטאפא האט יעצט געוויזן אויף מיר [פון פענסטער האט ער נישט געקענט זעהן מיין חבר מיט'ן פרוי, ווייל זיי זענען געשטאנען נעבן דעם בנין, און דעריבער, ווען ער האט ארויסגעקוקט און געזעהן אז די געסטאפא ווייזט אויף איינעם, האט ער פארשטאנען אז זיי ווייזן אויף מיר], און אז איך זאל מיר שוין גיין באהאלטן אין בוידעם. איך האב נישט געהאט קיין אהנונג וואס ער רעדט, אבער אז ער הייסט מיר גיין באהאלטן, האב איך אזוי געטוהן.

נאך בערך א האלבע שעה, קום איך ארויס פון בוידעם, באשליסנדיג אז איך מוז מברר זיין וואס דא גייט פאר. איך בין אראפגעגאנגען אונטן, און דארט קעגנאיבער איז געווען א קאפע-הויז. ווי נאר איך בין אנגעקומען אונטן, און דער גוי פון דער קאפע-הויז האט מיר געזעהן, פרעגט ער מיר: 'וואו ביסטו דא אריינגעפאלן?' איך האב דאך נישט געווואוסט וואס ער האט געזעהן, און דעריבער האב איך נישט אנגעהויבן צו פארשטיין וואס ער מיינט מיט זיין פראגע.

הייבט ער מיר אן צו דערציילן, אז ער איז געשטאנען אויפ'ן גאס פארנט פון די טיר פון זיין געשעפט, און געזעהן ווי עס קומט צו פארן אן אויטא פון די געסטאפא פון די 'פאסטור גאס' (Rue Pasteur), וואס דאס איז אקעגנאיבער וואו מיין שוויגער האט געווואוינט, און זיי ווייזן אויף איינעם. ער האט אויך געמיינט, אז מסתמא האבן זיי מיר געזעהן אריינגיין אין

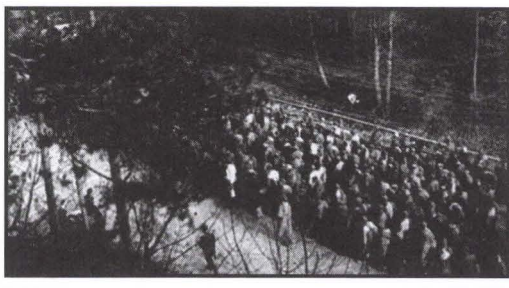
קיין שום זאך איז 'צו' נישט גוט...

די דירה און דעריבער ווייזן זיי אויף מיר.

אין די אויטא פון די געסטאפא איז שוין געזעסן איין איד מיט צוויי געסטאפא לייט. ווי נאר זיי האבן געזעהן מיין חבר מיט די פרוי, איז איינער פון זיי געבליבן אינעווייניג היטן אויף דעם איד, און דער צווייטער איז ארויס, און צוגעגאנגען צו זיי און געפרעגט: 'פאפירן', אבער ער האט עס נישט געהאט מיט זיך. האט יענער געזאגט: 'איר זייט יודן אהנע שטערן, איינשטייגן!' די פרוי איז שוין געשטאנען מיט א פוס אריינצוגיין, אבער איר מאן האט איר געזאגט: 'אסתר אנטלויף!' האט זי אנגעהויבן אנטלויפן רעכטס אויף יענער גאס, האבן זיי איר אנגעהויבן נאכצולויפן. אינצווישן האט ער אנגעהויבן צו אוועקלויפן אויף לינקס, אויף די 'פאסטור גאס', האט דער געסטאפא איר אפגעלאזט און זיך געזומען איהם נאכלויפן, און פרובירט איהם נאכצושיסן, אבער ער איז געלאפן זיג-זעג, ביז ער איז אריין אין די ערשטע גאס אויף לינקס, א ברייטע גאס, און איז אריין אין די קעלער פון א בעקעריי. דארט איז געשטאנען אן אלטע אויוון פון די בעקעריי, און ער האט זיך באהאלטן אונטער דעם אויוון. דער געסטאפא מאן מיט'ן רעוואלווער אין די האנט איז געלאפן א פאר מאל אהין און צוריק איהם צו דערווישן, און ווען ער האט אנגעטראפן א קליינער צעהן-יעריגער שייגעץ האט איהם יענער אנגעוויזן וואו ער איז אריינגעלאפן, און דארט אונטער דעם אויוון האט ער איהם נעבעך געכאפט.

למעשה, דורכדעם וואס ער האט זיך געזומען לויפן האט ער ב"ה גערעטעוועט זיין ווייב, וועלכע האט טאקע איבערגעלעבט דעם קריג, אבער ער איז ליידער אומגעקומען אין די מלחמה. מען האט געזאגט, אז מ'האט

טרויעריג בארימטער 'טויטן-מארש'

איהם נאך געזעהן שפעטער אויפ'ן טויטן-מארש רח"ל, הי"ד.

נישט גיין אין די אידישע קאך

ליידער האב איך מיטגעהאלטן נאכאמאל אזא ענליכע געשיכטע. אין בריסל - דוכט זיך אז דאס איז געווען אין בריסל צענטרום - האט דאן פונקציאנירט א אידישע קאך, וואו יעדער איד האט געקענט קומען עסן בחנם. די דייטשן האבן בכוונה אפן געלאזט די קאך, צו ווייזן פאר די וועלט אז זיי זענען וואויל צו די ארימע, אבער די עיקר סיבה איז געווען, צו קענען קאנטראלירן אלע וואס גייען דארט אריין, אזוי צו קענען כאפן אידן וואס באהאלטן זיך פון זיי.

איינמאל טרעף איך אן אנטווערפענער איד, אין די זעכציגער יארן, און ער זאגט מיר אז ער גייט יעצט צום אידישן קאך. האב איך איהם אפירגעהאלטן און געזאגט, אז דאס איז זייער מסוכן, ווייל די געסטאפא האבן א רשימה פון אלע אידישע ארגאניזאציעס אין שטאט, און ממילא איז דאך ממש געפערליך אז ער זאל אהינגיין, און ער שטעלט איין זיין לעבן. דער איד האט מיר אבער צוריק געענטפערט, אז ער קען נישט בלייבן א גאנצן טאג אינדערהיים צווישן די פיהר וועלט. האב איך איהם געפרעגט, צי ער הערט נישט די ענגלישע ראדיא [וועלכע פלעגן באריכטן די נייעס מער פונקטליך], זיי האבן דאך הערשט נעכטן פארציילט עפעס א שרעקליכע געשיכטע וואס די דייטשן האבן געטוהן מיט אידן. האט ער מיר געזאגט, אז ער גלייבט נישט יעדער נייעס וואס מען באריכטעט. אבער איך האב איהם צוריקגעזאגט, אז דאס איז נישט ריכטיג, 'דו האסט א פרוי מיט צוויי קינדער, און דו דארפסט זארגן אז זיי זאלן נישט פארבלייבן קיין אלמנה מיט יתומים...'. ליידער האט ער מיר נישט געהארכט, און ער איז ווייטער געגאנגען אהין, און מען האט איהם נעבעך דארט געכאפט, הי"ד. די

אלמנה מיט די צוויי יתומים האבן בחסדי השם איבער געלעבט די קריג.

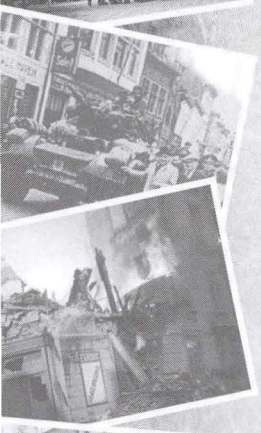
ראש השנה ביחידות

נאכדעם וואס מען האט דעפארטירט די אידן, כאטש וואס אונז מיט נאך עטליכע אידן זענען נאך פארבליבן וואוינען דארט, אבער מען איז שוין מער נישט געגאנגען דאוועגען אין שוהל. אויך ראש השנה האבן מיר געדאוונט ביחידות, אבער דארט איז געווען אן עלטערע איד, וועלכער איז געווען עפעס א שטיקל מחותן מיט מיין פרוי'ס משפחה, און ער האט פארמאגט א שופר. איך בין אריבערגעגאנגען צו איהם, און דארט האב איך געהערט שופר בלאזן.

אריינגעכאפט א סנדקאות

וואוינענדיג דארט אין אנדערלעכט, קורץ פאר'ן זיך אוועקציען פון דארט, האב איך נאך אפילו אריינגעכאפט אמאל א סנדקאות. דאס איז געווען אין תענית אסתר שנת תש"ג, און עס קומט ארויף צו מיר דער שוחט און מוהל, א איד מיט'ן פאמיליע נאמען 'קליין' [איך דערמאן זיך נישט זיין ערשטן נאמען]. ער איז געווען א וואוילער אונגארישער איד, וואס איז נעבעך געווען אביסל געלעמט אויף א פיס. חוץ זיין פרומקייט איז ער אויך געווען זייער א פיינער מענטש בין אדם לחבירו. ער האט מיר אמאל דערציילט, אז ער איז געווען אינמיטן קריג אמאל אין ליעזש, וואו ער האט גע'מל'עט דארט 40 קינדער!

עכ"פ איז ער געקומען צו מיר, און ער פרעגט מיר, צי איך וואלט געווואלט זיין א סנדק. זאג איך איהם: 'וואס איז די

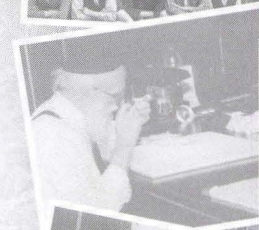
שאלה?! אזא מצוה!' האט ער מיר געזאגט, אז ער דארף פראווען א ברית פאר א קינד אין די ברוגמאן (Brugmann) שפיטאל. די געסטאפא האט נישט געהאט וואס צו זוכן אין א שפיטאל, איך בין אהינגעגאנגען, און מ'האט געמאכט דעם ברית ב"ה. - דער מוהל האט ליידער נישט איבערגעלעבט דעם קריג, הי"ד.

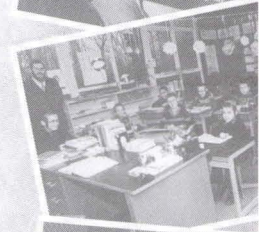

קאנפיסקירט די אידישע פארמעגנס

איך געדענק אויך אײנמאל אין יענע תקופה ווען איך בין צוריק געפארן פון בריסל קיין אנטווערפען, אין אקטאבער 1942 למס' (אנהייב יאר תש"ג). ס'איז געווען א פחד נורא צוצוקוקן וויאזוי דער אידישער געגנט האט אויסגעקוקט. אויף די פלאנטין ליי, אנטקעגן איבער 'דעלהעיז' סופערמארקעט, זענען פארהאן עטליכע זייטיגע געסעלעך, וואנדערמאידען סטראאט (Van der Meydenstraat), קראון סטראאט (Kroonstraat), באוען סטראאט (Bouwensstraat), וואס זענען געווען פול מיט אידן, און אצינד זענען די אלע בלאקן הייזער - וואס פון דארט האבן זיי ארויסגענומען די אידן - געווען פארזיגלט טיר ביי טיר, וואס דורכדעם האבן זיי געוואוסט שפעטער פון וואו ארויסצונעמען די מעבל. גרויסע שטחים אין דייטשלאנד זענען שוין דאן געווען באמבארדירט, און די ארטיגע דייטשן האבן אצינד נישט געהאט קיין מעבל, דעריבער האבן זיי צוזאמגענומען די אלע מעבל און קליידער אד"ג פון די דעפארטירטע אידן, און דאס אהינגעשיקט. דאס איז געטוהן געווארן דורך א דייטשע מיליטערישע ארגאניזאציע וואס האט געהייסן Todt, וואס זיי האבן געהאט דעם תפקיד ארויסצונעמען די מעבל פון אלע אידישע הייזער אין גאנץ אייראפע, וועלכע זענען שפעטער טראנספארטירט געווארן קיין דייטשלאנד.

אויף די אסטען סטראאט נומ. 50, שטייט א גרויסער בנין

מיט אסאך דירות. דערנעבן איז דא א שטח פון גאראזשן, אבער בימים ההם איז דאס אויך געווען א בנין מיט דירות. איך האב געקענט דעם בעה"ב פון דעם בנין, ער איז געווען א פרומער איד מיט'ן נאמען 'יאקאנד'. אזויווי די רשעים האבן קאנפיסקירט אלע אידישע פארמעגנס און הייזער, האבן זיך די אפיצירן דארט אריינגעזעצט, און קעגנאיבער האבן זיי געמאכט א בודקע וואס דארט האבן זיי געקאכט.

אומגעבראנגט די גיורת רח"ל

געווען איז דאס אינמיטן קריג, ווען ס'איז מיר אמאל אויסגעקומען צו פארן פון בריסל קיין אנטווערפען, בין איך אויך צוגעפארן קיין סט. מאריאבורג, כדי צו באזוכן די גיורת וועלכער האט זיך געזארגט פאר מיר אלס קליין יונגל אז איך זאל באקומען א אידישע ערציאונג, ווי אויבנדערמאנט. אנקומענדיג אהין האבן מיר די ארטיגע גוים געזאגט, אז עס איז מער קיינער נישטא אין די ווילא וואו זיי האבן געווואוינט.

נאך די קריג בין איך געווואויר געווארן, אז זי מיט איר מאן האבן זיך געהאט אריבערגעצויגן קיין בריסל. אין א געוויסן טאג האבן זיי ארויסגענומען איר מאן פון שטוב, אבער איר האט מען נישט ארויסגענומען, וויבאלד זי איז דאך נישט געווען קיין געבוירענער איד.

זי האט נישט געהאט קיין פחד, און זי איז אריבערגעלאפן אין תפיסה און אנגעהויבן פארפירן: 'וואס הייסט? דאס איז מיין מאן, וואספארא רעכט האבן ענק צוצונעמען מיין מאן?' אויף דעם ארויף, האבן זיי איר נעבעך דערשטאכן און גע'הרג'עט, הי"ד.

די חברה קדישא האט שוין נישט פונקציאנירט אין יענע תקופה, און דעריבער האבן די גוים איר באגראבן אין סט. מאריאבורג אויף א גוי'אישן בית הקברות רח"ל. זיי האבן אפילו

נישט אויפגעשריבן דארט אז זי איז געווען א איד, נאר אז זי איז געווען א פאטריאט און אוועק 'פאר'ן פאטערלאנד'. א שקר גמור! לאנג נאכ'ן קריג, האב איך זיך געוואנדן צו הרב ליבערמאן שליט"א, דער רב פון די 'שומרי הדת' קהילה אין אנטווערפען, אז ער זאל פראבירן עפעס צו טאן, אז זי זאל קענען געבערענגט ווערן צו קבר ישראל, אבער ער האט ליידער גארנישט געקענט טאן, וויבאלד מען דארף באקומען רשות פון די משפחה...[33] איך בין אפאר מאל געווען אויף איר קבר, אנגעצינדן א נר נשמה, און געזאגט תהילים לעילוי נשמתה.

33) ר' אפרים שמידט ע"ה האט באשריבן די מעשה אין זיין בוך JODEN IN ANTWERPEN וויאזוי מען האט איר נעבעך אומגעברענגט.

צענטער קאפיטל
אודערגעם, בריסל

מען קען מער נישט בלייבן אין 'אנדערלעכט'

למעשה, האט מען שוין אבער נישט געקענט מער בלייבן וואוינען אין דעם אידישן פערטל אין בריסל. די געסטאפא ימ"ש פלעגן כאפן מענטשן אויף די גאס, און דאס איז שוין געווען זייער מסוכן. אסאך אידן וואלטן געקענט געראטעוועט ווערן ווען זיי ציען זיך ארויס פון די אידן-פערטלעך. מ'האט נאך אפילו געקענט פארן מיט די באנעז, וועלכע האבן נאך געהעריג געארבייט, ווייל די רשעים אליין האבן נייטיג געהאט די באנעז, צוליב וואס זיי פלעגן פארן אויף אורלויב און צוריקקומען אד"ג[34].

אין אנהייב חודש יוני 1943 למספרם, האבן די געסטאפא ימשו"ז ארויסגענומען פון שטוב מיין לעצטער שוואגער, אברהם הערש ע"ה הי"ד, א ברודער פון מיין פרוי ע"ה, צוזאמען

---

34) אין יענע תקופה בין איך אמאל געפארן קיין ליעזש מיט'ן באן, (איך מיין אז דאס איז געווען ווייל איך האב אהינגעפירט מיינע כלים פון גאלדשמידעריי דאס אוועקצושטעלן ביז ווילאנג איך וועל זיין אויסבאהאלטן אינעם קריג, ווייל טראץ וואס איך האב ממשיך געווען צו ארבייטן אויך אינמיטן קריג, אבער איך האב נישט נייטיג געהאט די אלע כלים אין יענע תקופה), און אין דעם זעלבן וואגאן זענען געווען צוויי דייטשע אפיצירן ימשו"ז. זיי האבן געגעבן א פרעג, צי איינער פארשטייט דא דייטש. פארשטייט זיך אז איך האב מיר נישט אנגערופן. דאס איז שוין געווען נאך די מפלה אין סטאלינגראד, און איך הער ווי איינער פרעגט דעם צווייטן, וואס איז זיין מיינונג, וויאזוי דאס וועט זיך ענדיגן. ענטפערט איהם יענער צוריק, 'די נאטור שטעלט גרענצן [גרעניצן]...', דאס הייסט, אז זיי האבן שוין דעמאלס געוואוסט וואו זיי האלטן.

מיט זיין פרוי. דאס איז געווען פאר אונז זייער א שרעקעדיגער נייעס.

דער בעה"ב פון דעם צייטונג געשעפט האט מיר אינפארמירט, אז אין בריסל איז אויך פארהאן א קליינע גרופע נאציס, און זיי זענען געווארן אז אין די אלע אידן-פערטלעך אין שטאט זענען נאך איבעראל איבערגעבליבן איינצעלנע אידן, דעריבער זענען זיי אריבער אין יעדן אידן-פערטל און זיך אוועק געשטעלט ביי די לעבנס-מיטל געשעפטן, און געווארט ביז זיי האבן געזעהן א אידישע פרוי וואס איז דארט געקומען אינקויפן. דאן זענען זיי נאכגעגאנגען די פרוי און געזעהן וואו זי וואוינט, און גלייך איינגעמאלדן פאר די געסטאפא ימשו"ז.

איך האב גלייך פארשטאנען אז אידן קענען נישט מער בלייבן וואוינען אין די פינף אידן-פערטלען אין בריסל. איך האב תיכף געמאכט א חשבון, אז איך וועל דינגען א קליין הייזל פון איין שטאק אין א ווייטע פארשטאט פון בריסל, וואס דארט האבן בדרך כלל קיינמאל נישט געווואוינט קיין אידן. איך האב אבער געמוזט האבן צייט צו זוכן אזא פלאץ, און איך האב גלייכצייטיג פארשטאנען, אז במשך די צייט ביז איך וועל געפינען אזא פלאץ, מוז איך דערווייל אוועק שיקן מיין פרוי מיט דעם קינד.

מיין משפחה צייטווייליג אין ליעזש

עס איז שוין אויבן דערמאנט געווארן, אז אין ליעזש, האט געווואוינט א בראווע עלטערע נישט-אידישע פרוי, א זייער גוטע און באקאנטע פון אונזער משפחה, וועלכע האט געהאט א גרויסע דירה. איך האב איר גלייך אנגערופן און געבעטן, אויב איך קען אריבערשיקן מיין פרוי מיט'ן קינד אויף א קורצע צייט. זי האט גלייך אויפ'ן ארט מסכים געווען, און איך האב

זיי אהין אריבערגעשיקט. אין די זעלבע צייט האב איך אוועק געשטעלט אונזערע מעבל אויף א פלאץ וואס דארט קען מען האלטן סחורות און מעבל פאר א געוויסע צייט. איך האב אנגעהויבן זוכן א פאסיגע דירה, וועו יעדער נאכט בין איך געגאנגען שלאפן ביי אן אנדערע גוי'אישע באקאנטער.

מעמבער פון די ווייסע בריגאדע...

וועו איך בין ארויס פון מיין דירה אין אנדערלעכט, בין איך אריבער צום בעה"ב פון דער דירה, דאס איז געווען ביי איהם אין פאבריק. ער האט געהאט א פאבריק פון אלע סארט בערשטן, אפילו פאר די וואס פאלירן תכשיטים, און דארט האט ער געהאט צוויי ריזיגע הונט צו היטן דעם פאבריק. איך בין געקומען מיט א טאג צו שפעט צו באצאלן דער געהאלט, דעריבער האט ער שוין געוואלט אז איך זאל איהם באצאלן דירה געלט פאר נאך א חודש.

איך האב איהם קודם אווועקגעלייגט דאס געלט אויפ'ן טיש פאר נאך א חודש, און איך זאג איהם: 'אזויווי איך האב נישט געקענט קומען פריער, עס איז יעצט אנדערע צייטן, מען קען נישט טוהן וואס מען ווייל, דעריבער, אויב דו האסט פארשטענדעניש צו דער זאך, נעם נישט דאס געלט'. למעשה, דער עשו איז דאך נהרג על שוה פרוטה... ער איז געווארן איין שטיק כעס, און ער נעמט דעם טעלעפאן אין דער האנט, און ער הייבט אן צו דרייען, זאגנדיג: 'איך רוף יעצט דער געסטאפא, זיי קומען דיך באלד נעמען'.

איך האב זיך געמאכט כאילו איך האב זיך נישט דערשראקן, און שנעל געמאכט דעם חשבון, אז איך קען נישט פשוט אנטלויפן, ווייל ער האט דאך די הונט. עס איז אויך נישט שייך פרובירן צו רעדן צו איהם, ווייל מסתמא וועט עס סיי

ווי גארנישט העלפן, און ביז איך וועל ענדיגן צו רעדן וועלן שוין די געסטאפא ווארשיינליך דא זיין. דעריבער האב איך געגומען די החלטה און איהם געזאגט: 'דו קענסט רואיג רופן דער געסטאפא, עס שטערט מיר נישט, אבער האלט חשבון, איך בין א מעמבער פון די ווייסע בריגאדע - דאס איז געווען א געפערליכער ווידערשטאנדס באוועגונג, זיי האבן אפגעטוהן מורא'דיגע שטיקלעך פאר די דייטשן, די ווידערשטאנד איז דאן געווען זייער שטארק ארגאניזירט און אלע האבן געציטערט פון זיי, אפילו די בעלגישע - און אלע מיינע באוועגונגען זענען דארט נאטירט, מען ווייסט געניו וואו איך געפין זיך יעצט'.

אויפ'ן ארט איז דער גוי געווארן בלאס ווי דער וואנט, ער האט מסתמא מורא געהאט אז מען קומט שוין יענע נאכט אויפשפרינגען דעם גאנצן פאבריק... אזויווי איך האב געזעהן דער מצב אז ער ציטערט שוין פון מיר, בין איך ארויסגעגאנגען. דאס איז געווען א זייטן גאס פון גאר א גרויסער גאס אין בריסל, און ווען איך קום ארויס אויף די גרויסער גאס, זעה איך אז א פאר טריט ווייטער איז פארהאן א האלטע פאר אויטאבוסן אדער טראמען. איך בין דארט געשטאנען און געווארט אויף א טראם, און פלוצלינג זעה איך ווי זיין ווייב קומט צו לויפן צו מיר אנגעטוהן אינעם שירצל [פונעם קאך ארויס], מיט די גאנצע געלט וואס איך האב איהם באצאלט [אויך פאר דער חודש ווען איך האב נאך דארט געווואוינט], און זי בעט זיך ביי מיר אז איך זאל צוריקנעמען דאס געלט כדי דאס זאל נישט האבן קיין שום תוצאות... האב איך איר געזאגט, 'זאג דיין מאן, איך נעם נאר דאס געלט, אויב ער קען צוזאגן אז ער וועט שוין קיינמאל נישט טשעפענען מיט קיין איד...'. איך בין גאר געווען דער שטארקער דארט... כ'האב זיך געהאט געמאכט דער חשבון, אז אנשטאט אז איך זאל מורא האבן, זאל ער מורא האבן... דעריבער האב איך איהם איינגערעדט אז איך באלאנג צו דער ווידערשטאנד, און דאס האט מיר געראטעוועט פון א

דעפארטאציע קיין אוישוויץ רח"ל.

זיך געמאכט שטום-טויב

אן אינטערעסאנטע אנעקדאט האט פאסירט אין יענע טעג. איך פלעג זוכן א דירה אויף די גאר גרויסע גאסן, וואו די מענטשן קוקן נישט נאך זייערע שכנים. גייענדיג אזוי אין 'אנדערלעכט' אויף די בירמינגהעם גאס (Rue de Birmingham), וועלכער איז א גאר גרויסער און זייער א בריטער גאס, זעה איך וואו עס פארט מיר אנטקעגן אן אויטא פון דער געסטאפא ימשו"ז. מען פלעגט דאס גלייך קענען דערקענען, ווייל זיי פלעגן פארן מיט שווארצע אויטאס, און אויף דעם א ווייסע פלאטע מיט דריי שווארצע אותיות POL, דאס הייסט 'פאליציי'.

וועז די מענטשן אויפ'ן גאס האבן דערזעהן דעם אויטא, האבן זיי אנגעהויבן שרעקליך צו ציטערן. אבער איך האב ב"ה באקומען א גרויסע מתנה פון הימל, אז אין די געפערליכסטע מצבים בין איך אימער געבליבן רואיג, און מען פלעגט גארנישט דערקענען אז איך האב מורא. דער אויטא האט זיך אפגעשטעלט, און געבליבן שטיין גלייך אנטקעגן איבער מיר. איך האב גלייך אויפן ארט געטראכט, אז אויב איך נעם זיך אנטלויפן וועט ער דאך שיסן ח"ו, [אזויווי עס האט טאקע פאסירט מיט אנדערע אידן פון בריסל רח"ל], און ווידער אויב זאל איך ווארטן ביז ער קומט ארויס פון דעם וואגן, איז דאס אויך זייער נישט געוואונטשן. דעריבער האב איך זיך שנעל אריינטירט ב"ה און גלייך צוגעגאנגען צו דעם אויטא ביז צום פענסטער, און איך האב געמאכט אזא תנועה מיט מיינע ביידע הענט ווי איינער פרעגט 'וואס ווילט איר'?! אזויווי איך האב געמאכט מיין טויב-שטומע שאלה מיט מיינע הענט, האט דער געסטאפא-מאן געמאכט א סימן מיט די האנט אז דער דרייוער זאל ווייטער פארן.

די מעשה איז ב"ה אדורך בשלום, אבער וועז זיי זענען אוועקגעפארן איז מיר געווארן הייס און קאלט. איך האב זייער גוט פארשטאנען, אז מען האט מיר דא יעצט פשוט געהיטן פון הימל, עס איז מיר פשוט דא געשען א נס גלוי. פון הימל האט מען זיי אריינגעגעבן א געדאנק, און ווייזט אויס אז זיי האבן געטראכט אז דאס קען נישט זיין קיין איד וויבאלד ער ציטערט נישט פאר די טאוולאנים.

זיך געראטעוועט אין א סינעמא

א צווייטע מאל איז מיר געשעהן אן ענליכע זאך, וועז איך האב זיך געפינען אויף דער אדאלף מאקס בולעווארד (Boulevard Adolphe Max), וועלכער איז איינס פון די לענגסטע געסער אין דעם צענטרום פון בריסל. אויף איינמאל האב איך באמערקט גאנץ פלוצלינג, אז פון אנטקעגן איבער קומט אן א גאנצע רייע דייטשע פעלד-זשענדארמעריע [מיליטער-פאליציי], און זיי שליסן ממש אפ די גאנצע ברייט פון דער גאס, און בעטן די פאפירן פון יעדן איינעם. איך האב פארשטאנען, אז אויב איך נעם זיך לויפן אויף צוריק, וועלן זיי שיסן ח"ו. נו וואס טוט מען דא? האב איך ב"ה באמערקט, אז איך געפין זיך לעבן אן איינגאנג פון א סינעמא. האב איך באשלאסן, אז די בעסטע עצה אין דעם מצב איז פשוט צו קויפן א טיקעט און אריינגיין אין די סינעמא, וויל דארט וועלן זיי דאך מסתמא נישט זוכן. איך האב זיך דארט אוועק געזעצט, און פשוט איינגעשלאפן פאר אומגעפער אנדערטהאלבן שעה, און וועז איך בין ארויסגעגאנגען איז שוין אלץ געווען רואיג ב"ה.

דאס שווייצער רשעות

איך האב אפילו געהאט פלענער אז אפשר זאל איך זיך אינגאנצן אוועקציען פון בעלגיע, און אריבער גיין קיין שווייץ, אבער למעשה האב איך דאס נישט געטוהן. קודם כל, האט דאס געקאסט אסאך געלט אז איינער זאל אריבערפירן, און חוץ מזה האט מען אסאך מאל געכאפט די מענטשן וועלכע האבן פרובירט זיך אריבערצושווערצן. אין אזא פאל, האבן די שווייצער ימ"ש נישט סתם אריבערגעשטעלט דעם מענטש אויף די אנדערע זייט פון די גרענץ, נאר איהם גלייך איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן ימ"ש, וואס דאס איז געווען א רשעות שאין כמוהו.

דערנאך האבן זיי געהאט א געזעץ, אז נאר א פאר פאלק וועלכער האט א קינד אונטער צעהן יאר, מוזן זיי אריינגענעמען. אויב איז געלונגען פאר איינעם אן א קינד אונטער צעהן יאר זיך אריינצושמוגלען, אפילו אויב ער איז שוין געווען הונדערט קילאמעטער אריין אין די שווייץ, האבן זיי איהם צוריקגעשיקט. יעדער שווייצער האט זיך געהאלטן ווי א פאליציי, [היינט שוין נישט, צוליב וואס זיי מאכן געלט פון די טוריסטן], און אויב האט ער געזעהן א פרעמדן וואס וואוינט נישט דארט, האבן זיי גלייך אויפ'ן ארט מודיע געווען פאר די פאליציי, ממש סדום.

רבי משה באכנער ז"ל טיף אין וואלד

איך קען אפילו איבערגעבן וואס איך האב אליין געהערט פון הרב רבי משה באכנער ז"ל[35], וועלכער איז יא אריבער קיין שווייץ. ער האט מיר דערציילט, אז ער האט געלאזט צו וויסן

35) ר' משה איז געווען באקאנט פאר איינער פון די גרויסע תלמידי חכמים אין בעלגיע, און שוין אלס בחור איז ער געווען פון די אויסגערופענסטע בחורים אין די ישיבה אין היידע.

טוהן פאר די ארטיגע אידישע קהלה אז ער וויל אריבערקומען, און זיי האבן טאקע ערלעדיגט ביי די פאליציי, אז ווען ער וואוינט שוין אין שווייץ זאל מען איהם נישט טשעפענען, [איינער וואס האט נישט געהאט קיין שום קשרים מיט די קהלה, איז געווען אויף צרות רח"ל].

האט ער מיר דערציילט, אז ווען זיי זענען אנגעקומען אריבער די גרענץ, זענען זיי ארויף אויף א הויכן בארג, וויל זיי האבן געוואלט דארט לייגן תפילין. זיי האבן געטראפן אויבן עפעס א וואלד, און זיי זענען אריין דארט טיף אין וואלד און געדאוונט. אראפקומענדיג נאכ'ן דאוונען, זענען זיי אריין צו עפעס א גוי, וואס איז גראדע נישט געווען קיין שונא ישראל. דער גוי האט זיי געזאגט: 'ענק האבן געהאט גרויס מזל, וויל די גרענץ וועכטער האבן ענק געזעהן, און זיי האבן ארויפגעשיקט פאליציי כדי ענק צוריק ארויס צו ווארפן, אבער אזויווי ענק זענען אריין טיף אין וואלד, האבן זיי ענק מער נישט געזעהן'.

צוויי מאל געראטעוועט דורך תפילין

אינאיינעם מיט ר' משה באכנער, איז דעמאלס מיטגעפארן זייער אן ארענטליכע יעקישע איד, וואס האט געהייסן 'גאלדשמיד'. ער פלעגט יארן לאנג צו דאוונען אין די 'אייזענמאן' שוהל דא אין אנטווערפען. ער האט ארויסגעגעבן א בוך אויף דייטש 'אויפ'ן זיידענעם פאדן', און דארט שרייבט ער, אז די תפילין האט איהם צוויי מאל גערעטעוועט, איינמאל ביי די אויבנדערמאנטע מעשה, און אן אנדערע מאל אין ליאן (Lion), וואס איז געווען אין די נישט-באזעצטע געביטן פון פראנקרייך. די פראנצויזישע פאליציי האבן אדורכגעזוכט יעדן האטעל, און ווען זיי האבן געכאפט א איד האבן זיי איהם איבערגעגעבן פאר די דייטשן. דערציילט ער, אז ער איז געווען אין א האטעל און געוואלט לייגן תפילין און דאוונען, אבער ער

פון רעכטס צו לינקס: דער דירעקטאר מר. סאנקטארום,
להבדיל ר' שמואל אויסטערזעצער ע"ה, ר' שמואל פערל ע"ה,
ר' משה באכנער ע"ה, ר' שמואל רויטענבארג ע"ה

האט געוואלט האבן מנוחה, דעריבער האט ער ארויסגעלייגט א צעטל אויף די טיר, אז קיינער קען נישט אריין און ס'זאל זיין שטיל, ווייל ער איז א דאקטאר... און ממילא זענען זיי טאקע נישט אריין צו איהם, און אזוי איז ער געראטעוועט געווארן.

געגאסן די שטאב-גאלד אין א רונדע

דארט אין בריסל איז געווען א רייכע פרוי, וואס האט אייגענטליך געשטאמט פון אנטווערפען. זי האט געהאט א טאש מיט א שלאס אין פארם פון א צילינדער. נאך וואוינענדיג אין אנדערלעכט האט זי מיר געבעטן, אז איך זאל אריינגיסן אין דעם שטאב-גאלד, און אזוי וועט זי זיך קענען מיט דעם אריינשמוגלען קיין שווייץ. בדרך כלל איז דער שטאב פלאך, אבער איך האב עס געגאסן אין א רונדע כדי עס זאל דארט אריינפאסן. אבער ס'דוכט זיך מיר, אז למעשה איז זי נעבעך געווארן איבערגעגעבן צו די דייטשן ימ"ש.

אריבערגעצויגן קיין 'אודערגעם'

סוף כל סוף האב איך געפונען א קליין הייזל פון איין שטאק, אין די לעצטע פארשטאט פון בריסל, וואס רופט זיך 'אודערגעם' (Auderghem). אזויווי ביי אנטווערפען איז דא עטליכע פארשטעט, ווי צב"ש בערכעם (Berchem), ווילרייק (Wilrijk), און די לעצטע איז עדעגעם (Edegem), אזוי איז אויך ביי בריסל. די ערשטע פארשטאט פון בריסל איז איקסעל (Ixelles), דאן גייט עטערבעק (Etterbeek), און דאן איז אודערגעם, וואו מיר האבן זיך באזעצט.

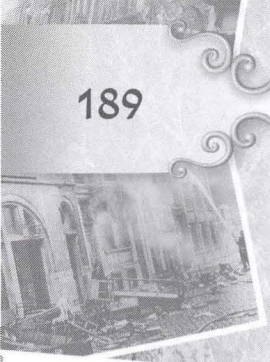
אין יענע געגענטער איז דארט געווען גאנצע בולעווארדס, וואס זענען געווען בלויז קאזערנעס פון די בעלגישע מיליטער, איינס דערפון איז געווען אין אודערגעם, און דאס אנדערע אין אטאבעג, נענטער צו בריסל, און אין די מלחמה האבן די דייטשן באזעצט די בעלגישע קאזערנעס[36]. אונזער הייזל, איז געווען קעגן איבער איינס פון די קאזערנעס.

א לעצטיגער בילד פון די הויז וואו אונז האבן געוואוינט אין אודערגעם

אונזער הייזל אין אודערגעם איז געווען אויף די שאסע דע וואברע (Chaussée de Wavre) נומ' 1004. דאס איז געווען א גרויסע הויפט-שאסיי וואס האט געפירט קיין דייטשלאנד. דער בעה"ב פון דעם הויז איז געווען א גוי וועלכער האט

36) וועז די קריג האט אויסגעבראכן, האבן די דייטשן געגומען די פראנצויזישע און האלענדישע און בעלגישע מיליטער לייט אין געפענגעניש, און קורץ דערויף האט מען זיי באפרייט, אבער נישט ממש באפרייט, נאר מען האט זיי געשיקט ארבייטן קיין דייטשלאנד אין מוניציאן פאבריקן.

געוואוינט אין ליעזש. מיין פרוי ע"ה איז דאך געווען דעמאלס אין ליעזש ווי פריער דערמאנט, און דעריבער האב איך איר גלייך אנגערופן און געזאגט, אז זי זאל דארט אהין גיין און דינגען ביי איהם דאס הייזל. נאך האב איך איר געזאגט, אז אין די פראנצויזישע געגנט פון בעלגיע זענען די גלויביגע ערלים נישט קיין שונאי-ישראל, און אויב זי וועט זעהן דארט א שתי וערב, מעג זי רואיג זאגן אז מיר זענען אידן, און אז מיר וועלן זיך נישט איינשרייבן אין די באפעלקערונג. מיין פרוי איז אריבער צו איהם, און ער האט איר געזאגט אז ער איז נישט קיין אנטיסעמיט, און עס שטערט איהם נישט אז מיר וועלן נישט זיין איינגעשריבן אין די באפעלקערונג. זי האט עס דארט ביי איהם געדינגען, און מיר אריבערגעשיקט דעם שליסל מיט די פאסט, אזוי אז איך האב געקענט אריינברענגען די מעבל נאך איידער וואס מיין פרוי מיט'ן קינד זענען צוריק געקומען פון ליעזש.

דער בעה"ב פלעגט יעדע דריי חדשים קומען אפנעמען די דירה-געלט, און ער פלעגט בלייבן ביי אונז עטליכע שטונדן. ער האט אונז דערציילט, אז ער איז א פראפעסאר אין פילאזאפיע אין דער אוניווערזיטעט פון ליעזש. זיין פאמיליע-נאמען איז געווען 'אלדערווערעלד' (Alderwereld), [כאטש ער האט געוואוינט אין וואלאניען, האט ער געהאט א פלעמישן נאמען]. ער האט זיך זייער שטארק אינטערעסירט אין דעם מדרש, און ספעציעל אין תלמוד. ער פלעגט מיר פרעגן אויף פארשידענע ענינים צי מען געפינט דאס אין דעם תלמוד.

ווען אלע מעבל, און אזוי אויך די אלע אנדערע זאכן ווי צב"ש די גאז, עלעקטריציטעט אד"ג, זענען שוין געווען אויפ'ן פלאץ, האב איך צוריקגעברענגט די פאמיליע, און מען האט זיך אריינגעצויגן אין דעם הייזל. דאס איז געווען אין חודש סיון תש"ג, און דארט האבן אונז געוואוינט ביז די ענדע פון דעם קריג.

אין גוטע הענט

ביים זיך אריבערציען אהין, האב איך געזאגט צו מיין פרוי ע"ה: 'קינד לעבן, זאלסט וויסן, א איד קען זיך נישט באהאלטן, ס'איז נישט שייך אז מ'זאל נישט וויסן ווער ס'איז א איד - איך האב איר נאך געזאגט 'ברוך השם'... נאך היינט ווייסט די גאנצע געגנט אז מיר זענען אידן[37]. וויאזוי? ווייל דו פארשטייסט גאנץ גוט, אז אין די קאפע זעהט מען מיר נישט, און אזוי אויך אין די סינעמא, און ביי אלע אנדערע אירועים וואס זיי מאכן פאר זייערע אנשטאלטן זענען אונז אויך נישט דארט, דאס קען דאך נאר זיין אידן. אבער האב נישט קיין מורא, אונז ליגן אין גוטע הענט, ביים רבש"ע אין די הענט, און וואס ער איז מחליט איז פאר מיר זייער גוט, קיין שום פראבלעם נישט'.

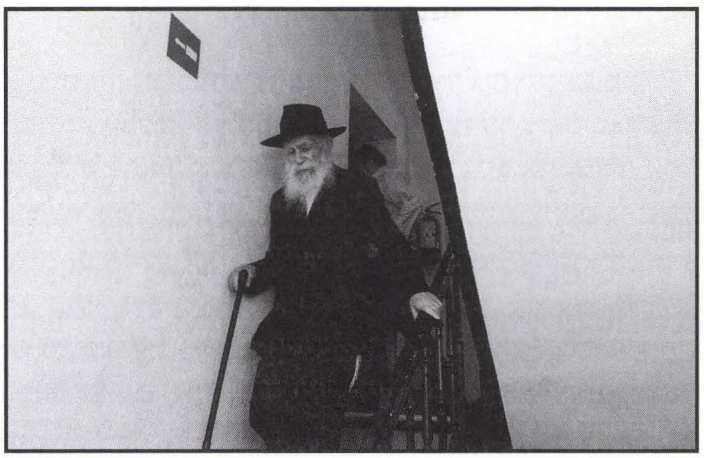
נישט געליטן פון די שכנים ב"ה

און טאקע געלויבט דעם אויבערשטן, אז במשך די צייט וואס מיר האבן געוואוינט דארט, האט מען אונז קיינמאל נישט פאר'מסר'ט. נישט נאר וואס מען האט אונז נישט פאר'מסר'ט, נאר די ארטיגע גוים האבן נישט געהאט קיין שום פראבלעם מיט אונז און מען האט ב"ה גארנישט געליטן פון זיי, אדרבה, זיי האבן געהאט א הערצה צו אונז.

שיף קעגנאיבער אונזער דירה, איז געווען דער בעקעריי,

37) נאך די מלחמה האט מיר אמאל דערציילט א גוי'טע וועלכער פלעגט ארומפארן פארקויפן אנטיק זאכן, אז אמאל איז זי אריין צו עפעס א איד אין א דארף אין האלאנד, ובתוך הדברים האט איר יענער געזאגט, אז ס'איז נישט פארהאן קיינער אין דארף וואס ווייסט אז ער איז א איד. האב איך געזאגט פאר די גוי'טע, אז יענער רעדט זיך אזוי איין. האט זיך די גוי'טע צושמייכלט און מיר געזאגט: 'זיכער, די גאנצע דארף ווייסט אז ער איז א איד'.

ביי א באזוך לעצטענס אינעווייניג אין די הויז אין אודערגעם
(אראנזשירט דורך ר' דוד דאמען נ"י, פון די 'משפחה' מאגאזין)

אבער טראץ וואס אונז האבן ב"ה געלעבט דארט אן קיין ספעציעלע מורא פון די גוי'אישע שכנים, האב איך דאך נישט געוואלט אז מיין פרוי ע"ה זאל סתם שטיין אין די רייע כדי צו קויפן ברויט. איך געדענק, ווי איך האב איר איינמאל אנגעזאגט אז זי זאל נישט אריבערגיין צו די בעקעריי, אבער נאך א שטיק צייט ווען די מענטשן זענען שוין אוועקגעגאנגען פון דארט, האב איך איר געזאגט אז יעצט קען זי אריבערגיין און קוקן, ווייל מסתמא איז נאך געבליבן עפעס ברויט. אנקומענדיג אהין, זאגט איר די גוי'טע פון די בעקעריי: 'איך האב ענק אוועקגעלייגט צוויי ברויטן'.

דזשאק דער מסור

די סיבה פארוואס איך האב נישט געוואלט אז זי זאל שטיין אין די רייעס איז געווען, נישט אלס מורא פון די גוים, נאר אלס מורא פון דעם טרויעריג בארימטן מסור 'דזשאק'. ער איז געווען א פארשוין מזרע ישראל, וועלכער האט זיך נעבעך פארקויפט

די נשמה פאר'ן שטן און מיטגעארבעט מיט די דייטשן צו כאפן אידן, און מיר האבן געציטערט אז ער זאל נישט באמערקן א אידישן פנים.

דער דזשאק איז געווען זייער א געמיינער און א נידריגער יונג. בשעת וועו די דייטשן האבן איהם געכאפט אינאיינעם מיט זיין ווייב און קינדער, האט ער זיך איינגעבעטן ביי זיי, אז זיי זאלן איהם באפרייען און ער וועט ארבייטן פאר זיי. ס'האט איהם גארנישט אינטרעסירט דער גורל פון זיין ווייב און קינדער רח"ל.

די ניכטע קומט באזוכן

ווי אויבנדערמאנט, האט מיין פרוי ע"ה געהאט אן עלטערע שוועסטער, מיט די פאמיליע נאמען 'לוקס'. פאר מיר האבן זיך אוועקגעצויגן פון אנדערלעכט, האבן מיר זיי דערציילט וואו אהין אונז ציען זיך, און מיר האבן זיי געגעבן דעם אדרעסס. דעם ערשטן טאג זייענדיג דארט אין אודערגעם, איז אריינגעקומען צו אונז זייער טאכטער, און זי האט נעבעך דערציילט אז מען האט אוועקגעפירט אירע עלטערן, הי"ד. [די טאכטער האט טאקע איבערגעלעבט די קריג, און אזוי אויך צוויי פון אירע ברודערס].

אויך האט זי אונז דערציילט, אז זי איז געגאנגען ארבייטן אין קריג אלס דינסט ביי א בארימטן גרויסן אדוואקאט אין בריסל, וואס יענער האט זיך יעדן טאג געקריגט מיט'ן ווייב. איין טאג, וועו ער איז געווען איין שטיק כעס, האט ער ענומען דעם גאנצן טעללער מיט די פלייש און קארטאפל, און געווארפן צו די ווייב פון גרויס כעס, אבער זי האט זיך אראפגעבויגן ממילא האט עס געלאנדעט אויפ'ן וואנט. דאס איז שוין געווען אן אדוואקאט...

די באמבארדירונגען פון די אליאירטע

ווען איך בין געגאנגען אהין וואוינען קיין אודערגעם, איז דארט פארגעקומען א באמבע אקציע פון די אמעריקאנער, דוכט זיך מיר אז עס איז טאקע געווען אין יענע זעלבע וואך. זיי האבן דארט באמבארדירט, ווייל דארט איז געווען אן אויסערגעווענליכע גרויסע שטח, מיט עטליכע בולעווארדס, וואו עס זענען געשטאנען די בעלגישע קאזערנעס, וואס ווי אויבנדערמאנט זענען זיי אצינד געווען באזעצט פון די דייטשן. די אמעריקאנער האבן געוואלט באמבאדירן די קאזערנעס, אבער קיין איינס איז נישט געלונגען אין ציל, ווייל זיי האבן דאס אראפגעווארפן פון דריי קילאמעטער הויעך. בערך פינף הונדערט הייזער זענען צושמעטערט געווארן פון די באמבעס, און ממש מיט ניסים איז מיין הויז מיט אפאר ארומיגע הייזער נישט געשעדיגט געווארן.

די סיבה פארוואס די אמעריקאנער האבן נישט באמבארדירט סוקסעספול איז געווען, ווייל זיי פלעגן באמבארדירן ספארטיוו. זיי האבן נישט געוואלט ריזיקירן בשעת'ן אראפלאזן די באמבעס, און דערפאר פלעגן זיי אראפשיקן די באמבעס פון דריי קילאמעטער הויעך, און ממילא האבן זיי זייער אסאך מאל נישט מצליח געווען. איך האב אליין געזעהן וויאזוי זיי האבן דאס געמאכט. ס'פלעגט קומען צו פליען א פלוגצייג, און ארויסלאזן אזא רונדע פון פארע, און דערנאך זענען איין אין דעם דריי פלוגצייגן, און זיי האבן אראפגעלאזט די באמבעס פון די רונדעס, אבער עס איז נישט געפאלן דארט וואו זיי האבן געוואלט. די אלגעמיינע באפעלקערונג אין בעלגיע, פראנקרייך און האלאנד, האבן זייער פיינט געהאט די אמעריקאנער, ווייל עס זענען דאך געווען גאנצע בולעווארדס פון קאזערנעס, וואס דאס איז געווען זייער לייכט צו פארניכטן, אבער זייערע באמבעס זענען שטענדיג נאר געלונגען אויף פריוואטע ציווילע הייזער, [אויסער איינמאל וואס ס'איז יא געפאלן

אויף א קאזערנע, וואס פונקט יענע קאזערנע איז נאך געווען פארבליבן אין דינסט פון די בעלגישע זשאנדארמעריע...].

די ענגלענדער פלעגן קומען נאר ביינאכט, און זיי פלעגן אראפלאזן אזא סארט פייער-באמבע ליכטיג צו מאכן דעם שטח אז זיי זאלן זעהן וואו זיי געפינען זיך, און מען האט אראפגעלאזט איין פלוגצייג ביז ארונטער, און ער האט אראפגעלאזט איין באמבע פונקט וואו ער האט געדארפט, און עס איז געווען ערלעדיגט. די ענגלענדער זענען געווען גרייט צו ריזיקירן, ווייל זיי האבן מיטגעמאכט די מלחמה און געוואוסט וואס דאס הייסט[38], משא"כ ביי די אמעריקאנער איז די מלחמה געווען אזויווי א ספארט, און דערפאר האט עס געהאט אזא פנים.

ווען אונז פלעגן הערן ווי באמבעס פליען, פלעג איך אראפלויפן אין קעלער אינאיינעם מיט מיין פרוי און מיין יונגעלע, און ווען ס'האט זיך איינגעשטילט זענען מיר צוריק ארויף אין די דירה.

38) רעדנדיג איבער די ראלע פון די ענגלענדער אינמיטן די מלחמה, קען אויך צוגעצייכנט ווערן וואס איך געדענק פון די תקופה ווען איך האב נאך געוואוינט אין אנטוווערפען, פאר איך בין אריבער קיין בריסל. פאר די דייטשן ימ"ש, איז דאך געווען כמעט אוממעגליך אריינצוגיין קיין ענגלאנד און דארט פירן מלחמה מיט זיי, צוליב וואס ענגלאנד איז ארומגענומען מיט וואסער פון אלע זייטן. געדענק איך, אז מען האט אריבערגעפירט אין אנטווערפען אפשר צוואנציג דייטשע 'פעלד זשאנדארמעריע' פילאטן, און מען האט זיי ארעסטירט. די סיבה דערצו איז געווען, ווייל זיי האבן געדארפט באמבארדירן אין ענגלאנד, און ביז דערווייל האבן זיי אראפגעלאזט די באמבעס אין ים, צוליב די שווערigקייט אריינצוגיין קיין ענגלאנד. זיי האבן אבער נישט געוואוסט אז מען האט אריינגעלייגט פאטא-אפאראטן אין די פלוגצויגן, און אזוי זענען די דייטשן געוואויר געווארן אז זיי האבן נישט אויסגעפירט דעם שליחות.

סייעתא דשמיא ביים פארן אין טראם

אין יענע תקופה, וועו איך האב געארבייט ביים גוי אוו אפילו שיין פארדינט, האט דאס מיר געגעבן א מעגליכקייט צו לעבן, אבער דאס האט אויך איינגעשטעלט טעגליך מיין לעבן. יעדן טאג האב איך געמוזט נעמען דעם טראם, ווייל מיין ארבייטס-פלאץ איז געווען אין די געגנט פונעם זיד-באנהאף (Brussels Midi), אוו דאס האט גענומען א האלבע שעה אהינצופארן מיט'ן טראם. יעדן טאג ביים ארויספארן צו די ארבייט, איז דאס געווען א געזעגענונג פאר מיין משפחה, נישט וואוסנדיג צי איך וועל נאך צוריק אהיימקומען...

דאס פארן מיט'ן טראם איז געווען גאר געפערליך, ווייל די דייטשן פלעגן זיך באהאלטן ערגעצוואו ביי א טויער, אוו וועו זיי האבן געהערט א טראם פארן, פלעגן זיי אסאך מאל ארויסקומען אוו אפהאלטן דעם טראם, אוו דאן האבן אלע מענטשן געמוזט אראפ גיין אוו זיך אוועקשטעלן מיט דעם פנים צו א וואנט אוו מיט די הענט אין די הייך, אוו די דייטשן האבן זיי קאנטראלירט איינציגווייז כדי צו זעהן אויב ס'איז נישט פארהאן דארט קיין אידן. אבער ב"ה אז זיי האבן קיינמאל נישט אנגעטראפן אויף מיין טראם, זיי האבן אימער אפגעהאלטן אדער איין טראם פריער אדער איין טראם שפעטער.

איין אייניגע מאל אין יענע תקופה בין איך געפארן מיט א טראם וועו איך בין נישט געווען אויפ'ן וועג צו דער ארבעט, נאר צוליב אן אנדערע סיבה וואס איך געדענק נישט מער. איך פלעג אייביג שטיין נעבן דעם קאנדוקטער אוו קוקן פאראויס, כדי צו באמערקן אויב זיי באהאלטן זיך נישט ביי א געווייסן טויער. ביי יענע נסיעה האב איך באמערקט, ווי פון א ברייטן טויער בליטשקעט זייער שטארק אין דער זון. איך האב פארשטאנען אז זיי שטיין דארט ביי דעם טויער, אוו דערפאר בליטשקעט דארט, ווייל אויף די שפיץ פון זייער

געווער פלעגט זיין אריינגעשטעקט א שווערע מעסער וואס האט שטארק געבליטשקעט ביי די שיין פון דער זון, און דעריבער בין איך גלייך ארויסגעשפרונגען פון דעם טראם אינמיטן שנעלן פארן. וועז איך בין ארויסגעשפרונגען, האט איינער א גוי געמיינט אז איך באווייז דא א קונץ, צו קענען ארויסשפרינגען אינמיטן שנעלסטן פארן און בלייבן שטיין אויף צוויי פוס, האט ער מיר נאכגעשריגן אויף פראנצויזיש: Bien fait, Monsieur [גוט געמאכט, מענטש!]. איך האב טאקע געזעהן שפעטער, אז ווי נאר דער טראם איז דארט אנגעקומען, זענען זיי ארויסגעשפרונגען פון אט דעם טויער, און אראפגענומען אלע מענטשן און געפירט קעגן א וואנט מיט די הענט אין די הייך.

דער מסור צייגט אויף מיר

איין מאל בין איך כמעט געכאפט געווארן וועז איך בין געפארן מיט די טראם. דאס איז געווען אין זייער א שיינעם זומער טאג, וועז איך האב ארויסגעקוקט ביים פענסטער פונעם טראם, און איך האב באמערקט אז אויף די פארקערטע ריכטונג איז געקומען צו פארן אן אויטא פון די געסטאפא, און נעבן דעם נאצי איז געזעצן דער אויבנדערמאנטער מסור 'דזשאק'. מיר האבן געוואוסט אז ער איז א גראבער און א קליינער, און דערפאר האב איך איהם דערקענט זיצנדיג אין די אויטא. קוקנדיג אהין, זעה איך ווי ער צייגט אויף מיר.

מיין טראם איז געשטאנען פאר די רויטע ליכט, און זיין אויטא איז געשטאנען אויך פאר די רויטע ליכט פון די גאס אויף רעכטס. איך בין באלד רואיג אראפגעגאנגען פונעם טראם, און גלייך געגומען א טראם צוריק. [אינמיטן די מלחמה, און אזוי אויך אביסל נאך די מלחמה, האבן די טראמען נישט געהאט קיין טירן].

'די אידיאטן זינגען נאך'

איך געדענק אויך, ווי אמאל זייענדיג דארט אין בריסל אין דעם טראם, זעמיר פארבייגעפארן א גרויסער בולעווארד, און עס האבן זיך דאן געפינען דארט א חברה בעלגישע סאלדאטן, אנגעטוהן אין די שווארצע מונדירן, וואס דאס האט געמיינט אז זיי זענען אין דינסט פון די דייטשן, [אין אנהויב זענען זיי אזוי געגאנגען, שפעטער זענען זיי שוין געגאנגען אין דייטשע מונדירן מיט א בעלגישן פאן], און זיי האבן געזונגען דעם דייטשן מיליטערישן מארש. אויפ'ן טראם זעלבסט זענען געווען צוויי דייטשע אפיצירן, און איך הער ווי איינער זאגט פאר'ן אנדערן: 'די אידיאטן זינגען נאך...'. דאס איז שוין געווען נאך זייער מפלה אין סטאלינגראד, ווען זיי אליין האבן שוין נישט געזינגען מער...

וואספארא פורים וועט זיין

זייענדיג אמאל אויפ'ן טראם אין בריסל אין יאר תש"ג, בין איך פארבייגעפארן א צייטונג געשעפט, וואו זיי האבן אויך געהאט ארויסגעשטעלט ביים פענסטער דער באקאנטער צייטונג 'דער שטורמער', וועלכער פלעגט ארויסקומען דורך די אנטיסעמיטישע סאציאליסטישע פארטיי אין דייטשלאנד. האב איך געזעהן דארט אן אויפשריפט פון די רשעים אויפ'ן קעפל: 'וויאזוי וועלן די אידן דיזע יאר זייער פורים פייערן'...[39]

39) ס'איז טאקע כדאי צוצוצייכענען, אז ביי די באקאנטע נירנבורג פראצעס, ווען מען האט אויפגעהאנגען צעהן פון די גרויסע נאצישע רוצחים ימ"ש, האט זיך דאן אויסגעדריקט איינער פון זיי, דער צורר היהודים יוליוס שטרייכער ימ"ש [ארויסגעבער פון 'דער שטורמער'], אויפ'ן וועג צו דער תלי': 'פורים 1946'...

= פארוואס מיר קענען זיך נישט איינשרייבן =

אומגעפער נאך דריי וואכן וואוינען אין דעם הייזל, אהיימקומענדיג פון די ארבעט אין א פרייטיג נאכמיטאג, טרעף איך מיין פרוי ע"ה ווי זי וויינט, און זי פארציילט מיר, אז דער פאליציי פון דעם געגנט איז דא געווען, ער האט געוואוסט געגוי דעם טאג און דעם דאטום ווען מיר האבן זיך דארט אריינגעצויגן אין דעם הויז, און ער האט איר געפרעגט, פארוואס מיר שרייבן זיך נישט איין אין די באפעלקערונג. מיין פרוי האט איהם געזאגט, אז מיר קענען זיך בשום אופן נישט איינשרייבן, ווייל מיר זענען אידן. דער פאליציאנט האט געזאגט, אז די געסטאפא קומט יעדן חודש קאנטראלירן וועלכע הייזער זענען פריי געווארן און וועלכע זענען פארנומען געווארן, און ער וועט מוזן איינגעבן אז די הויז איז שוין צוריק באוואוינט. זיי באדראהען איהם מיט דעפארטאציאן אויב זיי וועלן איהם כאפן אז ער האט נישט איינגעגעבן אפילו איין איינציגע דירה.

איך האב געזאגט פאר מיין פרוי, אז יעצט קומט שבת, און איך וויל יעצט גארנישט וויסן, אבער אי"ה נאך שבת וועל איך צוגיין צו די פאליציי, און דעמאלט וועט מען זעהן וואס מען קען טוהן. אבער למעשה, שבת נאכמיטאג זענען אירע נערוון שוין געשטאנען אויף רויט, אזוי אז איך האב נישט געהאט קיין ברירה און איך האב געמוזט צוגיין צו דער פאליציי אין שבת. אנקומענדיג דארט, טרעף איך אן דעם קאמיסאר [דער הויפט פון די פאליציי], און איך זאג איהם אז איך דארף רעדן מיט דעם קוואַרטיר-מייסטער. ער פרעגט מיר איבער וואס עס האנדלט זיך, האב איך איהם געזאגט, אז דאס איז וועגן איינשרייבן. האט מיר דער קאמיסאר געגעבן דעם אדרעסס וואו מען דארף זיך איינשרייבן. זאג איך איהם, אז עס האנדלט זיך דא וועגן 'נישט' איינשרייבן...

ער האט גלייך אויפ'ן ארט פארשטאנען וואס דא גייט פאר,

און ער זאגט מיר, אז ער ערלעדיגט מיר א צוזאמענטרעף מיט דעם קווארטיר-מייסטער וואס איז פראנטווארטליך אויף דעם, אויף זונטאג פיהר אזייגער נאכמיטאג, און ער בארואיגט מיר, אז דעמאלס וועט נישט זיין קיין שום מענטש אין דעם גאנצן בנין, אזוי אז איך וועל קענען זייער רואיג רעדן מיט איהם.

איך בין אריבערגעקומען זונטאג און זיך אוועקגעזעצט מיט דעם פאליציאנט. איך האב פרובירט צוויי שעה צו פועל'ן ביי איהם מיט אלע מיטלען, אבער ער איז געבליבן ביי זיינעם, און גארנישט האט נישט געהאלפן. ער האט מיר געזאגט, אז ער איז שוין געווען דעפארטירט אין די צייט פון די ערשטע וועלט מלחמה צוליב פאטריאטישע אקטיוויטעטן, אבער וויבאלד ער איז שוין אצינד 65 יאר אלט, קען ער יעצט בשום אופן זיך נישט ערלויבן צו נעמען אויף זיך אזא געפערליכע סכנה. צום סוף זאג איך איהם: 'מעג איך אייך פרעגן נאך איין איינציגע פראגע?' וועג ער האט מיר דאס ערלויבט, האב איך איהם געזאגט: 'שטעלט אייך פאר, אז מען גיבט אייך אין אייער האנט א כלי-נשק, און מען באפעלט אייך אז איר מוזט שיסן א מאן פון 20 יאר אלט, א פרוי פון 20 יאר אלט, און א קינד וואס איז קוים 10 חדשים אלט, און אז אויב נישט וועט מען אייך דעפארטירן. וואס טוט איר אין אזא פאל?' ער איז געווארן זייער ערנסט, און ער זאגט מיר: 'איך בין נישט קיין מערדער, דאס וועל איך נישט טוהן, און אין אזא פאל לאז איך מיר ליבערשט דעפארטירן'. זאג איך איהם: 'איר זענט דאך א מיטגליד פון די פאליציי, און איך האב נישט קיין שום ספקות נאר איך בין אבסאלוט איבערצייגט, אז די פאליציי איז גאנץ געגנוי אינפארמירט און ווייסן מיט אלע פרטים וואס די דייטשן ימשו"ז טוען דארט מיט אונזער פאלק. איז אויב אזוי, וואס פאר אן אונטערשיד מאכט איר דא אין אונזער פאל...?!' ער קוקט מיר אן און זאגט מיר: 'אייגענטליך זענט איר געראכט, און איך

וועל עס נישט איבערגעבן צו זיי, אבער איך בעט דיך אז דו זאלסט נישט אריסגיין פון שטוב'.

האב איך איהם צוריקגעזאגט: 'איך האב א פרוי מיט א קינד, איך גיי ארבעטן - איך האב געארבייט דעמאלס פשוט אויף צו האבן פרנסה - איך גיי אוועק יעדן אינדערפרי ארום 8:30 אינדערפרי, איך קום צוריק 6:00 ביינאכט. שבת און זונטיג וועסטו מיר נישט טרעפן אין די גאס', [א בארד האב איך נאכנישט געהאט, אזוי אויך בין איך נישט געגאנגען מיט קיין לאנגע פיאות, און אויפ'ן קאפ בין איך געגאנגען מיט א רונדיגן בערעט, אזויווי אסאך גוים זענען געגאנגען[40], ממילא האט דאס נישט געדארפט זיין אזוי בולט אז איך בין א איד].

זאגט מיר דער פאליציאנט: 'אבער איך בין מחויב אייך איינצושרייבן אין מיין ביכל מיט אלע אייערע נעמען, ווייל איך קען אייך נישט, און איך בין אחראי כלפי דעם בעלגישן שטאט-ראט אז עס וואוינען נישטא קיין געפערליכע עלעמענטן'. האב איך איהם געזאגט, אז איך פארשטיי אז דאס ביכל קומט נישט אונטער די אויגן פון די געסטאפא. אזויווי ער האט מיר דאס פארזיכערט אז דאס ביכל איז א ריין אינערליכע אדמיניסטראטיווע אנגעלעגנהייט, בין איך ב"ה געווען בארואיגט, און איך האב פארשטאנען אז די פאליציי וועט אונז נאך גוט באשיצן.

---

40) פארן קריג זענען די גוים נישט געגאנגען מיט קיין הוילן קאפ, און אפילו די פרויען זענען נישט ארויס אן קיין הוט. איך זאג, אז פאר די קריג, אדער אפילו א גאנץ קורצע צייט נאך די קריג, ווען מען וואלט געבעטן פון א גוי' אז זי זאל גיין אין די גאס ווי מען גייט היינט, וואלט זי זיך באגראבן לעבעדיגערהייט פאר בושה. דעמאלס איז נאך געווען בושה...

נישט געוואלט נעמען באצאלט

[נאך די מלחמה בין איך אריבער צו דעם פאליציאנט זיך צו באדאנקען אויף די געוואלדיגע טובה וואס ער האט מיר געטוהן, און איך האב איהם געזאגט, אז אלס דאנק וויל איך איהם מאכן א זילבערנעם רינגל.

אבער דער גוי האט נישט מסכים געווען דערצו, זאגנדיג: 'איך פארקויף דאס נישט, איך נעם נישט קיין שום געשאנק דערפאר, איך האב געטוהן מיין פליכט אלס מענטשליכקייט'. - ממש א חידוש פון א גוי. מיר האט עס נישט געשמעקט, ווייל איך האב איהם יא געוואלט באצאלן דערפאר, ס'זאל נישט זיין קיין טובה בחנם].

אידישע געברויכן אין 'אודערגעם'

וואינענדיג אין אודערגעם האב איך געהאט א ספר וואס האט ענטהאלטן אין זיך א לוח פון הונדערט יאר, און ממילא האבן אונז געקענט שטענדיג וויסן ווען ס'איז שבת אדער יום טוב.

די שרעקליכסטע זאך וואס מיר האבן מיטגעמאכט זייענדיג דארט אינדרויסן אין אודערגעם, איז געווען וועגן די מקוה. מיר זענען נאך געווען א יונגער פאר פאלק, אינמיטן אויפבויען א נייעם שטוב אויפ'ן אידישן דרך, אבער קיין מקוה איז דארט נישט געווען.

פאר אונז האבן זיך אהינגעצויגן, פלעגן מיר מאכן קידוש אויף ראזינקעס וויין (יין צימוקים) וואס מען האט אויפגעשטעלט, אבער איך געדענק שוין נישט וואס מיר האבן געגוצט וואוינענדיג דארט אין אודערגעם. איינמאל האב איך פרובירט דארט צו אויפשטעלן וויין, אבער איך האב נישט

געקענט, און עס איז געווארן זויער. איך האב חרטה אז איך האב זיך נישט אויסגעלערנט אין שטוב, ביי די קארניצער'ס, וויאזוי מען מאכט יין צימוקים.

פרוכט, גרינצייג און קארטאפל, איז געווען גענוג צו קריגן דארט אין אודערגעם. איך האב געהאט צוויי חברים וואס ס'איז זיי געלונגען אנצוקומען קיין שווייץ אנהויב קריג, איינער האט געהייסן אלעזר שומער, און דער אנדערער האט געהייסן שלמה ראזענפעלד. זיי האבן מיר געשיקט סארדינען פון פארטוגאל, באשטעלט און באצאלט אין שווייץ. איך האב זיי געגעבן דעם אדרעסס פון דעם גוי ביי וועם איך האב געארבייט, און זיי האבן עס אהינגעשיקט. דארט האט מען שוין געוואוסט, אז ווען עס קומט א פעקל פון פארטוגאל איז דאס פאר מיר, און אזוי האב איך געהאט ב"ה פיש אויף שבת. [אין יענע צייטן איז דאס נאך געווען כשר, מ'האט גענוצט סארדינען אן קיין הכשר. נאך דער קריג איז געווארן דער פראבלעם, ווייל מען קען פון די טריפה'נע וואל פיש מאכן כעמיש די אויל פונקט ווי פון ניס, און מען האט רעכט לויט'ן געזעץ צו שרייבן אויף דעם אז דאס איז אראשיט אויל (פון די ניסלעך וואס די מאלפעס עסן). פארדעם איז היינט די כשרות אסאך שווערער ווי אמאל].

א שופר האבן מיר ליידער נישט געהאט דארט, אבער א סוכה האבן מיר יא געהאט אין הויף. אונזער הייזל איז געווען איינס פאר די עק פון די גאס, און קעגנאיבער איז געווען א מויער פון די קאזערנעס וואו די דייטשן ימ"ש האבן זיך באזעצט. ווען איינער פון זייערע חברה-לייט וואלט זיך אויפגעשטעלט אויף א בענקל, וואלט ער מיר געקענט זעהן זיצן אין סוכה, אבער ב"ה אז דאס האט קיינמאל נישט פאסירט.

פחד פון די דייטשן

די דייטשע מיליטעריש פאליציי, פלעגן טראגן אויף זיך אזא האלב רונדיגער אייזערנער שילד, אזויווי א לבנה, וואס אויף דעם איז געשטאנען באותיות 'פעלד-זשאנדארמעריע' (feldgendarmerie), און דאס איז געווען אנגעהאנגען אויף א שוועכע קייטל, כדי אנצווואַרפן א פחד, וואס אין דעם זענען זיי געווען ספעציאליסטן. אנדערע זענען געווען אנגעטוהן אין שווארצע קליידער, ווען אויף זיך האבן זיי געטראגן א סימבאל פון א טויטע קאפ איבער צוויי ביינער, אלעס כדי אנצווואַרפן א פחד.

דאס קייטל פון די דייטשע 'פעלד-זשאנדארמעריע'

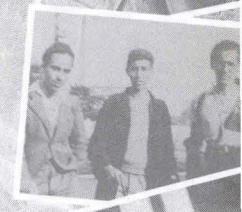
אין מארטש 1944 למספרם, איז שוין נישט געווען שייך זיך ארומצודרייען אין די גאסן. זיי זענען ארומגעלאפן ווי משוגעים, מיט די ביקסן גרייט צו שיסן, און אפגעשטעלט אלע מענער. יעדער גוי האט געמוזט קענען באווייזן, אז ער האט רעכט דא צו זיין אויפ'ן ארט, און אויב נישט מוז ער גיין ארבייטן קיין דייטשלאנד[41].

אין אזא מצב, האב איך זיך מער נישט געזוכט צו באווייזן אויפ'ן גאס אין אודערגעם, טראץ וואס איך האב געהאט א בעלגישע אידענטיטעט-קארטל, אבער איך האב ליבערשט געוואלט אז מען זאל מיר נישט כאפן. ס'איז געווען געזונטער

41) אסאך פון די בעלגישע גוים וועם די דייטשן האבן געגומען, זענען געשיקט געווארן צו קעמפן אין רוסלאנד. רבי משה צעכאבל ז"ל האט מיר דערציילט אינמיטן קריג, אז די בעלגישע גוים וואס האבן וואלונטירט צו גיין ארבייטן פאר די דייטשן אין רוסלאנד, האבן זיך אויפגעפירט צו די אידן נאך ערגער ווי די דייטשן זעלבסט, [וואַרשיינליך כדי ארויסצווווייזן פאר זייערע הארן ווי געטריי זיי זענען...].

וועז מ'טרעפט זיך נישט מיט זיי, ווייל אמאל האט מען זיך געקענט אנטרעפן מיט א דייטש וועלכער האט דערקענט אידן, אויב ער האט אמאל געוואוינט אין דייטשלאנד אין א אידן-פערטל, ווי צב"ש בערלין אדער דארטמונד. [אויך דאהי, אן אנטווערפענער גוי וועט ענדערש דערקענען א איד ווי א בריסעלער אדער א ליעזשער גוי, צוליב וואס ער וואוינט אינאיינעם מיט - להבדיל - די אידישע באפעלקערונג].

געבליבן ארבייטן אינדערהיים

אזויווי איך האב דאך געארבייט פאר'ן גוי, און איך האב זיך מער נישט געקענט באווייזן מיין פנים אין די גאס, האט מען געמוזט אריבערברענגען די סחורה צו מיר אין שטוב אריין, און איך האב עס געמוזט שמעלצן. דער בעה"ב פלעגט שיקן זיין פאטער מיר צו ברענגען די סחורה, און אפנעמען פון מיר די געמאכטע סחורה. ער איז געווען א קארעקטער מענטש, און ער פלעגט מיר תיכף באצאלן.

געווענליך האט ער מיר געגעבן געגאסענע רינגלעך, ס'איז נאך געווען א גאנצע ארבייט נאכ'ן גיסן, דאס צו פארבן און מאכן אויף די מאס. אבער ס'האט זיך געמאכט אמאל אז ער האט נישט געהאט געוויסע מאדעלן אויף צו גיסן, און דעמאלס האב איך געמוזט אליין גיסן.

ותשקע האש

איינמאל האב איך געהאט דארט א מורא'דיגע עפיזאד, וועז איך בין געראטעוועט געווארן דורך אן אפענער נס. געווען איז דאס אמאל וועז זיי האבן אפגעשלאסן די גאז אויף רוב שעות פון טאג, און איך האב געמוזט געפינען אן עצה וויאזוי צו גיסן

די גאלד און זילבער, ווייל כדי צו שמעלצן האב איך געבראכט האבן גאז. גאז מוז מען טרייבן מיט לופט, און צו דעם האט מען געדארפט האבן א גאנצע כלי, וואס איין שלויך דערפון איז לופט און די אנדערע איז גאז, און דורכדעם וואס מען טרייבט אריין די לופט ווערט עס אסאך הייסער, ווען פון 300 גראד קען עס ארויפגיין ביז 800 און 900 גראד היץ, און אזוי שאפט זיך א שארפע פלאם, אז מען קען דערמיט שמעלצן קילאס גאלד און זילבער.

איך האב געבעטן מיין פרוי ע"ה, אז זי זאל מיר גיין זוכן אין מארק אזא כלי וואס די פלאמערס (plumbers) נוצן, וואס דערמיט קען מען אויך שמעלצן זילבער און גאלד. זי האט טאקע באוויזן צו פארשאפן א צווייט-האנטיגע, און זי האט דאס אהיימגעברענגט. איך האב געהאט א בוידעם צימער, און דארט האב איך דאס געוואלט נוצן.

פלוצלינג האט זיך די פייער אנגעכאפט צו די בענזין, און די גאנצע צימער האט זיך געגומען ברענען פון די בענזין. דאס איז געווען א שרעקליכע סכנה, ווייל דער גאנצער בוידעם איז געווען פון האלץ, סיי די פאדלאגע און סיי די פיר וועגט, און אויב די פייער לעשער וואלטן אריבערגעקומען, וואלט דאס פשוט געמיינט אוישוויץ! ווייל אלע טירן האבן דאך געהאט מזוזות, און איך האב געהאט אידישע ספרים אין שטוב אד"ג[42]. עס איז אויך נישט געווען שייך אז איך זאל עס פשוט אויסלעשן מיט וואסער, ווייל פשוט'ע וואסער העלפט נישט צו פארלעשן בענזין, נאר מ'דארף האבן צו דעם א ספעציעלע כלי וואס איך האב נישט פארמאגט.

איך בין ארויס פון דעם שטוב, און זיך געשטעלט מיט די האנט צום הימל, און געדעדט צום רבש"ע אויף אידיש,

---

42) דער שו"ע הרב וואס איך פארמאג ביי מיר אין שטוב, האב איך נאך פון יענע תקופה.

זאגנדיג: 'רבש"ע, נאר דו קענסט מיר דא העלפן, איך האב נישט דא גארנישט, איך האב נישט קיין שום עצה, און ממילא נאר דו קענסט מיר דא ראטעווען'. נאכ'ן מתפלל זיין, גיב איך א קוק, און איך זעה, אז די גאנצע בענזין האט זיך אויסגעברענט, און ס'איז גארנישט געשעהן ב"ה! גארנישט האט זיך נישט אנגעכאפט פונעם פייער, ממש א נס גלוי! איך האב באלד געדאנקט דעם רבש"ע, און נאך געזאגט, אז ליידער איז נישטא היינט קיין מנין צו קענען גומל בענטשן.

עלפטער קאפיטל ביים באפרייאונג

ואני אראה בשונאי

מיר זענען געבליבן וואוינען אין אודערגעם, בריסל, ביז נאכ'ן באפרייאונג. די שטאט בריסל איז באפרייט געווארן קורץ פאר ראש השנה תש"ה לפ"ק, דאס איז געווען אין דער נאכט פון דעם פערטן סעפטעמבער 1944 למספרם. [די שטאט אנטווערפען איז באפרייט געווארן מיט איין טאג שפעטער]. וויבאלד מיר האבן געוואוינט אויף א הויפט גאס וועלכע פירט קיין דייטשלאנד, האבן אונז געקענט זעהן בשעת'ן באפרייאונג דאס אנטלויפן פון די דייטשן ימ"ש, ביז צום לעצטן. איך האב געהאט אנגעזאגט פאר מיין ווייב ע"ה, אז זי זאל נישט עפענען קיין פענסטער ביז מען זעהט נישט אז די אליאירטע זענען אנגעקומען[43]. די דייטשן ימ"ש זענען אנטלאפן ממש אין א פאניק. איך האב אפילו געזעהן צווישן זיי יחידים וואס זענען אנטלאפן אויף ביציקלעך אן קיין בענדער... ווייל דאס האבן זיי געטראפן. און נאכמער, איך האב קיינמאל נישט געזעהן קיין נישט-געשוירענע דייטשער סאלדאט, ווייל תיכף אינדערפרי איז דאס געווען ביי זיי די ערשטע זאך אז מען האט זיך ראזירט, אבער דעמאלס האב איך דאס יא געזעהן צווישן זיי.

אפשר א האלבע שעה אדער א שעה שפעטער, אינמיטן די נאכט, ווען די דייטשן זענען אנטלאפן, האבן אונז געזעהן

43) געוויסע בעלגישע אידיאטן, בשעת'ן זעהן ווי די דייטשן אנטלויפן האבן זיי שוין געעפנט די פענסטער און ארויסגעשטעקט דעם בעלגישן פאן, און די דייטשן האבן זיך געגנומען שיסן, שוין אינמיטן אנטלויפן.

פון די פענסטער אז די אליאירטע קומען אן. דאס זענען געווען די קאנאדעזן, און ווען זיי זענען אנגעקומען, האבן זיי פאראויסגעשיקט א מאטאר-ביציקל וואס ער זאל גיין זעהן וואו ווייט אוועק זענען די דייטשן, און דארט וואו ער זעהט דער לעצטער דייטש זאל ער ארויפשיסן אזא פייער באמבע כדי אז זיי זאלן וויסן וואו ווייט זיי זענען.

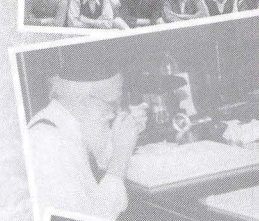
מ'טרעפט זיך מיט אידן

דעם קומענדיגן אינדערפרי זענען אנגעקומען די ענגלענדער. מען האט שוין דעמאלס געקענט געהעריג ארויסגיין אינדרויסן, ווייל קיין דייטשן זענען שוין נישט געווען. אינמיטן באמערק איך א יונגן בחור מיט א מגן דוד אויף א ענגלישן טאנק. פרעג איך איהם אויף ענגליש: 'יו אר דזשואיש?' זאגט ער מיר: 'יעס'. ער איז מסתמא געווען מאקסימום 17 יאר.

אינדערפרי נאכ'ן דאווענען בין איך ארויסגעגאנגען, און איך האב אנגעטראפן דעם ערשטן איד צוריק אין בריסל. ער האט געהייסן 'אפסעל'. ער האט געהאט אויף זיך געווער, ווייל ער איז געווען פון די 'וויידערשטאנד'. אונז האמיר זיך צוקישט, זעהענדיג א איד נאך אזא מין חורבן.

דער געשפרעך מיט'ן קצב

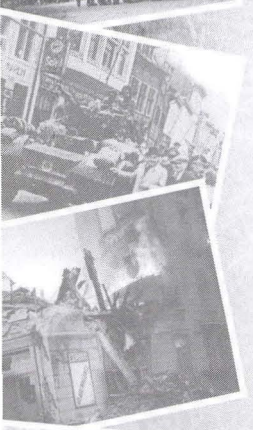

אונזער הייזל אין אודערגעם איז געווען איינס פאר די לעצטע הויז ביים עק. דער הויז ביים עק איז געווען פון א קצב, און אזוי אויך ביי די אנדערע זייט פון אונזער הויז, אזוי אז אונז האבן געוואוינט צווישן צוויי קצבים, וועלכע האבן זייער גוט געלעבט צווישן זיך, טראץ דעם קאנקורענץ.

אין דעם טאג וואס דער קריג האט זיך געענדיגט, האב איך געטראפן איינער פון די צוויי קצבים ביים עק פון די גאס, און איך זאג איהם: 'איך פלעג אדורכהערן פון ענק די שטימע פון די ענגלישע ראדיא, איך וואלט וועז אריינגעקומען צו ענק כדי צו קענען קלארער אויפכאפן די נייעס, נאר איך האב געקלערט, אונז זעמיר דאך אידן, ממילא וועד ווייסט [אפשר וואלט דאס ענק נישט געווען אזוי ניחא]'. זאגט ער מיר: 'האסט געקענט רואיג קומען, מען וואלט דיך זייער אנשטענדיג אויפגענומען, אונז האבן מורא געהאט דאס איינצוביטן, ווייל אפשר האט עטס מורא געהאט'. האב איך איהם געזאגט: 'פון די באפעלקערונג האבן אונז נישט מורא געהאט'.

ער האט אונז אויך פארציילט, אז צומאל פלעגן אריינקומען מענטשן אין געשעפט און פרעגן, וועד זענען די מענטשן וואס וואוינען דא דערנעבן? און ער האט יענעם געזאגט: 'דו ווילסט לעבן? זאלסטו דיר האלטן דאס מויל'. די סיבה איז געווען, ווייל דער קצב אליין האט געמיינט, אז אונז זענען פון די 'וויידערשטאנד', ווייל עס איז געווען זייער א דינע וואנט צווישן אונז, און איך האב דאך געארבייט אין גאלדשמידעריי, און הערנדיג די גערודער האט ער געמיינט אז איך פאבריציר באמבעס פאר די וויידערשטאנד...

דאס זענען געווען אזוינע אלטע הייזער, וואו א דינע וואנט פון טריפלעקס [דינע שיכטן פון האלץ וואס קלעבן צוזאמען] האט מפסיק געווען צווישן אונזער קאך און זייער קאך, און ממילא האבן זיי אלעס געקענט אריבערהערן.

נאך די מלחמה

צוועלפטער קאפיטל
אין בריסל
נאך די חורבנות

ימים נוראים אין שוהל

דעם קומענדיגן ראש השנה, האב איך שפאצירט בערך א שעה צו די נענטסטער שוהל, וועלכער האט זיך געפונען אין אן אלטערסהיים. דארט איז אויך געווען א מזרחי'סטישער ראביי, וועלכער איז געווען א ראביי אין די אמעריקאנער ארמיי, און דוכט זיך מיר אז דאס איז טאקע געווען יענעם ראש השנה נאכ'ן דאוענען, וועו ער האט זיך געגומען דרש'ענען דארט א ציוני'סטישער דרשה, אז מען מוז פארן קיין ארץ ישראל און אויפבויען דאס לאנד. וועו איך וואלט שוין דעמאלס געווואוסט וואספארא חלק די ציונים האבן געהאט אין די מלחמה, וויפיל אידן זיי וואלטן געקענט ראטעווען, וואלט איך געמאכט פון איהם אש און פארע.

[נאך די לאגערן זענען נעבעך אסאך פרומע אידן געווען אזוי דאנקבאר פאר די ציונים צוליב דאס באקומען ארץ ישראל. איך האב געהאט א חבר, און וועו איך האב איהם אמאל געזאגט אז זיי זענען פושעים און אפיקורסים און איך ווייס נישט וואס דו מאכסט אזא גאנץ געשעפט פון זיי, האב איך זיך ממש צוקריגט מיט איהם. א פאר יאר שפעטער האט ער חרטה געהאט, ווייל וועו ער האט דארט געווואוינט האט ער שוין געזעהן מיט וועם ער האט צוטוהן. ער האט מיר אמאל געזאגט: 'איך וואלט קיינמאל נישט געגלייבט אז זיי זענען אזעלכע פושעים'.

א פוילישער אפשטאמיגער, יצחק גרינבוים שר"י, וואס איז געווען אין די סוכנות ביי די ערשטע רעגירונג, האט זיך אויסגעדריקט: 'א קוה אין ארץ ישראל איז מער ווערט ווי די אלע פוילישע אידן', עפ"ל[44]. זיין זוהן איז געווען א שרעקליכער קאפא אין לאגער, און ביי די תש"ח מלחמה האט איהם דערקענט א איד וואס איז געווען אונטער איהם, און ער האט איהם אוועקגעשאסן אויפ'ן ארט. דער טאטע האט עס נישט געלאזט ארויסברענגען אין די עפענטליכקייט, ווייל ער האט זיך אליין געשעמט].

אויף יום כיפור איז שוין געווען דארט הרב יעקב אביגדור זצ"ל, דראהביטשער רב. ער איז אויך געווען א טשאפלעין אין די פוילישע ארמיי, און איך האב איהם נאך געזעהן אין די מיליטערישע מונדירן. [אז מען האט געהאט דעם טיטל 'ראביי', איז מען גלייך געווארן אן אפיציר].

א בריוו לטובת דעם בעה"ב

ביים ענדע פון די קריג, איז אריבערגעקומען צו מיר דער

---

44) דער גרינדער פון דאס ציונות, אויף איהם קען מען זיך אויסדריקן ווי די חכמינו ז"ל זאגן, שוטה רשע וגס רוח. ער איז געווען א שטיק שוטה. ער שרייבט אין זיין 'יודנשטאט', אז אויב וועט מען האבן אן אייגענעם שטאט, וועט דאס אנטיסעמיטיזם ליקווידירט ווערן, אדרבה, מען לאזט זיי איבער דא אונזערע ביזנעסן, זיי קענען דאס איבערנעמען, און זיי וועלן אונז זיין דאנקבאר דערפאר... די מציאות האט זיך אויסגעשטעלט, אז כהיום יום איז דאס גאנצע וועלטס אנטיסעמיטיזם און רשעות דווקא קעגן די מדינה... די שקרנים מאכן דארט א גאנץ געשעפט פון איהם. אין זייער 'כנסת' הענגט דארט א ריזן גרויסער בילד פון איהם. דאס איז ממש אפנארמאל. ווער איז ער געווען דער הערצל? זיינע קינדער האבן זיך גע'שמד'ט, און זיך געמאכט דאס לעבן. ביי די גוים האבן זיי געהייסן אידן אפילו נאכ'ן שמד'ן, און ביי די אידן האבן זיי געהייסן שמד'ניקעס. דאס איז געווען זיין סוף, ס'איז גארנישט געבליבן פון איהם קיין שם ושארית. דער רמב"ן (סו"פ אחרי) שרייבט, אז ס'איז פארהאן דריי סארטן כרת, און ערירי איז דער פשט, וואס ס'בלייבט נישט קיין זכר פון איהם אין אידישן פאלק. - דאס איז געווען דער סוף פון דעם רשע.

בעל הבית פון אונזער דירה אין אודערגעם, און ער האט מיר געבעטן, אז איך זאל איהם געבן א שריפטליך צעטל, אז ער האט אונז פארדינגען דא א דירה, און אז ער האט אונז געראטעוועט פון די דייטשן.

די סיבה דערצו איז געווען, ווייל ער האט אין זיין יוגנט געלערנט אין די שולע אינאיינעם מיט נאך א שייגעץ וועלכער איז שפעטער געווארן דער הויפט פון די בעלגישע זשאנדארמעריע אין בריסל, און ער איז געווען זיין יוגנט-פריינט, אבער דער שייגעץ, דער הויפט פון די זשאנדארמעריע, האט אין די קריג מיטגעארבייט אינאיינעם מיט די נאצים ימ"ש, און דעריבער האט מיין בעה"ב מורא געהאט, אז אפשר וועט מען זיך אמאל נעמען צו איהם צוליב זיין אלטע פריינטשאפט מיט יענעם שייגעץ, דערפאר האט ער געוואלט באקומען פון מיר אזא בריוו אז ער האט אונז גאר ארויסגעהאלפן פון די דייטשן. - איך האב ממלא געווען זיין בקשה, און איהם געשאנקען אזא בריוו.

אריינגעפאלן מיט א שווינדלער

ווי אויבדערמאנט, האב איך אויך אינמיטן די מלחמה ממשיך געווען צו ארבייטן אין גאלדשמידעריי, וועז דער גוי ביי וועם איך האב געארבייט האט מיר כסדר געשיקט סחורה קיין אודערגעם, און איך האב ב"ה געהאט פרנסה די גאנצע צייט.

תיכף נאכ'ן קריג, זענען אריבערגעקומען צו מיר צוויי שותפים, און מיר אנגעבאטן סאך א גרעסערע געהאלט, בעטנדיג אז איך זאל קומען ארבייטן פאר זיי. איך האב אנגענומען זייער פארשלאג, און אנגעהויבן צו ארבייטן פאר זיי, אבער ביז גאנץ א קורצע צייט האב איך שוין אנערקענט מיט וועם איך האב

דא צו טוהן. מיינס א חבר האט מיר געפרעגט אמאל צי איך האב אפשר א 'סעיף' וואו ער קען האלטן גאלד ביז איבער שבת. איך האב איהם געענטפערט, אז איך זעלבסט האב נישט, אבער איך קען דאס פרעגן פאר מיין בעה"ב פון דער ארבייט, אבער פארשטייט זיך אז איך נעם נישט קיין אחריות דערויף.

וכך הוה, פרייטיג איז מען אריבערגעגאנגען צום בעה"ב, און מען האט אריינגעשטעלט ביי איהם אין 'סעיף' א קילא גאלד. וועז ער איז צוריקגעקומען זונטיג כדי דאס אפצונעמען, האט דער בעה"ב פשוט געלייקנט די גאנצע מעשה! ער האט געטענה'ט אז לא היו דברים מעולם, און ער איז איהם גארנישט שולדיג.

איך האב אנגעהאלטן מיין ארבייט דארט פאר גאר א קורצע טערמין, און זעהענדיג אז מען טוט מיך אויך באגנב'ענען מיט'ן נישט באצאלן געהעריג, האב איך איבערגעלאזט מיין ארבייט. עד היום האב איך חרטה דערויף, פארוואס איך האב מיך געלאזט פון זיי אין אנהויב, אוועקצוגיין פון יענעם גוי וועלכער האט מיך אזוי שיין פארזארגט די גאנצע צייט דארט אין אודערגעם.

ויסעו ויחנו אין צענטער פון שטאט

נאך עטליכע וואכן האבן מיר זיך אריבערגעצויגן קיין בריסל, אין צענטער פון שטאט, וואס דארט איז שוין געווען צוריק אידישקייט. מיר האבן געוואוינט אויפ'ן דריטן שטאק פון א הויז, נישט ווייט פונעם ביהמ"ד וועלכער האט זיך געפינען אויף 'רוע לאנגלאנטיער' (Rue de Lenglentier). אויפ'ן צווייטן שטאק אין אונזער בנין האט זיך אריינגעצויגן עפעס א פרייער חברה מאן, און דאס איז געווען ממש שרעקליך. די פרייע חברה אין בריסל, זענען געווען אויף זייער א נידריגע

מדריגה, ה"י.

רבי עקיבא אשר ליפסון זצ"ל

דער רב אין ביהמ"ד איז געווען הרה"ג ר' עקיבא אשר ליפסון זצ"ל, [וועלכער איז שפעטער געווען א דיין אין אנטווערפען]. ער האט אמאל געהאט צוטוהן מיט א קצב, וועלכער האט אפגעמאכט אז דער רב דערגייט איהם דער יארן, און פאר כעס האט ער איהם איינגעשפארט אין אן אייז-קאסטן! מיט נסים האט ער זיך ב"ה ארויסגעזעהן פון דארט.

געלערנט מיט קינדער

צוויי דריי מאל א וואך בין איך ארויס פון די ארבייט, און געגאנגען לערנען מיט די קינדער וואס מ'האט ארויסגענומען פון די קלויסטערס, [צווישן זיי זענען אויך געווען די קינדער פון משפחת הערשאפט]. ס'איז מיר געווען זייער שווער דאס צו טוהן אינמיטן די ארבייט, אבער איך האב נישט געהאט קיין ברירה.

ביים לערנען מיט די קינדער האט מען באלד געקענט דערקענען ווער ס'האט געשטאמט פון אן ערליכע משפחה, ווייל די קינדער האבן באלד פארשטאנען דאס לערנען, און כאטש וואס זיי זענען געווען צוויי יאר אין קלויסטערס, האט מען אבער געקענט אויף זיי דערקענען דאס קדושה ביים לערנען, מה שאין כן די קינדער וואס זענען געקומען פון פרייע משפחות, האט זיי נישט אינטערעסירט קיין אידישקייט. אזוי אויך האב איך אנגעפירט דארט מיט מסיבות פאר די קינדער אין די שבת נאכמיטאג'ס.

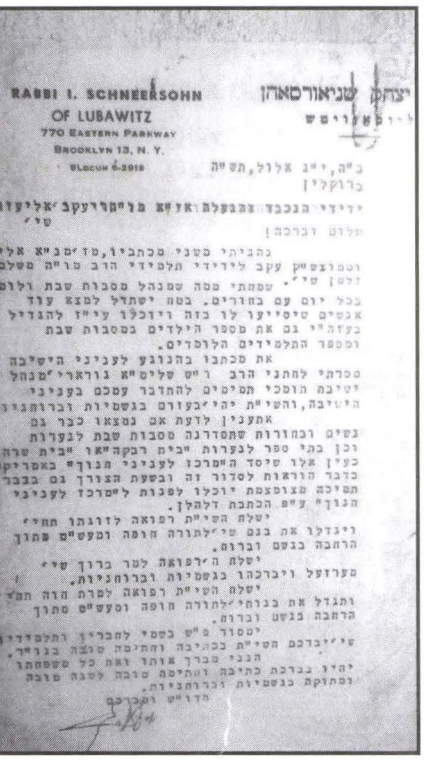
דרייצענטער קאפיטל
דאס נאנטקייט מיט'ן רבי'ן דער ריי"צ

כ"ק אדמו"ר מהריי"ץ מליובאוויטש זצ"ל

עס איז שוין דערמאנט געווארן די שייכות וואס מיר האבן געהאט פאר'ן קריג מיט רבי משה צעכאבל ז"ל, וועלכער איז טאקע נישט געווען קיין ליובאוויטשער חסיד, אבער ער האט געהאט אדורכגעלערנט רוב תורת חב"ד, און איך פלעג הערן ביי איהם א שיעור אין ספר הק' ליקוטי אמרים תניא, וואס דורכדעם האט זיך אנגעהויבן מיין נאנטקייט מיט ליובאוויטש.

דער דעמאלטסדיגער ליובאוויטשער רבי איז געווען הרה"ק רבי יוסף יצחק זי"ע. מען דערציילט, אז הרה"ק רבי שלמה'קער זוועהילער זי"ע האט אמאל געזאגט, אז קודם האט ער געמיינט אויף א צווייטן אז יענער איז דער צדיק יסוד עולם, אבער מ'האט איהם נאכדעם מגלה געווען פון הימל, אז דער מהריי"ץ איז דער צדיק יסוד עולם. מ'האט נישט קיין השגה אין זיין מסירת נפש פאר אידישקייט. דער רבי אליין האט געשריבן, אז אזויווי מען איז איהם געקומען ארעסטירן [אין רוסלאנד], האט ער גענומען א החלטה ביי זיך אז ער וועט זיך בכלל נישט מתייחס זיין צו זיי כאילו עס איז א מציאות, און אזוי האט ער זיך געפירט ביז צו די לעצטע מינוט.

הגם איך האב טאקע קיינמאל נישט געהאט די זכי' מקבל צו זיין פני קדשו, אבער איך האב זוכה געווען צו האבן חליפת מכתבים מיט איהם, און אזוי אויך צו קענען ערפילן וואס ער האט מיר באאויפטראגט.

בריוו וואס איך האב ערהאלטן פון כ"ק אדמו"ר מהריי"ץ זצ"ל מליובאוויטש

אין איינע פון די בריוון וואס איך האב ערהאלטן פונעם רבי'ן, האט ער זיך אינטערעסירט ביי מיר איבער געוויסע פוילישע אידן וועלכע האבן שוין אצינד געוואוינט אין אנטווערפען, וואס טוט זיך מיט זיי. זעהט זיך אויס, אז ער האט געקענט די אידן פון די תקופה וועו ער האט געוואוינט אין פוילן[45].

חפצי קדושה

צווישן מיינע חברים, תלמידים פון רבי משה צעכאבל ז"ל, זענען אויך געווען אברהם ווייננגארטען און זלמן שעכטער. זיי זענען געווען אפשטאמיגע פון וויען, און פון דארט זענען זיי געקומען קיין אנטווערפען. וועו די מלחמה האט אויסגעבראכן איז זיי

45) וואוינענדיג אין וואשא אין יאר תש"א, זענען געוועט געווארן צוויי חברה פון די דייטשע געהיימע דינסט, קאנאריק און בלאך, אויפצוזוכן דעם ליובאוויטשער רבי'ן, ווייל זיי האבן געקריגן א טעלעפאן פון דעם אמעריקאנעם פרעזידענט רוזוועלט, אז מען זאל איהם היטן און לאזן ארויספארן קיין אמעריקא, און זיי האבן מורא געהאט פון אמעריקא. עס האט זיי געקומען עטליכע וואכן ביז זיי האבן איהם געפינען אין וואשא. וועו זיי האבן איהם געפונען, האבן זיי איהם געזאגט אז זיי זענען געקומען איהם ארויסנעמען פון דעם גאנצן עמק הבכא, און זיי האבן איהם געפירט דורך בערלין ביז קיין דענמארק, און פון דארט מיט דער שיף קיין אמעריקא.

נאך געלונגען צו אנטלויפן קיין דרום פראנקרייך, און פון דארט זענען זיי אנגעקומען קיין אמעריקא. אברהם'ס עלטערן האבן מסכים געווען אז ער זאל אריינגיין לערנען דארט אין די ליובאוויטשער ישיבה, אבער אין זלמן'ס משפחה איז געווען וועד עס האבן געוואלט אז ער זאל אריינגיין שטודירן אין אטענעאום. האב איך איהם געשריבן א בריוו, אז אויב וועט ער גיין לערנען האט ער גארנישט פארשפעטיגט, ווייל ער קען נאך שפעטער משלים זיין די שטודיעס, אבער אויב גייט ער יעצט אין אטענעאום, וועט ער שוין מער קיינמאל נישט לערנען אין קיין ישיבה. אזוי האט ער טאקע געטוהן, און ער איז ב"ה אריין לערנען אין ישיבה, און מיט די צייט איז ער אויך געווארן א 'שליח' פון כ"ק אדמו"ר מהריי"ץ מליובאוויטש זצ"ל אין א געוויסער פלאץ אין אמעריקא.

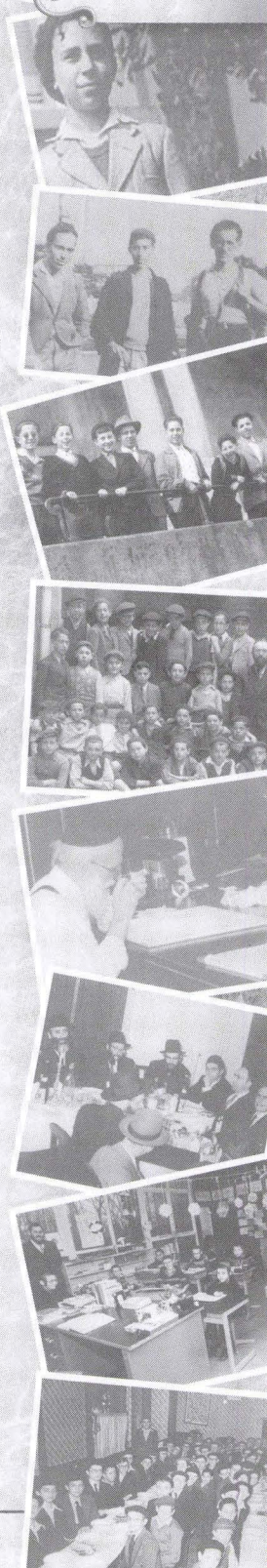
אמאל האט ער דערציילט פאר'ן רבי'ן, אז ער האט א חבר אין אנטווערפען, און דאן האט דער רבי באפוילן אז ער זאל מיר אריבערשיקן א גאנצע טראנספארט פון חפצי קדושה; ספר תורה, ציצית, תפילין, און די לערן-ספרים וואס מען דארף פאר די אידישע קינדער אין שולעס, ווי סידורים, מיט ספרי אל"ף בי"ת, אלעס כדי צו קענען מזכה זיין אידן.

די ספר תורה איז אריינגעשטעלט געווארן אין דער קינדערהיים אין אנטווערפען וועלכער איז געווארן אנגעפירט דורך הר"ר יונה טיפענברוננער ע"ה, אויף די ענעראל דריבעל סטראאט (Generaal Drubbelstraat), א זייטן גאס פון די סטאאסי סטראאט (Statiestraat). [אין אנהויב האט ער געהאט דער קינדערהיים אין בריסל, און שפעטער איז דאס אריבער קיין אנטווערפען]. אזוי אויך האבן אונז געהאט די זכי', מזכה צו זיין אסאך אידן מיט די אלע חפצי קדושה. אסאך חסיד'ישע אידן האבן באקומען ביי מיר די ציצית און תפילין.

ר' ישראל יצחק ראדזשיק ז"ל

גלייך נאכ'ן קריג בין איך געווען אויף א קאנוועגשאן פון די אגודה אין בריסל[46], און עס האט אויפגעטרעטן דארט א יונגערמאן, מאיר האפשטעטער. דארט איז אויך געווען א יונגערמאן וועלכער איז געווען אין בערגן-בעלזן, און מ'האט איהם דארט ארויפגעברענגט נאך מיט די לאגער קליידער. שפעטער האב איך געזעהן ווי דער יונגערמאן רעדט מיט מאיר האפשטעטער און זאגט איהם: 'איך זעה אז מ'רעדט דא וועלט פראבלעמען. איך האב אויך א וועלט פראבלעם, איך האב נישט קיין ארבע כנפות, נישט קיין תפילין, און נישט קיין קאפל אויפ'ן קאפ'. איך בין באלד צוגעגאנגען צו איהם און געזאגט: 'איך וועל דיר באזארגן מיט אלעס וואס דו דארפסט', וכך הוה, און מיר זענען געבליבן גאר נאנטע ידידים.

[עס האט זיך ארויסגעשטעלט, אז דער יונגערמאן איז געווען א גערער חסיד מיט'ן נאמען ר' ישראל יצחק ראדזשיק. ער האט געדענקט גאנץ ש"ס, און אזוי אויך דעם גאנצן שפת אמת. ער האט געהאט א שטארקער קלארקייט ביים לערנען. ער האט געוואוינט אין בריסל, און זיך געלערנט קליוון, און אויך דארט האט ער געהאט א קלארקייט, זיך איינקויפנדיג א נאמען אלס איינער פון די מערסט פעהיגע קליווערס. ער האט באקומען

46) בימים ההם, האב איך געארבייט אין די אגודה אינאיינעם מיט להבחל"ח ר' חיים יעקב [היינריך] לאנדא ע"ה, וועלכער האט אין די מלחמה יארן אסאך עוסק געווען אין הצלה אקטיוויטעטן, אינאיינעם מיט זיינע קרובים, די בארימטע עסקנים להצלת ישראל, משפחת שטערנבוך פון שווייץ. ער איז געווען א שותף מיט זיין פלימעניק הר"ר יוסף ראטטענבערג ז"ל אין א פאבריק מיט מעדיצינען. איך האב געהאלטן ביים דינגען עפעס א הויז פאר די אגודה, אבער די בעה"ב'סטע האט מיר עפעס נישט אזוי געשמעקט, האב איך איהם געבעטן אז ער זאל דאס ערלעדיגן. דעמאלס איז זי געווארן בטל ומבוטל פאר איהם. ער האט געהאט א ברייטקייט, מיט אסאך אונטערנעמונגס גייסט, און נישט געכאפט התפעלות פון גארנישט. ער וואלט געקענט רעדן מיט'ן קייזער פון רוסלאנד...

גראבע שטיינער, וואס דאס גיבט מען נישט פאר יעדן איינעם. ער איז געווען זייער פאדאנט ביי די ארבעט, און ער האט שיין פארדינט. ער איז געווען זייער אן איבערגעגעבענער מענטש, מיט אלע מעלות. ער האט אויפגעשטעלט א חסיד'ישער שטוב קע"ה בלויז שטריימלעך.

דאס מסי"נ פונעם שוסטער

ר' ישראל יצחק ראדזשיק ע"ה, איז געווען אין לאגער צוזאמען מיט הר"ר שמואל ווייסמאן ע"ה [יו"ר פון די היזיגע חברה קדישא], און אזוי אויך מיט מיין חבר הב' ברוך מערזל ע"ה. א פרייער שוסטער איז אויך געווען דארט מיט זיי, אבער וויאזוי קומט ער אן אין דער גענזעלשאפט? דער מעשה איז געווען אז דער שוסטער האט זיך מוסר נפש געווען צו ראטעווען אידן. ער האט גענומען גוטע שיך פון די 'עס. עס.' וואס זיי האבן איהם געגעבן צו פארריכטן, און ער האט דאס אוועקגעגעבן פאר אידן, זאגנדיג פאר די 'עס. עס.' אז מען האט איהם באַ'גנב'עט... - כאטש וואס ער האט געוואוסט אז זיי קענען איהם הרג'ענען. בימים ההם איז שיך געווען א געוואלדיגע הכרח, ווייל אויב האט מען נישט געהאט קיין שיך האט מען נישט געקענט לאנג אויסהאלטן אין די שטיינער און אין די אייז, און ווייל די רשעים האבן איהם נייטיג געהאט דערפאר האבן זיי איהם געלאזט ביים לעבן].

ר' זלמן לעהרער ז"ל

צווישן די אנדערע וואס האבן דעמאלס באקומען פון אונז ציצית און תפילין, איז אויך געווען הר"ר זלמן לעהרער ע"ה [שפעטער ראה"ק פון ק"ק 'מחזיקי הדת' דאהי אין אנטווערפען].

מיין פרוי ע"ה האט איהם אויפגענייט די ארבע כנפות, און איך האב איהם געגעבן די ציצית. שוין יארן שפעטער, וועז ער פלעגט מיר טרעפן, פלעגט ער מיר דאס דערמאנען, און ער פלעגט אויך בעטן אז איך זאל איבערגעבן זיין דאנק פאר מיין פרוי ע"ה.

❋

דערמאנענדיג ר' זלמן'ען ע"ה, וועט זיין אינטערעסאנט איבערצוגעבן וואס ער האט מיר דערציילט פון זיינע מלחמה איבערלעבענישן אין אוישוויץ. זיי פלעגן דארפן טראגן די שינעס, און בשעת מעשה האבן זיי געדאוונט, זיך געבנדיג א שטעל אפ און געזאגט א 'ברכו'.

ס'איז איהם ב"ה געלונגען בחכמה עטליכע מאל זיך צו ראטעווען אינמיטן די מלחמה. אזויווי אלע מענער האבן דאך געמוזט גיין אין די ארמיי, איז געווען א געווייסער מוניציאן פאבריק וואס האט געזוכט ארבייטער, און דער פאבריקאנט איז געקומען קיין אוישוויץ זוכן שקלאפן וואס קענען קומען ארבייטן בייַ איהם. דאס איז געווען א פאבריק וואו מען האט פאבריצירט פארשידענע מעטאלענע כלים מיט א 'דרייבאנק' [א ספעציעלע כלי פאר מעטאלענע ארבייט]. די פאבריק האט געזאגט, אז זיי דארפן צוהן ארבייטער, און ער האט זיך איינגעמאלדן אז ער קען ארבייטן בייַ א דרייבאנק. ער איז אבער געווען זייער קליין, עד כדי כך אז זיין קאפ איז קוים אנגעקומען צום טיש פון די דרייבאנק, און עס איז נישט געווען שייך אז אזא קליינער מענטש זאל קענען ארבייטן בייַ א דרייבאנק. אנקומענדיג אהין פרעגט איהם דער גוי: 'פארוואס האסטו זיך געמאלדן?' האט ער איהם געענטפערט: 'ווייל אויב איך וואלט זיך נישט געמאלדן, וואלט מען מיר געשיקט אין די גאז קאמערן, איז וואס וואלסטו געטוהן אין מיין פלאץ...?'

יענער האט איהם טאקע געגעבן אן אנדערע ארבייט דארט, ווייל אין א פאבריק קען מען דאך נוצן פארשידענע סארט ארבייטער. - ווייזט אויס אז דער 'עס. עס.' אליין וואס האט איהם געשיקט צום פאבריק האט נישט געוואוסט וואס מיינט א 'דרייבאנק', ווייל וועז יא וואלט ער איהם נישט אהינגעשיקט...

לתקן שם בית תלמוד

וואוינענדיג אין בריסל נאכ'ן קריג, האב איך געגרינדעט א ישיבה פאר בחורים. איך האב געטראפן דארט א איד א למדן מיט'ן נאמען רבי מאיר פייערווערגער ז"ל[47], און איך האב איהם אויפגענומען אלס ראש ישיבה. איך האב געהאט חשק אז דאס זאל זיין א ליובאוויטשער ישיבה, אבער ער האט ענדערש געוואלט אז דאס זאל זיין זיין פריוואטער ישיבה, און דעריבער האב איך זיך ארויסגעצויגן דערפון, כדי עס זאל זיך ח"ו נישט שאפן קיין מחלוקת. אין א בריוו וואס איך האב ערהאלטן פונעם רבי'ן בחתימת יד קדשו, דאטירט אלול תש"ה, דערמאנט ער אויך איבער דעם ענין, און אזוי אויך איבער די שבת'דיגע מסיבות פאר די קינדער.

מיט'ן לעצטן ליובאוויטשער רבי'ן

איך האב טאקע קיינמאל נישט זוכה געווען זיך צו טרעפן פערזענליך מיט'ן רבי'ן דער מהריי"צ ז"ל, אבער ביי זיין ממלא מקום, דער לעצטער ליובאוויטשער רבי ז"ל, בין איך יא געווען

47) ער איז געווען א גרויסער תלמיד חכם, וואס האט זיך שפעטער געצויגן קיין ענגלאנד. ער האט פארפאסט עטליכע חיבורים, ובתוכם אויך איבער תקנת עגונות, אונטער'ן נאמען 'עזרת נשים'. ער האט זיך אויך געפרופן 'מאיר מאירי'.

מערערע מאל. דאס ערשטע מאל וואס איך בין געפארן קיין אמעריקא איז געווען אין יאר תשכ"ה, און זינט דאן פלעג איך געווענליך פארן יערליך ווען עס איז מיר אויסגעקומען, צי אויף ראש השנה, שבועות, פסח, אד"ג. איך פלעג זיין אין בארא פארק ביי מיין טאכטער תחי', און פון דארט פלעג איך שבת אריינשפאצירן קיין קראונהייטס, אינאיינעם מיט מיין טאכטער און אירע קינדער שי'.

איינמאל פאר איך בין געפארן צום רבי'ן, האט מיר א איד געבעטן א טובה, היות ער פארמאגט א לעדערנע געבינדענע קבלה ספר, און ער וויל עס שענקן פארן ליובאוויטשער רבי'ן, דעריבער מאכט ער מיר א שליח דאס איבערצוגעבן, און צו די זעלבער צייט זאל איך איהם אויך מזכיר זיין אז ער זאל מצליח זיין אין א משפט וואס ער דארף האבן אין א געוויסן דאטום.

אנקומענדיג צום רבי'ן, האב איך איהם איבערגעגעבן דעס ספר, און איך האב אויך געזאגט אז דער איד האט א משפט ביום פלוני [איך האב געזאגט דעם גוי'אישן דאטום]. אויפ'ן ארט רופט זיך דער רבי אן, אז דאס געפאלט דאך אין י"ד כסליו, וואס דאס איז זיין [דעם רבין'ס] חתונה דאטום...

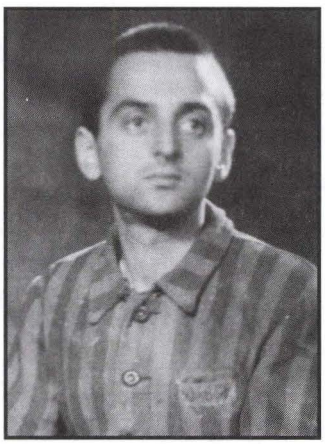
נאך וואס מיינע קינדער זענען געווארן בר מצוה, האב איך זיי געשיקט אויף איין זמן לערנען אין די ישיבה אין ווילרייק, און שפעטער קיין פראנקרייך צו די ליובאוויטשער ישיבה אינעם דערפל ברונעאו (Brunoy), [אומגעפער 20 קילאמעטער פון פאריז], וואו עס איז אויך געווען הרה"ח המפורסם רבי ניסן נעמינוב זצ"ל[48].

48) מען דערציילט, אז דארט וואו זיי האבן די ישיבה, איז געווען אמאל א קאסטעל (castle), וואו דער בעלגישער קעניג, לעאפאלד דער צווייטער, פלעגט זיך אריינציהן פון צייט צו צייט אויף אפרוה.

ר' ברוך מערזל ז"ל

אין מאי 1945 למספרם, בין איך אמאל געפארן מיט'ן באן פון בריסל קיין אנטווערפען. אראפקומענדיג פונעם באן, טרעפט מיר מיינס א חבר נאך פון די 'יסודי התורה', אברהם האמער, און ער דערציילט מיר, אז מיין חבר ברוך מערזל איז היינט צוריקגעקומען פון בערגן בעלזן.

ברוך מערזל ע"ה
צוריקקומענדיג פון לאגער

ברוך מערזל איז געווען א זוהן פון הג"ר אברהם'טשע מערזל זצ"ל הי"ד, א טשארטקאווער חסיד. רבי אברהם האט געהאט זייער אן אריסטראקאטישן געשטעל, און ער פלעגט אויך גיין מיט א שטעקן מיט א זילבערנעם הענטל. ער איז געווען דאהי א דיין אין דעם אונגארישן שטיבל, וועלכער איז געווען אויפ'ן ערשטן שטאק אין א בנין אויף די סאמער סטראאט, ווו דאס בנין שטייט נאך ביז היינט. אונטן איז געווען דאס בעלזער שטיבל.

הערנדיג אז ברוך מערזל איז דא, בין איך אריבערגעלאפן מיט איין אימפעט איהם צו טרעפן אין שטוב פון הר"ר שמואל פערל ע"ה, אויף די ראמסטראאט (Ramstraat), א זייטיגע גאס פון די לאנגע וואן רוסברוק סטראאט (Lange van Ruusbroecstraat).

אזויווי מיין חבר ברוך האט מיר דערזעהן, האט ער געבויגן קאפ פאר בושה. די סיבה פון די בושה איז געווען, ווייל איך האב איהם נאך געהאט געזאגט בשעתו דא אין אנטווערפען

וואס די רשעים ימ"ש מאכן מיט די אידן, אבער ער האט עס נישט געוואלט גלייבן. דאס איז נישט געווען קיין שום חידוש, ווייל כאטש ער איז געווען א פיקח עצום, אבער קיין מענטש האט דאס נישט געוואלט גלייבן. איך האב דאך נישט געטוהן קיין שום זאך וואס די געסטאפא האט געהייסן, און ממילא האב איך זיך אויך נישט איינגעשריבן אין די יודן-רעגיסטאר, אבער ער האט זיך גע'טענה'ט מיט מיר אז איך בין אום-אחריות'דיג, ווייל זיי האבן געדראעט אז אך און ווי פאר דער וואס פאלגט זיי נישט. איך האב אבער געווואוסט, אז חוץ דורך מסירה קענען זיי קיינעם נישט כאפן, ווייל זיי האבן נישט געהאט די אדמיניסטראציע אין די האנט, און פון וואו זאל סתם א גוי וויסן צי איך בין איינגעשריבן צו נישט, און ממילא דארף מען זיך נישט איינשרייבן. איך האב גע'טענה'ט, אז דער גרעסטער אומפארנטווארטליכקייט איז זיך יא איינצושרייבן... 'צי וואס דארפן זיי דען דיין נאמען און אדרעסס? זיי גייען טיילן צוקערלעך...?'

אבער אצינד ווען איך האב איהם געטראפן, האב איך איהם גארנישט געזאגט, נאכדעם וואס ער האט נעבעך מיטגעמאכט אזויפיל צרות אונטער די הענט פון די רשעים ימ"ש, נאר איך האב איהם אהיימגענומען צו מיר, וואו ער איז איינגעשטאנען אכט טאג, און איך האב זיך מיט איהם מטפל געווען. במשך די גאנצע צייט האט ער מיר געהאלטן אין איין פארציילן פון זיינע מיטמאכענישן, מיט אלע פרטי פרטים. ער איז געווען אין אסאך לאגערן. צווישן אנדערע האט ער מיר אויך דערציילט, ווי ער האט עטליכע מאל געכאפט פון די רשעים 50 שמיץ. ער האט געמוזט לייגן זיין קאפ אויפ'ן טיש, און איינער פון די רשעים איז געזעצן אויף זיין קאפ, און אזוי האט מען איהם געשלאגן רח"ל[49]. ער האט נאך געהאט אויף זיין קערפער א

49) איינמאל אינמיטן שלאגן האט ער זיך געבעטן ביים רשע, אז ער זאל איהם שוין ענדערש שיסן. האט איהם דער רשע ימ"ש געענטפערט, אז פון

באל מיט אייטער פון די קלעפ, און איך האב זיך דערמיט מטפל געווען.

ער האט געהאט א פאטאגראפישן זכרון, די אלע זאכן וואס איז געשעהן אין לאגער האט ער געזעהן אין זיין קאפ אזויווי אין א פילם[50]. אפילו נאכ'ן קריג האט ער נאך שרעקליך געליטן פון דעם. ער האט געהאט א ברודער מענדל, וואס האט געוואוינט אין ליאן, פראנקרייך, און ער איז איהם געקומען אפנעמען, און דערנאך האט ער טאקע געוואוינט א שיינע פאר יאר אין ליאן. זיין ברודער מענדל האט געהאט א פאבריק פון שטאפן, און ער פלעגט איהם ארומשיקן דאס צו פארקויפן. יענעם זומער תש"ה, איז ברוך געווען נישט געזונט, און ער איז געווען אין א שפיטאל אין פאריז. איך האב דעמאלס געשיקט איהם מזכיר זיין פאר'ן רבי'ן, הרה"ק מהריי"צ מליובאוויטש זצ"ל, און אין דעם בריוו וואס איך האב ערהאלטן פונעם רבי'ן אין יענעם יאר חודש אלול, לייגט ער אויך צו ברכת קדשו פאר ברוך מערזל.

מיט די צייט האבן זיך די צוויי מערזל ברודערס אריבערגעצויגן קיין ארץ ישראל, אינאיינעם מיט זייערע פאמיליעס. איך האב נאך באזוכט ברוך אין ארץ ישראל, וואו ער האט געוואוינט אויף רחוב הפלמ"ח אין תל אביב, און שפעטער האב איך איהם נאכאמאל באזוכט דארט, שוין זייענדיג אין אן אלטערס-היים.

דאנעט קומסטו סיי ווי נישט ארויס לעבעדיג, און א קויל קאסט דרייסיג פעניק (די קלייניע מטבע פון דעם מארק), און דער יודע איז דאס נישט ווערט... האט ער צוריקגעזאגט פאר'ן רשע, מ'וועט ענק פארלייגן דעם חשבון...

50) איך געדענק אן אנדערן בחור וועלכער האט אויך געהאט א פאטאגראפישן זכרון. מיר האבן זיך מיט איהם געזעגנט פאר'ן קריג, וועו ער איז ארויפגעגעפארן קיין ארץ ישראל מיט די עליית הנוער. נאך די קריג האט ער מיר נאך געקענט פארציילן געניו וואספארא אנצוג ער האט געהאט, און וויפיל קנעפלעך איז געווען דערויף...

פערצענטער קאפיטל
צוריק קיין אנטוווערפען

בריסל נישט פאר אונז

אונז זעמיר אבער נישט געבליבן וואוינען צו לאנג אין בריסל, ווייל די פרייַע חברה וועלכע האבן דארט געוואוינט זענען געווען אויף זייער א נידריגע מדריגה רח"ל, און אנערקענענדיג אז דאס איז נישט קיין פלאץ פאר אונז, האבן מיר זיך צוריק אריבערגעצויגן קיין אנטווערפען, בערך אין יאר תש"ז.

צוויי אידן כאפן א שפיאן

ווי אויבנדערמאנט, איז אנטווערפען באפרייט געווארן פון די דייטשן ימ"ש איין טאג נאך בריסל. עס וועט זיין אינטערעסאנט אראפצוברענגען וואס איך האב דעמאלס בשעתו געליינט אין צייטונג, אן עפיזאד וואס האט זיך אפגעשפילט אין אנטווערפען אויף די לאנגע לעעם סטראאט (Lange Leemstraat).

אין די ענגלישע ארמיי, איז געווען פארשידענע בריגאדעס, וועלכע צווישן אנדערע איז אויך געווען א אידישע בריגאדע[51]. אזוי אויך האבן זיי פארמאגט א בעלגישע בריגאדע. צוויי פון די בעלגישע געהיימע פאליציי, וועלכע זענען געווען אידן און האבן געארבייט פאר די ענגלישע ארמיי [אין די בעלגישע

51) אין איטאליע האבן די דייטשן געהאט געלייגט שפרונג-באמבעס אונטער די ערד, און די ענגלישע האבן ארויפגעלייגט אויף די אידישע בריגאדע דעם אויפגאבע דאס ארויסצונעמען פון דארט, וואס דאס איז געווען זייער א געפארפולע שליחות.

בריגאדע], אמאל זייענדיג אויף די לאנגע לעעם סטראאט אין יענע תקופה, האבן זיי באמערקט א געוויסער גוי ווי ער גייט ארויס פון שטוב, און אז ווי נאר דער גוי האט זיי באמערקט איז ער אנטלאפן פון זיי. זענען זיי ארויף צו איהם אין שטוב, און זיי האבן געזעהן אז ער האט דארט א ראדיא געשטעל, א זענדער, וואס מיט דעם קען מען ארויסשיקן באריכטן, און ממילא האבן זיי פארשטאנען אז ער איז א שפיאן.

רופט זיך אן דער פארשוין צו זיי, אז ער איז א 'איד', און ער האט בר-מצוה געהאט אין בערלין... האבן זיי איהם געפרעגט, אין וועלכער בית המדרש ער האט געדאוונט דארט, און יענער האט עפעס געענטפערט. האבן זיי איהם געגעבן א סידור, און דעמאלס איז ער שוין געווארן צומישט, נישט קענענדיג ארויסזאגן קיין ווארט.

זיי האבן תיכף פארשטאנען אז לא דובים ולא יער, ער זאגט פשוט ליגנט אז ער איז א איד כדי זיי זאלן רחמנות האבן אויף איהם, האבן זיי איהם מיטגענומען מיט זיך און איבערגעגעבן פאר די ענגלישע.

זיך געמען קליוון

מיר האבן זיך באזעצט אויף די זורענבארג סטראאט (Zurenborgstraat) נומ' 39. אונז האבן געהאט אפגעדונגען דעם גאנצן הויז, און איך האב ווייטער עוסק געווען אין גאלדשמידערייי.

א גאלדשמיד מוז קענען מאכן נייע ווערקצייג כדי צו קענען פאבריצירן די נייע מאדעלן, אבער מיר איז דאס נישט געלונגען צו מאכן, און אן אנדערע וואלט מיר נישט דערציילט וויאזוי ער האט דאס געמאכט. איך האב למעשה געטוהן אין דעם, אבער לויט מיין סיסטעם האט עס מיר געדויערט א פאר מאל

אזוי לאנג צוליב געוויסע שוועריגקייטן. זעהענדיג אז איך קען דאס נישט אויספירן, האב איך אויפגעגעבן, און זיך גענומען צום קליוון.

'דרייִדעלעך' ביי די געשעפטן

אין יענע יארן נאך די מלחמה, איז געקומען צו מיר א איד, וועלכער האט געוואלט שמוגלען זייגערלעך קיין לאנדאן. ער האט מיר פארשאפט קאנזערוון פון פרוכט, זאגנדיג אז איך קען דאס אליין אויפעסן..., און מיין ארבייט איז געווען, אויפצושניידן די קאנזערוון אין העלפט, און נאכדעם וואס מען האט דאס אנגעפילט מיט די זייגערלעך, האב איך דאס געדארפט צוריק פארמאכן דורכ'ן שמעלצן, און דערנאך האט דאס יענער געקענט שמוגלען. בעצם איז דאס נישט געווען מיין עסק, ווייל נישט איך הייס ביי דעם דער פארברעכער, נאר דער שמוגלער, אבער איך האב נישט געוואלט נעמען קיין באצאלט פאר די עצם מלאכה, נאר פאר די צייט פון די ארבייט.

אבער ביי אן אנדערע געלעגנהייט אין יענע תקופה, איז אריינגעקומען צו מיר א איד כדי צו באשטעלן בראנזילעטן (bracelets). ער האט מיר געבעטן, אז די וויילע חלק אינעווייניג זאל זיין אנגעפילט מיט קופער, און זיי וועלן דאס שוין פארקויפן פאר ריין גאלד... אבער איך האב איהם געזאגט, אז ער האט נישט אנגעטראפן דעם ריכטיגן אדרעסס, ווייל איך וועל נישט ארויסהעלפן צו בא'גנב'ענען קונדן.

וואפן ביי אונז אין קעלער

דער בעה"ב פון דעם בנין אויף די זורענבארג סטראאט איז געווען אן אנטווערפענער, אבער גלייך ביים אויסברוך פון די

מלחמה איז ער אנטלאפן קיין אמעריקא. ער האט געהאט א פלימעניק, א רעוויזיאניסט. איינמאל האט ער מיר געבעטן, אויב איך קען איהם פארזארגן איין שטוב אין מיין הויז, ווייל די ציוני'סטישער 'אצ"ל' ארגאניזאציע האבן געזוכט דאהי א פלאץ וואו צו האלטן זייער וואפן ביז'ן דאס אוועקשיקן קיין א"י. זייענדיג א פלימעניק פון דעם בעה"ב, האב איך איהם נאכגעגעבן.

אין א שיינעם טאג, באקומען אונז א באזוך פון די פאליציי אין דעם קעלער, און דארט האבן זיי געפינען די וואפן, וועז אין דעם איז געווען עפעס אריינגעקריצט אויף העברעאיש. וועז זיי האבן מיר געפרעגט פונוואנעט דאס קומט, האב איך זיי געזאגט, אז דאס איז געווען איינס פון די אידישע הייזער וואס די דייטשן האבן באזעצט, און שפעטער האבן דאס די ענגלישע איבערגענומען, און דאס איז שיריים פון די ענגלישע ארמיי, וואס צווישן זיי איז אויך געווען אידישע סאלדאטן... צו מיין מזל האט די פאליציי אנגענומען מיין 'ערקלערונג'.

❋

בערך נאך א יאר וואס מיר האבן געווואוינט אין דעם הויז, האט דער בעה"ב געלאזט מעלדן אז ער קומט צוריק קיין אנטווערפען, און מיר האבן זיך געדארפט ארויסציען פון דעם הויז. דעמאלס זענען מיר אריבער וואוינען אין א דירה אויף דעם זעלבן גאס.

די דירה איז אבער געווען אויפ'ן צווייטן שטאק, און מיר האבן נישט געהאט דארט קיין סוכה, דעריבער פלעג איך צו גיין עסן אין די סוכה פון הר"ר משה סידנער נ"י וועלכער האט געווואוינט אויף די סטענבאק סטראאט (Steenbokstraat).

הקובע מקום לתפלתו

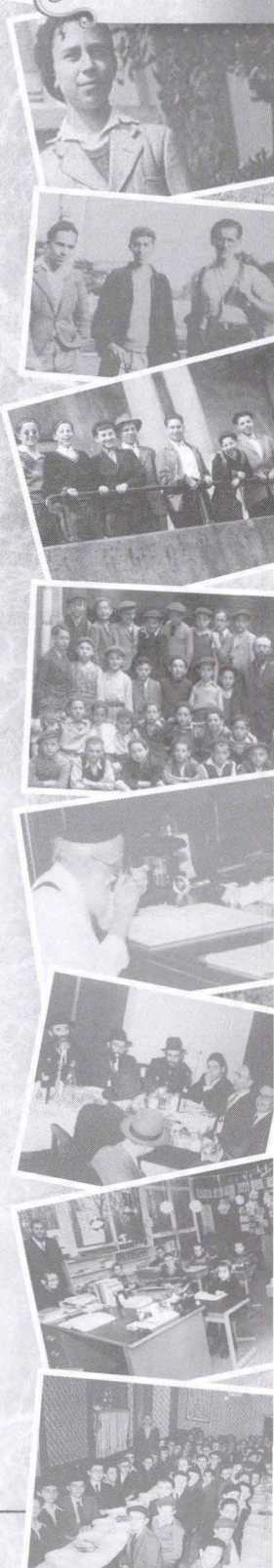
אין די ערשטע צייטן האב איך געדאוונט אין די 'אסטען' ביהמ"ד, און שפעטער, וועו עס האט זיך געגרינדעט דאס ליובאוויטשער שטיבל, בין איך אריבער דאוועגען אהין. אויף די פלאנטין ליי (Plantin en Moretuslei) איז געשטאנען אן אלט הייזל, וואס האט באלאנגט פאר הר"ר יוסף לובינסקי ע"ה, און דארט האט זיך געעפנט דער ליובאוויטשער שטיבל.

'בערכעם'

מיט די צייט האבן מיר זיך אוועקגעציגן פון די זורענבארג סטראאט, און אריבער וואוינען אין די 'בערכעם' (Berchem) געגנט, אויף די גיטשאטעל ליי (Gitschotellei), וואס דארט איז געווען אסאך ביליגער ווי אין שטאט אנטווערפען. איך האב געהאט א דירה אין א נייעם בנין, און באצאלט דארט א ביליגער פרייז ווי כאילו עס וואלט געווען א דירה אין אן אלטן בנין. אזוי אויך איז די לופט געווען בעסער דארט, וועו אונזער דירה איז געווען נעבן א פארק. [שפעטער, וועו מיין יונגסטע טאכטער תחי' איז אונטערגעוואקסן, פלעג איך מיט איר שפאצירן יעדן שבת נאכמיטאג אין פארק, און איר פארציילן פון מדרש]. איך האב געדאוונט דארט אין א ביהמ"ד, נישט ווייט פון אונז, וואו הר"ר פסח טיפענברוננער ע"ה איז געווען דער גבאי. אויך הר"ר חיים האפפערט ע"ה האט דארט געדאוונט.

דער טעות אין די ס"ת

עס איז געווען אמאל שבת פרשת פנחס - בערך אין די תש"י יארן - און איך האב עולה געווען לתורה, אין די פרשת

נחלות. בשעת'ן ליינען, האב איך אויפגעכאפט אז דער בעל קורא האט געליינט אנדערש ווי עס שטייט אינעווייניג. וועו כ'האב איהם מעורר געווען דערויף בשעת מעשה, האט ער געגעבן א שריי 'עה', מיינענדיג צו זאגן אז ס'איז נישט אזוי. איך האב איהם געלאזט ליינען ווייטער, אבער וועו ער האט געענדיגט די קריאה האב איך נישט געוואלט מאכן די נאך ברכה, און איך ווייז איהם קלאר דעם טעות. דעמאלס וועו ער איז שוין געווען רואיגער, האט ער טאקע באמערקט אז ער האט זיך טועה געווען. ער איז שוין געווען אזוי צוגעוואוינט צום ליינען, אז ער האט דאס שוין געליינט אביסל פון אויסעווייניג, נישט כאפנדיג אז אין די ס"ת איז געווען א טעות. במשך א שטיק צייט האט יעדער גערעדט פון דעם, ווייל מען האט שוין געהאט געליינט 38 יאר אין דעם ספר תורה, און מען האט בכלל נישט באמערקט דעם טעות ביז יעצט.

רבי חיים יעקב ראטטענבערג זצ"ל

הרה"ג רבי חיים יעקב ראטטענבערג זצ"ל [וועלכער האט שפעטער משמש געווען ברבנות אין פאריז, פראנקרייך], וועו ער האט געוואוינט דאהי נאכ'ן קריג, איז געווען א תקופה וועו מען האט איהם אביסל ג'רודפ'ט, אבער איך פלעג אריינצוגיין צו איהם, כדי ער זאל נישט מיינען אז די גאנצע וועלט איז קעגן איהם... ער האט מיר אנגעבאטן אז איך זאל לערנען מיט איהם צוזאמען להבחל"ח, און מיר האבן טאקע דעמאלס געלערנט אינאיינעם גמ' מס' עירובין.

יארן שפעטער, וועו מיין פרוי ע"ה איז שוין נישט געווען בכח צו קענען אליין צושטעלן א יו"ט אינדערהיים, פלעגן מיר פארן אויף די ימים טובים קיין פראנקרייך צו א געוויסע ספרד'ישע ישיבה, וואס איז געווען צוגעשטעלט מיט אלע כשר'ע געברויכן, און אויף ימים טובים פלעגן זיי דארט

אריינגענעמען געסט. איינמאל זייענדיג דארט, בין איך צוגעפארן קיין פאריז - בערך זיבעציג קילאמעטער ווייט - צו באזוכן הרב ראטטענבערג זצ"ל, וועלכער איז שוין געווען דעמאלס זייער שוואך, און קוים געקענט רעדן. ווי נאר ער האט מיר געזעהן, האט ער געזאגט צו די מענטשן: 'דאס איז מיין חברותא...'.

'איך מוז פון אייך ניקס האבן'

נאך די מלחמה האט מען מיר אמאל אריבערגערופן דאהי צום דייטשן קאנסולאט, און מיר פארגעשלאגן, אז אזויווי איך בין דאך א געבוירענער אין דייטשלאנד, דעריבער, אויב וויל איך צוריק אהינגיין זיך באזעצן, וועלן זיי מיר שענקען א דייטשער נאציאנאליטעט, און זיי וועלן מיר אויך ארויסהעלפן מיט 'וויזטשאפט שאדן' כדי צו קענען עפענען א געשעפט.

איך האב זיי אויפ'ן ארט צוריק געענטפערט: 'מוחל טובות, איך וועל צוריק גיין צו דעם פארשטאלטענעם ערד? צו וואס ברויך איר אייער געלט? "איך מוז פון אייך ניקס האבן". אויב קענען זי מיר צוריק לעבעדיג מאכן מיין מוטער...'.

'קיין מסחר מיט נפשות'

ווי באקאנט, האבן די דייטשן באצאלט 'ווידערגוטמאכונג' פאר די אידן נאך די מלחמה. איך האב זיי דעמאלס געשריבן, אז: 'איך בין גרייט צו נעמען דאס געלט, אבער דאס איז נישט קיין 'ווידערגוטמאכונג...', מען מאכט נישט קיין מסחר מיט נפשות, דאס איז די גרעסטע דערנידערונג פאר א מענטש, צו מאכן געשעפטן איבער איהם'.

אומפעהיג פאר גרויסע געשעפטן

ווי אויבנדערמאנט, איז נאך געלונגען פאר הר"ר משה צעכאבל ע"ה זיך אריבערצוכאפן קיין אמעריקא. באלד נאכ'ן קריג האט ער מיר געשריבן בריוון, ער האט געוואלט מאכן פאר מיר א ביזנעס, א ריזן ביזנעס אין יענע צייט, צו האנדלען מיט אלע סארט דענטיסט-געברויכן, די אלע כלים וואס זיי נוצן. דאהי איז דאס כמעט נישט געווען בנמצא, און אין אמעריקא איז דאס געווען חצי בחנם. ס'איז געווען זייער א שטארקע חכמה פון איהם, און ער האט דאס מיר געוואלט שיקן אז מיר זאלן ארבייטן בשותפות, ער וועט מיר שיקן די סחורה, און איך זאל דאס דאהי פארקויפן.

אבער איך האב נישט געהאט קיין קאפ בשעתו צו מאכן ביזנעס נאך די אלע קריג מיטמאכענישן, ווען מען האט דעפארטירט מיין מאמע ע"ה, אכט געשווויסטער פון מיין ערשטער פרוי ע"ה, און נאך פיל פון מיינע גוטע חברים, ווען קיינער פון זיי איז נישט צוריק געקומען. במשך עטליכע יארן נאכ'ן קריג האט מיין פרוי געליטן צוליב דעם פון דעפרעסיע און שרעקליכע מייגרעין, און קיין שום דאקטאר האט דאס נישט געקענט בארואיגן. איך אליין בין אויך געווען דעפרעסיוו א שיינע פאר יאר נאך די מלחמה, און ממילא בין איך נישט געווען דערביי זיך אריינצולייגן דעמאלס אין ביזנעס. איך האב איהם געשריבן, אז איך בין נישט פעהיג דאס צו טוהן, אנפירן די אדמיניסטראציע מיט די געזעצן אד"ג.

דעפרעסיוו פון די צרות

ווען מען איז דעפרעסיוו איז מען אויך פיזיש מאכטלאז, באין אונים, אן קיין שום כח. איך האב געארבייט נאר ווייל איך האב געמוזט, אין א בחינה פון כאילו כפאו שד. איך האב

געהאט א פרוי מיט א קינד, און איך האב געוואוסט אז איך מוז זיי אויסהאלטן. איך האב געהאט א שטארקע געפיל פון אחריות, און וואס איך האב געמוזט האב איך געטוהן, אבער ס'האט מיר געקאסט זייער פיל כוחות.

במשך לאנגע יארן בין איך געווען שרעקליך מיד, נישט וואוסנדיג אז איך בין דעפרעסיוו. איך האב געשפירט די מידעקייט, אבער די סיבה פון די מידעקייט האב איך נישט פארשטאנען, און איך האב נישט באגריפן אז מען דארף עפעס טוהן צו דעם. מיין מצב הרוח האט אזוי אנגעהאלטן א שטיק צייט, וועו בשעת מעשה האב איך אפילו נישט פארשטאנען אז איך בין דעפרעסיוו, נאר מיט יארן שפעטער האב איך דאס פארשטאנען. די אלע צרות און אלע פראבלעמען, אויסער וואס איך האב נאך מיטגעמאכט אלס קינד, דאס אלעס צוזאמען האט צוגענומען דאס גאנצע ענערגיע ביי מיר.

גדלו והצליחו

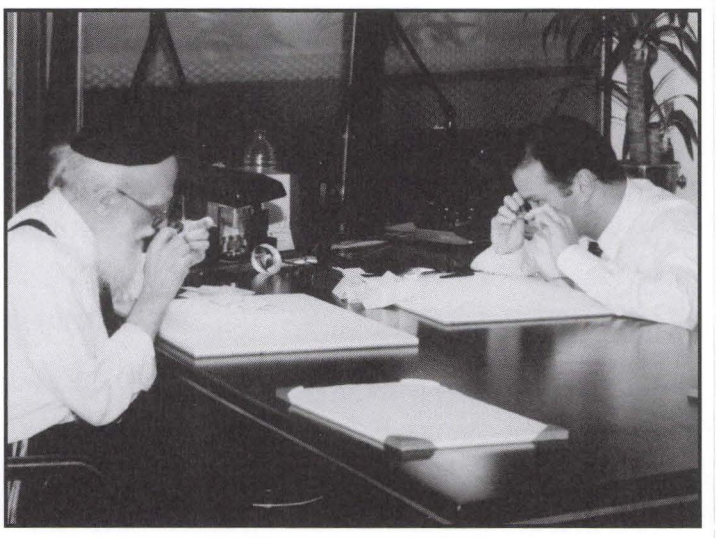
כאטש וואס איך האב נישט געהאט די מוט צו האנדלען און מאכן גרויסע געשעפטן, איז אבער געווען דעמאלס א צייט וועו אסאך אידן האבן ב"ה געמאכט פארמעגנס מיט געלט. מ'האט נאר געמוזט גיין ארויס אין די בערזע, נישט קיין נפק"מ מיט וואס מען האט געהאנדלט און מען האט פארדינט שוועדע געלטער. אזוי איז געווען באלד נאך די מלחמה.

עס וועט זיין אינטרעסאנט איבערצוגעבן, וואס עס האט מיר דערציילט דער בארימטער נגיד, הר"ר שלום מיללער ז"ל, וועלכער האט זיך געלערנט קליוון, און באלד נאכדעם האט ער זיך געגומען א שותף און געקויפט סחורה. זיי האבן געקויפט 'נאטן', דאס הייסט, צוויי שטיינער וואס זענען צוזאמען געוואקסן. ער האט נישט געהאט גענוג געלט אליין צו קענען

באצאלן פאר די גאנצע פארציע, און דעריבער האט ער דאס געקויפט צוזאמען מיט'ן שותף וואס האט זיך אויך געלערנט קליוון, און זיי האבן זיך געטיילט. אבער למעשה האט יענער פארלוירן א פארמעגן ביי דעם, און ער האט פארדינט א פארמעגן ביי דעם.

די מעשה איז געווען אזוי. די סארט שטיינער, ווען א פשוט'ער קליווער טוט דאס אדורך קליוון, ווערט עס צוויי פלאכע שטיקער, אבער מען קען נאך גארנישט טוהן דערמיט, דאן מוז מען עס נאכאמאל קליוון, און עס ווערט דערפון זאלץ... און מען פארלירט געלט דערביי.

עס איז געווען דעמאלס אנגענומען, אז עס איז אוממעגליך דאס צו שלייפן. אבער ר' שלום האט זיך געגנומען אין קאפ, אז מען מוז דאס אזוי שלייפן, ווייל אויב מען וועט דאס אזוי שלייפן, האט ער א גרעסערן געשליפענעם שטיין וואס איז ווערט געלט, משא"כ אויב ער וועט דאס צונעמען וועט ער האבן קליינע שטיקלעך. ער האט געהאט א סוחר'ישן קאפ,

זיצנדיג ביי די דיאמאנט ארבייט

איידער ער האט זיך געזעצט ארבעטן, האט ער קודם געמאכט די חשבונות. ס'איז איהם טאקע איינגעפאלן א גוטער איינפאל, וואס מיר וואלט דאס קיינמאל נישט איינגעפאלן... ער האט זיך געזומען אינפארמירן וויפיל געלט מען צאלט פאר די קליינע וואַרע, און ער האט גערופן א שלייפער און איהם געפרעגט: 'מ'זאגט אז מ'קען דאס נישט שלייפן. איז עס טאקע נישט מעגליך, אדער ס'איז שווער?' האט איהם יענער געענטפערט, אז בעצם איז דאס מעגליך, נאר מען וועט זיצן זייער א לאנגע צייט אויף איין שטיין.

ר' שלום האט באלד אויפ'ן ארט געמאכט א חשבון וואספארא סארט שטיין וועט דא ארויסקומען, און געטראכט ביי זיך, אז ס'איז איהם כדאי צו צאלן א גוי א גאנצע וואך ארבייט-לוין כדי אז ער זאל מאכן א גרעסערע שטיינדל, און ער וועט נאך פארדינען אסאך געלט דערביי. אזוי האט ער געטוהן, און ער האט טאקע פארדינט פארמעגנס מיט געלט ב"ה, און דער אנדערער שותף האט פארלוירן. - געווענליך א קליווער ווייסט נאר פון די ארבעט, און נישט פון מסחר, אבער דער ר' שלום האט געהאט א סוחר'ישן קאפ...

❋

איך אליין האב מיטגעמאכט אמאל גאר אן אינטרעסאנטע מעשה, פארדינענדיג גאר א גרויסן סכום ביי די דיאמאנטן, זיך איבערצייגנדיג נאכאמאל באשיינפערליך אין דעם געוואלדיגן כח התפלה.

דאס איז געווען אין די תקופה ווען איך האב געהאנדלט מיט די דיאמאנטן, און איך האב געהאט אמאל א חוב פון הונדערט טויזנט בעלגישע פראנק. איך האב נישט געוויסט פון וואו איך וועל עס באצאלן, איין טאג אינדערפרי האב איך געדאוונט צום אייבערשטן, און איהם געבעטן אז ער זאל מיר

ארויסהעלפן, ווייל עס איז מיר זייער שווער צו האבן אויף זיך אזא חוב.

ארום ניין אזייגער אינדערפרי בין איך אריבער צו א ביורא, און איך האב זיך געטראפן דארט מיט הר"ר מתתי' וועבער ע"ה [פאטער פון יבלחט"א הרה"ג רבי שלמה זלמן שליט"א, דער היזיגער בעלזער דיין], וועלכער איז געווען א מעקלער פון דיאמאנטן. ער ווייזט מיר אויף א גרויס פעקל פון דיאמאנטן, פרעגנדיג צי איך האב קונדן אויף די סארט סחורה. איך האב איהם געענטפערט אז איך האב אויף דעם קונים וואס קענען זיין אינטרעסירט אין דעם, אבער נישט אויף די גאנצע סחורה. ער האט מיר געזאגט אז איך זאל נעמען דאס גאנצע זעקל, און וואס עס וועט נישט גיין זאל איך צוריקברענגען. איך האב איהם אונטערגעשריבן א צעטל אז איך האב ענומען ביי איהם די סחורה, און איך וועל איהם ביז פיר וואכן צאלן אדער צוריקברענגען די סחורה. ס'איז געווען א דבר פלא, ווייל איך האב נאך קיינמאל נישט געהאט געארבעט מיט איהם, און פונדעסטוועגן דאך האט ער מיר געטרויעט מיט אזא גרויסע סומע.

דער אויבערשטער האט געהאלפן, און אין יענעם זעלבן טאג האב איך פארקויפט די גאנצע סחורה! דער קונה האט מיר געצאלט די קאמיסיאן דערויף, און איך האב פארדינט ריוח דערביי הונדערט טויזנט פראנק! (דאס איז א סכום וואס איך פלעג געווענליך קענען פארדינען נאכ'ן ארבייטן צוויי מאנאטן). אין מיין לעבן האב איך נאך קיינמאל נישט פארדינט אזא סכום אין איין טאג, אויסער יענער איין מאל. - אלעס בכח התפלה.

פופצענטער קאפיטל
תש"י ביז תש"כ

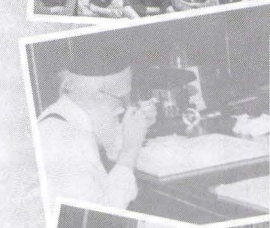
מלמד תינוקות

זייענדיג אלט פופצן יאר, נאכ'ן ענדיגן אין די 'יסודי התורה', האט מען מיר נישט געגעבן געהעריג די געלעגענהייט צו גיין אין ישיבה, ווייל מיינע אפוטרופסים האבן זיך געשטעלט אז איך זאל זיך גיין לערנען א פאך, און דעריבער האב איך געשפירט אז ס'האט מיר אסאך געפעלט פון די ישיבה'ישע יארן. צוליב דעם האב איך געקלערט ביי מיר, אז אויב איך וועל ווערן א מלמד, וועל איך האבן די געלעגענהייט צו זיצן און לערנען. נאך א סיבה, ווייל אויב וועל איך זיין א מלמד, וועל איך קענען צולערנען פאר מיר אין די נאכט שעות, און אזוי אויך אין די שבתים, משא"כ נאך א טאג ארבייט ביים קליוון האב איך נישט געהאט די ענערגיע דערצו.

איך האב געזומען די החלטה, און איך בין געווארן א מלמד אין די 'יסודי התורה', א פאסטן וואס איך האב אנגעהאלטן ארום צעהן יאר, פון תש"י ביז תש"כ. דער דירעקטאר אין דעם מוסד איז געווען הר"ר שמואל אויסטערזעצער ע"ה, און דער יושב ראש פון דעם וועד בית הספר איז געווען הר"ר איטשע פרייליך ע"ה, [ראה"ק פון ק"ק 'מחזיקי הדת' דאהי, און פון די מתפללים אין דעם אלכסנדר ביהמ"ד].

געלויבט השי"ת, אז במשך די צעהן יאר האב איך געהאט די זכי' צו לערנען מיט די תלמידים. איך פלעג לערנען מיט די קינדער פרק המפקיד, וואס געווענליך האט דאס געדויערט א גאנץ יאר, אבער איך געדענק, אז איין יאר האב איך פארמאגט

גאר א שטארקע כיתה, קינדער מיט גאר גוטע קעפ בלעה"ר[52], אז באלד נאך דריי חדשים בין איך שוין געווען פערטיג מיט'ן פרק, און ממילא האבן מיר נאכדעם געמוזט לערנען פרק הכונס.

אזוי אויך האב איך ערקלערט פאר די תלמידים, אז עס איז כדאי איבערצו'חזר'ן די לימודים פון די וואך במשך די פרייטיגס און די שבתים. זיי פלעגן זיך טאקע צוזאמנעמען, און איבער'חזר'ן די לימודים אין אסטען ביהמ"ד.

---

52) צווישן זיי איז אויך געווען הרה"ג ר' ברוך וואסינג שליט"א. איך געדענק, אז איינמאל איז איינער פון די ספינקער רבי'ס געקומען באזוכן אין מוסד, און ער האט געשטעלט א שאלה אין פרק המפקיד, וועלכן איז דא א מציאות אז דער נפקד האט נישט באהאלטן די געלט אין די ערד, און נאך אלץ איז ער פטור פון באצאלן? דער איינציגער וואס האט איהם געקענט ענטפערן איז געווען הרב וואסינג שליט"א, זאגנדיג, אז אויב האט ער דאס נישט באהאלטן צוליב וויין פאר הבדלה איז ער פטור, ווי עס איז מפורש אין די גמרא (ב"מ דף מב.).

אינאיינעם מיט די 'יסודי התורה' קינדער אויף אן אויספלוג

געהאלט העכערונג

דעמאלס איז געווען דאהי א איד, א ת"ח מופלג און א גרויסער סוחר, און ער איז געקומען פארהערן די כיתה, אין אנווועזנהייט פון ר' איטשע פרייליך און ר' שמואל אויסטערזעצער. דער פארהערער האט נאכדעם געזאגט, אז ער האט שוין פארהערט תלמידים אין אמעריקא, פראנקרייך און נאך, אבער ער האט נאך קיינמאל נישט געזעהן אזא כיתה, אז די גאנצע קלאס זאל ביי יעדע שאלה שטיין גרייט צו ענטפערן. ר' איטשע איז אזוי נתפעל געווארן זעהענדיג ווי די גאנצע כיתה קען ענטפערן אזוינע שווערע שאלות, אז ער האט מיר אויפ'ן ארט געזאגט: 'איך העכער אייער געהאלט מיט נאך 500 פראנק א חודש'.

העלפן די שוואכערע

מיין שיטה איז געווען, אז מען דארף אויך שלעפן די שוואכערע אז זיי זאלן קענען. א צווייטער מלמד דארט פלעגט זאגן אויף די שוואכע קינדער, ירעו עד שיסתאבו..., אבער איך בין נישט געווען איינשטימיג מיט איהם. איך האב געווואוסט וואס דאס מיינט ווען א קינד איז פון די שוואכע, נאך פון ווען איך בין געווען אין די תלמוד תורה און זיך געמוטשעט אין אנהייב צו פארשטיין די גמרא.

איינמאל ווען איך האב געהאט עטליכע שוואכע תלמידים אין די כיתה, האב איך זיי געזאגט, אז זיי זאלן מעלדן אינדערהיים אז די קומענדיגע וואך וועט מען ענדיגן מיט מער ווי א שעה שפעטער, ווייל איך וועל צולערנען מיט זיי. נאך א שטיק צייט האבן זיי באשלאסן זיך מער אנצושטרענגען ביים לערנען כדי מען זאל נישט דארפן בלייבן ביז אזוי שפעט...

די 'פרייליך' ברודערס

רעדנדיג איבער ר' איטשע פרייליך ע"ה, וועט זיין אינטרעסאנט איבערצוגעבן א מערקווירדיגער עפיזאד פון די מלחמה יארן, וואס ער האט מיר פארציילט.

ר' איטשע אליין איז געווען א שטארקע ת"ח, קענענדיג גאנצע מסכתות בע"פ. ער האט געהאט א ברודער, אויך א ת"ח מופלג, מיט'ן נאמען ר' יחיאל. די צוויי ברודערס זענען ביידע געווען שטארקע פקחים. פאר ר' איטשע'ן איז געלונגען אין אנפאנג קריג אנצוקומען קיין קאסאבלאנקא, מאראקא, אבער זיין ברודער ר' יחיאל איז יא אנגעקומען אין לאגער.

ר' יחיאל האט מיר פארציילט, אז דארט אין לאגער איז געווען א שרעקליכער רשע, וועלכער האט געהאט צוויי געפערליכע הינט, און ווען ער פלעגט איינעם רופן, האט מען שוין געוואוסט וואס דאס מיינט, אז ער וועט ליידער אויפגעפרעסן פון די צוויי הינט רח"ל. א שיינעם טאג האט

פון רעכטס צו לינקס: ר' משה באכנער ע"ה,
ר' שלמה קלאגסבאלד ע"ה, דער רב הג"ר חיים קרייסווירטה זצ"ל,
ר' שמואל אויסטערזעצער ע"ה, ר' שמואל פערל ע"ה

דער רשע איהם געהרופן, און ער האט שוין גלייך פארשטאנען אויף וואס ער רופט איהם. ער האט טאקע געשטאמט פון אלכסנדר, אבער ער האט געקענט א גוטן דייטש, און ער האט גלייך אנגעהויבן צו רעדן מיט איהם אין דייטש, זאגנדיג: 'איך האב א ברודער וואס וואוינט אין קאסאבלאנקא, מאראקא [וואס דאס איז געווען אמת], און איך זאג דיר צו, אז אויב דו לאזט מיר לעבן, באקומסטו נאך די מלחמה 5000 דאללער. אויב דו ווילסט, קען מען איהם יעצט גלייך שרייבן א בריוו'. דער רשע האט באלד אוועקגעשיקט די צוויי הינט, און שוין געמאכט א גאנצן בריוו אויף דייטש. ר' יחיאל האט געהאט א פייערדיגן זכרון, און ער האט געדענקט געוני דעם אדרעסס, און אזוי איז ער בחסדי השי"ת ניצול געווארן פון א מיתה משונה רח"ל.

[זיין ברודער ר' איטשע האט איהם נאך געפרעגט אמאל נאכ'ן קריג, וואס איז די מעשה, איך האב באקומען עפעס א בריוו בנוגע 5000 דאללער, פון א דייטש וועם איך קען גארנישט, און עפעס ביסטו דארט אריינגעמישט, אז דו האסט איהם צוגעזאגט... און דעמאלס האט איהם ר' יחיאל פארציילט די געשיכטע. פארשטייט זיך אז ער האט קיינמאל גארנישט געגעבן פאר דעם רשע ימ"ש].

ר' איטשע ביי די דיאמאנטן

נאך האט מיר ר' איטשע דערציילט, אז וועז ער איז אנגעקומען קיין אנטווערפען, האט ער זיך געגעבן א קוק אום און געזעהן, אז דא איז מען מצליח אין די דיאמאנטן. אבער וויאזוי קומט מען אריין אין א ביזנעס? זייענדיג א קלוגער איד האט ער באמערקט, אז די מעקלערס גייען אין ספעציעלע וועסטלעך, אין וועלכע מען לייגט אריין די בריווקעס [האלטערס] פאר די דיאמאנטן. האט ער זיך איינגעהאנדלט אזא וועסטל, און

זיך איינגעקויפט בריווקעס. אינדרויסן פון די שטאט, ביי די ענדע פון די פלאנטין ליי (Plantin en Moretuslei), וואו היינט צוטאגס געפינט זיך דער אויטא-וועג, דארט פלעגט זיין פעלדער, און ער האט זיך געגנומען פון דארט שטיינער, און דאס אריינגעלייגט אין די בריווקעס, אזוי ארום האט ער אויסגעקוקט ווי א סוחר וואס דרייט זיך ארום פול מיט דיאמאנט, ווען למעשה איז דאס געווען בלויז שטיינער, און ממילא אזוי האט ער באוויזן ב"ה צו קריגן סחורה. ער האט ב"ה געוואוסט ביי יעדן מצב וויאזוי זיך אן עצה צו געבן.

די לעצטע יארן האט ער געהאט א שותפות'דיגן ביורא מיט הר"ר שלמה קלאגסבאלד ע"ה, [שפעטערדיגער ראה"ק פון ק"ק 'מחזיקי הדת' דאהי].

אויפגעהערט רייכערן

אין די מלחמה יארן, האבנדיג די נערוון פון די צרות און פראבלעמען, האב איך אנגעהויבן צו רייכערן, אבער אין די תקופה פון מיין מלומדות, האב איך אויפגעהערט צו רייכערן. איך האב מחליט געווען אז איך מוז דאס אוועקלייגן, ווייל איך האב געפילט אז עס שאדט מיר צום געזונט, און איך האב געטראכט ביי מיר: 'אדער לייג איך אוועק דעם ציגארעטל, אדער לייגט דער ציגארעטל מיר אוועק'. ווייזט אבער אויס אז דער קערפער איז געווען געוואוינט צו דעם, און ער האט געמאנט און געמאנט. נאך אכט טעג, שטייענדיג אמאל פאר די קלאס, זעה איך ווי די קלאס הייבט זיך אן צו דרייען... איך האב זיך אומגעדרייט מיט'ן פנים צו די לוח, כדי די קינדער זאלן דאס נישט מערקן. איך האב מיר אנגעכאפט ביי די 'קראט' (chalk), זיך פארמאכט די אויגן, און געזאגט צו מיר אליין: 'דו חלש'ט נישט, דו בלייבסט וואכעדיג', און ב"ה אז עס איז געלונגען. (דאס איז אויסער וואס איך האב שוין געהאט אזא

ענליכע מעשה נאך פאר'ן קריג, ווי אויבנדערמאנט). דער רצון פון א מענטש, קען אסאך...

דער רב הייסט באצאלן

אין יאר תשי"ד, בין איך אמאל אפגעלעגן אין שפיטאל עטליכע חדשים צוליב א צובראכענעם ביין. דער דירעקטאר הר"ר שמואל אויסטערזעצער ע"ה האט איבערגעגעבן פאר מיין פרוי ע"ה וואס דער מרא דאתרא הגאון רבי חיים קרייסווירטה זצ"ל האט געזאגט, אז זיי דארפן מיר בלייבן באצאלן כל זמן וואס איך ליג אין שפיטאל, כאטשיג וואס לויט'ן געזעץ האבן זיי מיר נישט געדארפט מער באצאלן פון דעם ערשטן יאנואר.

הגאון רבי חיים קרייסווירטה זצ"ל גאב"ד אנטווערפען

מיין פרוי האט דאס אפגעלערנט, אז זיי גיבן מיר דאס געלט בתורת צדקה, און זי האט זיך צוווייגט, אבער איך האב איר בארואיגט אז ס'איז נישט אזוי. איינמאל ווען ר' שמואל ע"ה איז מיר געקומען באזוכן, האב איך איהם דערציילט וויאזוי זי האט דאס פארשטאנען. ער האט איר געזופן און מסביר געווען, אז ער האט בכלל נישט דאס געמיינט.

פטור געווארן פון דעם גלח

ליגנדיג אין שפיטאל, איז איין פוס געווען באפעסטיגט

מיט א שטריק, אבער איך האב זיך ב"ה געקענט באוועגן, און איך האב געלייגט טלית און תפילין און געדאוונט אין בעט. איך בין געלעגן אין א גרויסער קאמער, וואו מיר זענען געווען אינאיינעם צוואנציג פאציענטן, צוויי אידן, און להבדיל 18 גוים.

יעדן טאג פלעגט אהינקומען א גלח, צו באזוכן די גוים. איין טאג, נאך וואס איך האב געענדיגט דאוונען, איז ער צוגעקומען צו מיר, ווילנדיג וויסן אויב ער מעג מיר עפעס פרעגן. וועז איך האב איהם דאס ערלויבט, פרעגט ער מיר, אז יעקב אבינו, וועז ער האט געזאגט 'אנכי עשו בכורך', האט ער דאך געזאגט ליגנט. נו, אויב איך וועל איבערזאגן פאר א גלח וויאזוי רש"י איז דאס מסביר, האב איך געדעדט צו די וואנט... און דעריבער האב איך איהם ערקלערט, אז ס'איז פארהאן מצבים וועז ס'איז א מצוה צו זאגן ליגנט.

ער קוקט מיר אן מיט וואונדער, זיך וואונדערנדיג וואס איך מיין דא צו זאגן. זאג איך איהם: 'שטעל דיך פאר, אין די מלחמה איז געווען א הויז וואו אידן זענען געווען באהאלטן, און דו ווייסט אז אידן זענען באהאלטן דארט, און עס קומט א געסטאפא מאן צו דיר און ער פרעגט דיר אויב ס'איז פארהאן דא ערגעץ אידן. אויב דו זאגסט דער אמת ביסטו א פארברעכער, ווייל דו הרג'סט מענטשן, און אויב דו זאגסט ליגנט האסטו געטוהן א מצוה...'. - האט ער מיר פארשטאנען.

פרעגט ער מיר, אויב איך האב שוין אמאל געליינט זייער 'בייבל'. האב איך איהם געזאגט, אז ניין. פרעגט ער מיר, אויב איך וואלט עס געוואלט ליינען, זאג איך איהם, אז ס'שטערט מיר נישט, [ביי מיר האבן די אלע שטותים גארנישט אויסגעמאכט ב"ה, צוליב וואס איך האב שוין דאס מיטגעהאלטן אלס קליין קינד, פאר איך בין אריין אין די חרדי'שע געזעלשאפט, אבער זעלבסטפארשטענדליך אז חלילה צו נעמען דערפון א הוראה אריינצוקוקן אין זייערע ביכער]. געציילטע מינוטן נאך וואס

ער איז אוועקגעגאנגען, האט מיר די נאניקע צוגעברענגט דעם בוך. איך האב עס דורכגעבלעטערט אין געציילטע מינוטן, און זיך פארצייכנט עטליכע נאטיצן ביי פלעצער וואו עס איז דא שרעקליכע סתירות אין זייערע דברי הבל.

דער נעקסטער טאג קומט ער צו מיר און ער פרעגט מיר, צי איך האב עס געליינט, זאג איך איהם אז יא. האט ער געוואלט וויסן וואס זאג איך דערצו, האב איך איהם אנגעהויבן צו פרעגן, אז לכאורה איז דא דארט סתירות. די ערשטע סתירה וואס איך האב איהם געפרעגט איז געווען, אז אויף איין פלאץ זאגט ער, אז ער איז נישט געקומען צוברעכן דעם חק פון משה רבינו נאר דאס צו פארשטארקן, און אויף די צווייטע זייט פרעגט ער שוין א קשיא, אז שבת טאר מען נישט ארויסציהן קיין בלוט, דאן וויאזוי קען מען מאכן א ברית מילה אין שבת... אט די קשיא האב איך געפרעגט דארט פאר'ן גלח, און זייט דעמאלס האב איך איהם מער נישט געזעהן... ער האט זיך שוין געשעמט צו קומען אפילו צו זיינע פאציענטן אזוי לאנג ווי איך בין דארט געווען.

דער פויפסט וויל נישט פארבאטן שנאה

איך האב דא אויך געהאט אמאל צו טוהן מיט א גלח וואס האט געהאט אסאך קאנטאקטן מיט אידן. ער האט געהייסן 'הואט', ער האט געוואלט אז איך זאל קומען רעדן ביי זיי, אבער איך האב איהם אפגעזאגט.

וועז ער האט מיר געפרעגט פארוואס איך זאג ניין, האב איך איהם געענטפערט, אז ס'איז פארהאן א איד וועלכער האט מיטגעמאכט אוישוויץ[53], און נאכ'ן קריג האט ער געשריבן א

53) דאס איז דער תינוק שנשבה וועלכער פלעגט מיטפארן מיט מיר קיין האלאנד צו הערן מיינע שיעורים, ווי שפעטער דערמאנט.

בריוו אויף די נעדערלאנדישע שפראך צום פויפסט: 'די דייטשן האבן געמאכט א מאטעריעלע ווידערגוטמאכונג, און איך בעט פונעם פויפסט אז ער זאל מאכן א גייסטיגע ווידערגוטמאכונג. עס איז דאך דא אזויפיל שנאה אין די וועלט, זאל דער פויפסט מודיע זיין פאר זיינע גלויביגע, אז שנאה איז א געפערליכע זאך, און עס איז פארבאטן'. ער האט נישט געקריגן קיין אנטווארט פונעם פויפסט, נאר פונעם מיניסטער פון וואטיקאן, א קארדינאל, וועלכער האט איהם צוריקגעשריבן אויף דייטש: 'דער פויפסט האט געזומען קענטענים פון די אינהאלט פון דיין בריוו, און ער האט געזאגט, אז ער וועט דיך דערמאנען אין זיינע תפלות, און ער בעט דיך אז דו זאלסט איהם דערמאנען אין דיינע תפלות'... דעס האט דאך דער איד בכלל נישט געבעטן, פארוואס האט ער איהם נישט געזענטפערט אויף זיין ביטע?

איך האב דעם בריוו געוויזן פאר'ן גלח, און איהם געזאגט, אז דא האסטו א איד וועלכער בעט זיך אז ער זאל מודיע זיין אז שנאה איז א געפערליכער זאך, און ער וויל נישט ענטפערן אויף דעם, ער האט א פראבלעם צו זאגן אז שנאה איז א געפאר[54], ממילא בין איך נישט אינטערעסירט צו קומען רעדן ביי ענק... דער גלח איז אוועק פון מיר, און מער האב איך קיינמאל נישט געהערט פון איהם.

54) דאס איז שוין געווען דער 'פוילישער פויפסט', וואס האט מכלומר'שט געהייסן א אידן-פריינד, און ער האט געוויסט וואס עס טוט זיך מיט די אידן אין פוילן, און דעריבער האט דער איד געשיקט די בריוו צו איהם, וויל ער האט געמיינט אז ער וועט האבן א באגריף אין דעם. איך האב איהם געהאט געזאגט פון פאראויס, אז ס'איז א שאד די צייט און די טינט. זיי זענען די מקור השנאה, אונז ליידן שוין 2000 יאר פון די נוצרים, זיי האבן געמאכט גאנץ אייראפע פאר שונאי ישראל, זיי זענען בלוטיגע שונאים פאר אידן, ה"י.

די סיבה פאר'ן אויפגעבן דאס מלומדות

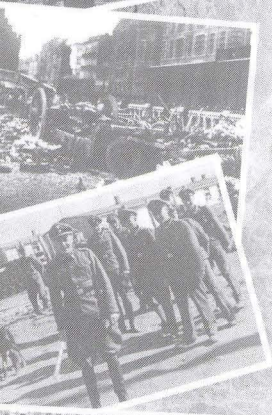
זייענדיג א מלמד, בין איך זייער נישט געזונט געווארן ל"ע, אבער איך האב זיך ב"ה אויסגעפיפן, און ווייטער געטוהן דאס וואס איך האב געדארפט צו טוהן. איך האב אנגעהאלטן מיין מלומדות אפיציעל ביז יאנואר 1961 למספרם. גוטע פריינט האבן מיר געראטן אויף א געוויסן בעלגישן דאקטאר, צו וועם איך בין טאקע געגאנגען, אבער נאך עטליכע טעג האט זיך דער מצב פארערגערט. ווען איך בין צוריקגעגאנגען צו איהם, האט ער מיר פארגעשריבן אן אנדערע מעדיצין. למעשה איז ער געווען א רשע, א גיפטיגער אנטיסעמיט, און ער האט מיר חרוב געמאכט די גאנצע כלי עיכול. דוכט זיך מיר, אז ער האט מיר געגעבן א פארשריפט פאר א מעדעצין, וואס דערמיט האט ער מיר געוואלט אוועקלייגן רח"ל.

[בשעתו בין איך געווען צו נאאיוו, און געהאט א בלינדער צוטרוי אין דאקטוירים. הערשט יארן שפעטער האב איך זיך געכאפט, אז איך וואלט איהם געדארפט אנקלאגן דערויף, ווייל מען וואלט קלאר געקענט קאנטראלירן וואס ער האט פארגעשריבן, אבער דעמאלס איז שוין דאס נישט געווען מעגליך, ווייל איך האב שוין נישט געוואוסט וואו ער וואוינט].

ס'איז אבער געקומען צו א מצב, אז איך האב מער נישט געקענט פארטראגן קיין שום עסן, צוליב א פראבלעם אין די פארדייאונגס סיטסטעם. דער דירעקטאר הר"ר שמואל אויסטערזעצער ע"ה האט מיר נישט געוואלט ארויסלאזן, און דעריבער האט ער מיר אנגעבאטן, אז ער צאלט מיר אויס א גאנץ יאר געהאלט, כדי איך זאל מיר קענען היילן און צוריקקומען צו די מלומדות. איך האב איהם געזאגט, אז איך וואלט עס גערן אנגענומען, אבער איך זעה נישט אז ביז א יאר וועל איך זיין אויסגעהיילט. דאס איז טאקע געווען

די סיבה פארוואס איך האב מיט די צייט אויפגעגעבן די מלומדות.

גאר אסאך יארן האב איך נאך געליטן צוליב דעם דאקטאר, ווען איך האב אסאך מאכלים נישט געקענט עסן צוליב דעם, און אפילו צו עסן א שטיקל חלה איז מיר שווער אנגעקומען, אבער ב"ה אז לעצטנס איז דאס עטוואס בעסער געווארן.

אינטערעסאנט צוצולייגן, אז פון דעמאלס קען איך בשום אופן נישט עסן קיין מצה, אויסער פסח. עס איז ממש וואונדערליך, אז יעדן יאר אין פסח קען איך ב"ה עסן מצות, און עס טוט מיר נאך גוט מאכן, מיכלא דאסוותא כפשוטו.

'וואו איז געבליבן אייער שמערץ'

אומגעפער אין יאר תשי"ד, בין איך געווען אמאל אין אסטענדע (Oostende), און דארט האב איך צום ערשטן מאל נאכ'ן קריג זיך געטראפן מיט א געוויסער פערזאן, וועלכער איז געווען אן איידעם ביי איינער פון די חשוב'ע רבנים אין בעלגיע פאר'ן קריג, און דער איידעם זעלבסט איז געווען אן אייניקל בן אחר בן פון איינער פון די באריימטע פוילישע צדיקים, אבער נאכ'ן מיטמאכן די לאגערן, האט ער ליידער איבערגעלאזט זיין אידישקייט. ער האט געוואוינט אין בריסל, און אין זומער איז ער געווען אין אסטענדע. ער פלעגט מיר שטענדיג דערציילן זיינע שמערצן, ווי ער איז געבליבן לעבן מיט די אלע מיטמאכענישן און וויפיל ער ליידט נאך פון דעם.

איינמאל שמועסנדיג מיט איהם דערציילט ער מיר, אז די נאכט איז ער געגאנגען פארוויילן אין עפעס א נאכט-קלוב. הערנדיג דאס, פרעג איך איהם: 'איך פארשטיי אייך נישט, איר האלט מיר אין איין זאגן אז איר לעבט מיט דעם שמערץ, ווי

קענט איר זיך גיין פארווייילן? וואו איז געבליבן אייער שמערץ פון אוישוויץ?' ער האט געהאט אין זיך ערליכקייט, און ער האט מיר אויפ'ן ארט געזאגט, נצחתני, דו האסט מיר ערלעדיגט. דא האב איך איהם געכאפט...

דו האסט יא די מעגליכקייט

אין אלגעמיין, האב איך קיינמאל נישט דיסקוטירט מיט א מענטש וואס איז געווען אין אוישוויץ.

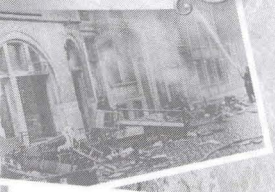
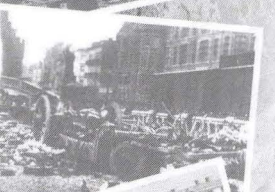
אין די שפעטערדיגע תקופה, ווען איך פלעג זאגן שיעורים אין האלאנד, איז געווען א געוויסער איד, וואס במשך א שטיק צייט פלעגט ער מיטפארן מיט מיר קיין האלאנד צו די שיעורים יעדן זונטיג נאכמיטאג. ער האט גוט געקענט די נעדערלאנדישע שפראך, און איז געווען זייער אן אינטעליגענטער מענטש[55]. ער איז שוין מסתמא געווען דעמאלס א בן שבעים, אבער ער האט נישט געוואוסט פון גארנישט, ממש א תינוק שנשבה. חוץ פון דעם האט ער נאך מיטגעמאכט אין אוישוויץ. ער פלעגט מיטפארן מיט מיר קיין האלאנד, ווייל ער האט געוואלט אביסל געוואויר ווערן פון אידישקייט[56].

נאך מיינע שיעורים פלעגט ער זאגן, אז ער האט אסאך געליינט אין וועלטליכע ביכער, אבער ס'איז נישטא עפעס שענערס ווי תורה, נאר ס'איז נישט שייך אז א מענטש זאל דאס קענען אויספירן. ווען ער האט דאס געזאגט, האט דאס מיר זייער געאהרט: אזוי ענדיגט מען א שיעור? ביים דריטן מאל,

55) ער איז אמאל פארבייגעגאנגען ביי 'מענצער' ספרים געשעפט דאהי, און ער האט געזעהן דארט א בילד פונעם חפץ חיים זצ"ל. ער איז זייער נתפעל געווארן דערפון, און ער האט דאס איינגעקויפט און אויפגעהאנגען ביי זיך אינדערהיים.

56) ער האט מיר נאך געבעטן, אז איך זאל זאגן קדיש נאך זיינע עלטערן.

האב איך מיר דערמאנט א מעשה וואס ער האט פארציילט פון זיינע איבערלעבענישן אין אוישוויץ.

ער האט דערציילט, אז אין א שיינעם טאג איז אנגעקומען א דירעקטאר פון א פאבריק, אז ער האט נייטיג 24 מענטשן צו די ארבייט, (ווייל יעדער האט דאך געדארפט גיין אין די דייטשע ארמיי, און ביים סוף קריג האט מען אפילו אהינגענומען די קינדער, און דעריבער האט ער געהאט א מאנגל פון ארבייטערס אין זיין פריוואטן פאבריק). מען האט טאקע אהינגעשיקט א קבוצה פון מענטשן - און דער איד בתוכם - וועלכע זענען געגאנגען ארבייטן אין דעם פאבריק, אוועק פון אוישוויץ, און מען האט זיי דארט פלאצירט אין א באראק. א גרופע 'עס. עס.' לייט זענען דארט געווען צו היטן אויף זיי, און זיי האבן איהם געמאכט אלס אחראי, זאגנדיג: 'דא איז נישט פארהאן קיין דראטן מיט לעקטער, אבער דו ביסט אחראי, אויב איינער וועט אנטלויפן פון דאנעט, וועט מען דיך אויפהענגען', ובלית ברירה איז ער געווארן דער אחראי.

איינמאל האט פאסירט אז איינער איז אנטלאפן. די רוצחי'שע רשעים ימ"ש האבן ארויסגענומען דעם גאנצן עולם צום 'אפעל', און זיי אויפגעהאלטן א גאנצע נאכט, און אינדערפרי איז ארויס דער גזר דין, אז אלע וועלן אויפגעהאנגען רח"ל. דער איד איז געווען זייער א גוטער מענטש, און ער איז ארויס פון די רייע און געזאגט: 'איך פארשטיי נישט, ענק האבן דאך מיר געמאכט דער אחראי, אויב אזוי הענגטס מיר אויף, פארוואס מוז מען אויפהענגען אלע אנדערע מענטשן?' - א געוואלדיגע מעשה חסד.

בדרך כלל, אויב איינער איז ארויס פון די רייע אפילו איין טריט, האבן זיי איהם גע'הרג'עט מיט שטעקענעס. די איינציגע זאך וועלן די רוצחים האבן געהאט רעספעקט איז געווען, וועלן זיי האבן געזעהן עמיצער וועלכער האט נישט קיין מורא צו גיין פון די וועלט, [איך האב דאס געהערט פון פארשידענע אידן

וואס זענען געווען אין לאגער[57]. אזויווי זיי האבן געזעהן זיין אונטערנעמונג, האבן זיי געזאגט, אז יעדער זאל צוריק אריינגיין אין די בארַאקן. נאך א פאר שעה האבן זיי צוריק ארויסגערופן דעם עולם און געמאלדן זייער החלטה, אז מען וועט קיינעם נישט הענגען, אבער זיי מוזן מאכן שארפע גימנאסטיק, דאס הייסט, אזוינע סארטן באווענגען וואס אסאך מענטשן טוהן דאס נישט איבערלעבן, און איין איד איז טאקע דעמאלס אוועק פון די וועלט, הי"ד.

אצינד האב איך דערמאנט דעם עפיזאד פאר דעם איד, און איך האב איהם געזאגט: 'איר זאגט אז ס'איז נישט מעגליך שולט צו זיין אויף אלע אינסטינקטן וואס די תורה מאנט. איר האט באוויזן אז איר קענט שולט זיין אויף די אינסטינקט פון לעבן! דאס איז די שווערסטע אינסטינקט אין א מענטש! אויב אזוי זאגט מיר, וועלכער אינסטינקט זענט איר שוין נישט פעהיג צו באהערשן? נאר וואס דען, דאס האט איר פארשטאנען און איר האט עס געווואלט באהערשן, און דאס ווילט איר נישט באהערשן, ממילא קענט איר נישט'. ער האט געשוויגן, און נישט געהאט וואס צו ענטפערן.

= 'קענן ווייטאג האב איך נישט וואס צו זאגן' =

ביי אן אנדערע געלעגנהייט, האב איך ווידעראמאל געהאט

57) עס האט מיר דערציילט א בחור, א זייגער מאכער, וואס האט געשטאמט פון ביאליסטאק, אז איינמאל האט ער פארפאטשקעט א זייגער און ער האט עס נישט געקענט פאררעכטן. נישט ווייט פון דארט איז געווען א שטיינערדיגער בארג, און די רשעים האבן איהם ארויפגעפירט אויבן אויפ'ן שפיץ בארג, און זיי האבן איהם געגעבן די ברירה, אדער שפרינגט ער אליין אראפ פון בארג, אדער ווארפן זיי איהם אראפ. האט ער זיי געזאגט, אז ער שפרינגט אליין. הערנדיג דאס האבן זיי איהם געזאגט: 'אויב אזוי, קום צוריק...'.

א געשפרעך מיט דעם איד. דאס איז געווען נאך א לענגערע הפסקה וואס איך האב דעם איד מער נישט געזעהן, ביז איינמאל האב איך איהם צוריק באגעגנט ביי איינע פון מיינע שיעורים וואס איך האב געזאגט דאהי אין אנטוווערפען.

ער האט מיר אנגעהויבן צו פרעגן קשיות איבער די ביטערע מלחמה. האב איך איהם געזאגט: 'ביי מיר איז דאס א היסטאריע, אבער ביי אייך, בלוטיגט נאך יעצט אייער ארץ. איך האב נישט קיין ווערטער פאר אייך, ווייל קעגן ווייטאג האב איך גארנישט וואס צו זאגן...'.

נאך די ערשטע שיעורים וואס ער האט געהערט ביי מיר אין אנטוווערפען, האט ער זיך געקויפט תפילין און ער האט אנגעהויבן צו לייגן תפילין, אבער דערנאך האב איך איהם ווייטער נישט געזעהן במשך עטליכע חדשים. ער האט נעבעך געהאט איין איינציג קינד, וואס ער מיט זיין ווייב זענען געווען שרעקליך פריי ל"ע, און זיי זענען דעמאלס געווען ביי איהם.

מגי"ש פאר די האלענדישע בחורים

אין די תקופה פון מיין מלומדות, האט מיר דער דירעקטאר הר"ר שמואל אויסטערזעצער ע"ה אמאל אראפגערופן אין די לערערס-זאל. דאס איז געווען ביים ענדע פון די שולע יאר, בערך תמוז צייט, ווען רוב תלמידים זענען שוין נישט געקומען אין שולע זייענדיג אויף וואקאנס. דארט האב איך באגעגנט א דעלעגאציע פון פיר האלענדישע אידן, מסלתה ומשמנה פון די אגודה אין האלאנד: דר. הויסדארף ע"ה פון ראטערדאם [דער שווער פון יבלחט"א הר"ר יוסף רויטענבארג נ"י, דער חזן פון די 'מחזיקי הדת' דאהי]; הר"ר צדוק פארסער ע"ה, א דיאמאנטער אין אמסטערדאם, וועלכער האט געגעבן יעדן טאג א שיעור משניות צווישן מנחה און מעריב; א אידישער

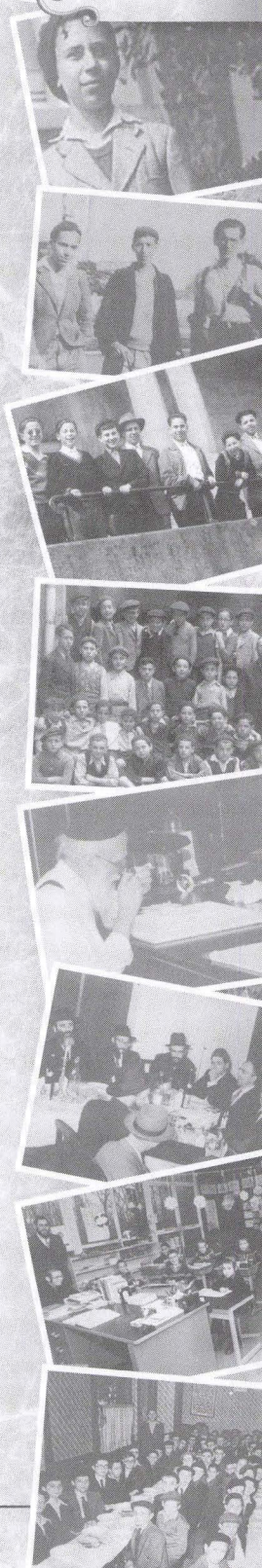
אדוואקאט פון יוטרעכט, א תלמיד חכם, מיט'ן פאמיליע נאמען 'דעהאס'; יבלחט"א הרב אהרנסאן שליט"א פון אמסטערדאם, וועלכער איז שוין היינט א זקן מופלג בלעה"ר.

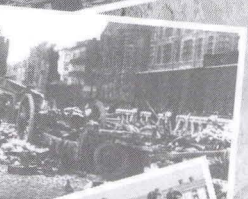
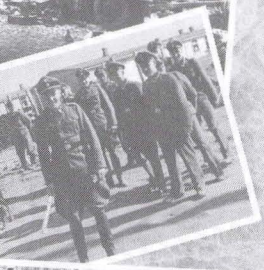
אנקומענדיג אהין זאגט מען מיר, אז זיי האבן א גאנצע גרופע בחורים, צווישן 14 און 16 יאר, און די בחורים האבן חשק צו לערנען גמרא במשך איין חודש פון זייער וואקאנס [ווייל אין אנדערע זמנים האבן זיי נישט געהאט קיין געלעגענהייט דערצו אין האלאנד], און דעריבער האט מען מיר פארגעלייגט אז איך זאל זיי געבן א שיעור אין גמרא אויף די האלענדישע שפראך.

די בחורים זענען ארויסגעפארן צו די ישיבה פון הרב קאפפעלמאן זצ"ל אין קאפעללען (Kapellen), בערך זעכצן קילאמעטער פון אנטווערפען, און במשך יענע ערשטע וואקאנס-מאנאט, פלעג איך יעדן טאג ארויספארן צו זיי מיט א וועלא [ביציקל], אהין און צוריק. דער סדר הלימוד האט זיך אנגעהויבן ניין אזייגער אינדערפרי, אבער איך פלעג שוין דארט זיין 8:50, ווייל איך פלעג אימער זיין ביי די שיעורים א פאר מינוט פאר די צייט, [אויך אין די שפעטערע יארן ביי מיינע שיעורים אין האלאנד].

איך האב געלערנט דעמאלס מיט זיי מס' מכות, ווייל דאס איז דאן געווען דער סדר הישיבה. איך האב געלערנט מיט זיי פארמיטאג פון ניין אזייגער ביז איינס אזייגער, מיט א הפסקה אינדערמיט פון א צעהן מינוט, און איך בין נאך געבליבן דארט עסן מיטאג. דוכט זיך מיר, אז איך פלעג זיי אויך געבן א שיעור אין משניות ראש השנה, שטייענדיג פאר די ימים טובים. פון צייט צו צייט פלעגט הרב קאפפעלמאן ז"ל אריינקומען און צוקוקן ווי איך גיב דעם שיעור.

נאכמיטאג האבן זיי געהאט די געלעגענהייט דאס איבערצוחזר'ן, און אויב זיי האבן געהאט עפעס שוועריגקייטן

האבן זיי געקענט דארט פרעגן פאר די אנדערע בחורי הישיבה. מען קען זיך נישט פארשטעלן דאס ענטוזיאזם פון די קבוצה בחורים. זיי האבן געהאט גוטע קעפ, און עטליכע האבן אפילו געהאט ממש שארפע קעפ, און זיי האבן פשוט אויפגעלעבט. זיי האבן גוט געקענט חומש, תנ"ך, דקדוק, אבער גמרא האבן זיי נאכנישט געהאט קיין געהעריגע געלעגענהייט צו לערנען ביז יעצט.

❋

קעגנאיבער די ישיבה דארט אין קאפעללען, איז געשטאנען א ליידיגע הויז מיט בעטן, און דארט האט מען זיי פלאצירט. אמאל פרעגט מיר הרב קאפפעלמאן ז"ל: 'אפשר איז כדאי אז איר זאלט דארט נעכטיגן מיט זיי?'

איינמאל בין איך צוריקגעקומען אין די נאכמיטאג, און איך האב געדאוונט דארט מנחה. איינער פון די קבוצה, וועמען מען האט גערופן 'וויל בירנבוים', איז געווען דער אחראי אויף די גאנצע גרופע[58], און איהם האבן זיי געהארכט וואס ער האט געזאגט, [די האלענדישע האבן זייער א שטארקע דיסיפלין]. פרעג איך איהם: 'וואס טוט זיך דארט ביי ענק אויבן נאך מעריב?' זאגט ער מיר: 'איך לאז זיי א האלבע שעה ארומטרייבן. זיי זיצן אינדערפרי און לערנען, זיי זיצן א גאנצן נאכמיטאג צו חזר'ן, זיי גייען נישט אויף קיין שום אויספלוג ווייל זיי ווילן גוט אדורכארבעטן די גמרא - הגם וואס לכתחלה איז געווען די פלאן אז נאכמיטאג קענען זיי גיין וואו זיי ווילן -

58) צווישן די גרופע זענען געווען צוויי ברודערס יתומים, דוכט זיך אז זיי האבן געהייסן 'דוסלדארפער'. דר. הויסדארף האט זיי געהאט אריינגענומען צו זיך אין שטוב, און פארזארגט מיט אלעמען. איינער פון זיי איז אפילו געווארן א ת"ח מופלג, און נאך די חתונה איז ער געפארן וואוינען קיין א"י און געווארן א מגיד שיעור.

און ביים דאוונען און ביים עסן זענען זיי שטענדיג אויף צייט' [דאס זענען די האלענדישע יעקישע אידן]. איך האב געוואוסט אז ער זאגט מיר דעם אמת, און איך דארף נישט בלייבן דארט שלאפן. איך האב געזאגט פאר הרב קאפפעלמאן ז"ל: 'איר קענט זיין רואיג, איך דארף נישט שלאפן דארט, איר קענט ארויפגיין, אדער עמיצער ארויפשיקן, און אליין געוואויר ווערן וואס דארט טוט זיך'. זאגט ער מיר: 'איר זענט געוועכט'.

הרב קאפפעלמאן האט מיר אמאל געפרעגט: 'פארוואס קען מען אין אנטווערפען נישט אזוי מחנך זיין...?' איך האב געשוויגן און גארנישט געענטפערט. וואס האב איך איהם געהאט צו זאגן? ער איז געווען קלוגער ווי מיר, ער האט ארויסגעהאט א בחור ביים ערשטן מאל אנקוקן.

גאנץ האלאנד איז אויף געווען מיט דעם, אז האלענדישע בחורים לערנען אין די ישיבה, און זיי זענען אזוי גליקליך, מיט אזא ענטוזיאזם.

זעכצענטער קאפיטל
לזכות את הרבים

שיעורים אין האלאנד

נאך וואס איך האב אויפגעגעבן דאס מלומדות, האב איך זיך געגומען צום קליוון. איך האב געהאט א שטיקל 'חדר' פון קליוון, וואו איך פלעג אויסלערנען דעם פאך פאר אנדערע אידן.

אנגעפאנגען אין יאר תשכ"ז, האבן זיך אנגעהויבן מיינע וועכנטליכע נסיעות קיין האלאנד. צום ערשט פלעג איך אהינפארן איינמאל א וואך, און דערנאך איז דאס געווארן צוויי מאל א וואך, און שפעטער איז דאס שוין געווארן יעדער נאכט. נאך א גאנצן טאג ארבייטן, פלעג איך ארויספארן יעדע נאכט צו אן אנדערע שטאט אין האלאנד, כדי צו געבן שיעורים. אפילו ווען איך בין געווען זייער מיד, בין איך געפארן אן קיין חכמות.

זונטאג נאכמיטאג פלעג איך געבן עטליכע שיעורים אין אמסטערדאם אין דער בנין הקהלה במשך דריי שעה, איינס נאכ'ן אנדערן. איינס פון די שיעורים איז געווען אין תנ"ך, אנגעהויבן ביי חומש רש"י און שפעטער אין נ"ך.

חורבנות פון א 'רב' אין האלאנד

מיט יארן פריער, איז געווען א 'רב' אין האלאנד, א יענער חברה-מאן. ער איז געווען א למדן עצום, אבער א קל. ער איז

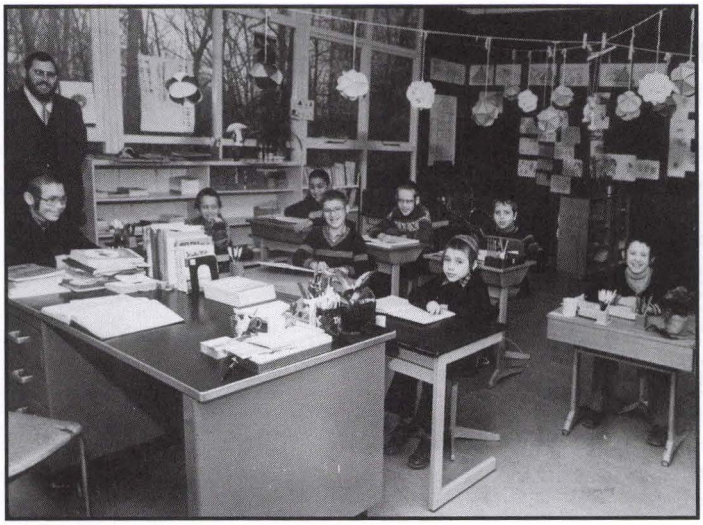
געווען א קראקאווער איד, אבער ער האט געמוזט אנטלויפן פון קראקא וואו מען האט איהם ארויסגעווארפן פון ביהמ"ד. מען האט אויך געוואוסט, אז ער חבר'ט זיך מיט א געוויסע רעפארם ראביי פון דייטשלאנד. זיינס א תלמיד האט געמאכט א סעמינאר פאר רבנים אין האלאנד, האבנדיג דער טיטל 'דאקטאר ראביי', און אפילו ער שרייבט שוין אויף איהם אז ער איז א קל. מ'האט איהם געכאפט ווי ער שרייבט ערגעץ אין זיינע הגהות אויף ש"ס 'אביי לא דק'... רח"ל, וואס פון דעם אליין קען מען זיך שוין פארשטעלן פון וואספארא חברה-מאן מען רעדט דא. בשעתו האבן געוואוינט אין האלאנד הר"ר עקיבא לעהרן זצ"ל מיט זיין ברודער, וועלכע זענען געווען פרומע פוילישע אידן. זיי האבן איהם געברענגט ווייל זיי זענען נתפעל געווארן פון זיינע ידיעות, אבער שפעטער ווען זיי האבן זיך געכאפט ווער ער איז, איז שוין ליידער געווען צו שפעט.

ער האט איינגעפירט אין האלאנד, אז די קהלה זאל געפירט ווערן דורך די פרומע און די פרייע. ווען מען האט דאס אנגעפרעגט ביי איינעם פון די דעמאלסטיגע גדולי ישראל, האט ער זיי געענטפערט, אז דאס איז פונקט ווי איר וואלט מיר געפרעגט, צי חברי דת אחת מעגן פירן איין קהלה צוזאמען מיט אונזערע אידן.

וויאזוי איז געלונגען פאר דעם פארשוין דאס אדורכצופירן? אין דייטשלאנד איז געווארן א רעפארם קהלה, און דער 'רב' אין האלאנד האט זיי פארקויפט, אז כדי צו פארהיטן אז אין האלאנד זאל נישט ווערן א רעפארם קהלה, דארף מען זעהן אז אלעס זאל זיין אונטער איין דאך. אזוי האט ער זיי איינגערעדט, און זיי זענען נעבעך אריינגעפאלן אין דעם שטות. אבער טראץ וואס ער האט געמאכט אזא איינהייטס-געמיינדע, איז געשאפן געווארן א רעפארם קהלה אין האלאנד.

אונזער חדר אין אמסטערדאם

געגרינדעט דעם חדר

במשך 135 יאר, איז אין האלאנד נישט געווען קיין אידישע תלמוד תורה על טהרת הקודש, ביז ווען אונז האבן געגרינדעט דארט די תלמוד תורה אין יאר תשל"ד. הרה"ח המפורסם ר' מענדל פוטערפאס ע"ה איז געווען דער וואס האט געמאכט דעם 'ויצעקו'. ער פלעגט צו קומען יעדעס יאר קיין האלאנד, וואו עס האט געוואוינט זיין ניכטע, די פרוי פון הרב משה יצחק פארסט שליט"א, דער רב אין אמסטעלוועז. אמאל האט ער אנגעהויבן צו פארפירן, זאגנדיג: 'איך פארשטיי נישט, אין רוסלאנד אונטער די יעווסעקציע האט מען געהאט חדרים, און דא, אין א פרייע וועלט, ווי קען זיין אז עס נישטא קיין אידישע חדר?!' דעמאלס האט מען מחליט געווען אז דאס איז עס, און מען האט געעפנט א חדר, וואס שטייט נאך ביז היינט ב"ה[59].

59) איך האב געהאט אסאך שייכות מיט להבחל"ח ר' מענדל ע"ה. ער פלעגט ארויפקומען צו מיר אין שטוב, און מיר פלעגן אדורכשמועסן אסאך ענינים. ער איז געווען א ת"ח מופלג, און ער האט פארמאגט א

אין אנהייב האט מען נאך נישט געהאט גענוג געלט און מלמדים פאר דער חדר, און דעריבער במשך א שטיקל צייט האב איך דארט פארגעלערנט פאר די קינדער חומש רש"י, משניות און גמרא. איך פלעג דאן צוויי מאל א וואך נעכטיגן אין האלאנד, שלאפנדיג ביי הר"ר דניאל מייערס נ"י.

אינאיינעם מיט להבחל"ח ר' יהודה אורי כהן ע"ה, און להבדיל א גוי וועלכער האט אונז שטארק געהאלפן מיט די חדר אין אמסטערדאם

אינאיינעם מיט נאך א יעקישע איד, הר"ר יהודה אורי כהן ז"ל, א ליובאוויטשער חסיד[60], האבן מיר אויפגעשטעלט אין אמסטערדאם א אידישע שולע, סיי פאר יונגלעך און סיי פאר מיידלעך. מיר האבן דאס א נאמען געגעבן 'חדר', און דאס האט פארדראסן פאר די האלענדישע חברה. איינער פון זיי האט מיר געזאגט, אז דאס נאמען 'חדר' דערמאנט איהם פון די אלטע חדרים, מיט די ווייסע געקאלעכטע וועגט, מיט די ארימקייט. האב איך זיי געזאגט, אז אונז דערמאנט דאס די שענסטע גלאנץ פעריאדע פון דעם אידישן פאלק!

דאס אויפשטעלן דעם 'חדר' אין אמסטערדאם, איז געווען א

פייערדיגן קאפ. וועז ער פלעגט פארציילן א מעשה, איז דאס געווען מיט אלע דאטומ'ס און פרטי פרטים. איך געדענק, אז דארט אין האלאנד איז געווען איינער א ליטוואק, א שונא חסידות, אבער פאר ר' מענדל האט ער געהאט דרך ארץ...

60) דער טאטע פון יבלחט"א הר"ר אברהם כהן נ"י פון לונדון, א ת"ח מופלג, א בריסקער תלמיד.

בחינה פון לכבוש את המלכה עמי בבית... עס האט געהערשט דארט אזא שנאה צו אונז צוליב וואס מיר האבן זיך געוואגט אויפצושטעלן אזא זאך, ווייל אלעס מוז דאך קומען אונטער די איינהייטס-געמיינדע... [וועלכער איז אנגעפירט געווארן דורך ציוני'סטן]. זיי אליין האבן אויך פארמאגט א שולע, אבער דאס איז געווען ליידער געמישט פון יונגלעך און מיידלעך רח"ל. וועז די 'קהלה' האט מיר אריבערגערופן, האב איך זיך מיטגענומען א רמב"ם, און איך האב זיי געוויזן וואס דער רמב"ם פסק'נט אין הלכות תלמוד תורה (פ"ב ה"ז), אז אין תורה איז נישטא קיין קאנקורענץ, וועז איינער עפנט אויף א חדר אונטן, און א צווייטער עפנט אויפ'ן ערשטן שטאק אינעם זעלבן בנין, איז דאס נישט קיין קאנקורענץ, ווייל נאר ביי מסחר איז פארהאן א קאנקורענץ. - אבער זיי זענען געווען מלא כעס.

יעדעס יאר פלעגן זיי ארויסגעבן א לוח, וואס אינעווייניג איז אויך געווען א דין וחשבון פון אלע אקטיוויטעטן פון דעם גאנצן יאר. אינטרעסאנט איז געווען, אז אין די דו"ח האבן זיי אריינגעשריבן די מעשה, און כאילו אז אונז האבן זיך אויפגערעגט. אבער דאס איז געווען אן אפענער ליגנט, לא דובים ולא יער. איך האב אפילו נישט רעקלאמירט אויף דעם, ווייל עס איז געווען כאילו מען רעדט צו דער וואנט. אונז זעמיר אנגעגאנגען מיט די ארבייט, מען האט זיך מיט קיינעם נישט געקריגט, און קיינעם נישט באליידיגט. אונז האבן זיי געלאזט טוהן און שרייבן וואס זיי ווילן, דאס איז נישט געווען אונזער געשעפט. פון אונזער חדר און שולע זענען ב"ה אסאך יונגלעך געשיקט געווארן אין ישיבות, און אסאך מיידלעך אין די סעמינאר, ובתוכם אסאך קינדער וואס די עלטערן האבן קוים געקענט א"ב, און די קינדער זענען געווארן תלמידי חכמים. דוכט זיך, אז היינט צוטאגס ווערט דער מוסד אנגעפירט דורך הרב יאקאבס שליט"א.

'אונז באנוצן זיך נישט מיט קיין היתרים'

דער פרי חדש האט געוואוינט א שטיק צייט אין ראטערדאם, האלאנד, וואו ער איז געווען רב, און ער האט בשעתו מתיר געווען דארט חלב עכו"ם, צוליב וואס עס איז געווען דארט אין האלאנד גענוג כשר'ע מילך און מען האט נישט געדארפט חושש זיין אז מען מישט עס אויס מיט נישט כשר'ע מילך.

אין אונזערע צייטן, האבן זיך די דארטיגע אידן נאך אלץ סומך געווען דערויף, און מען האט אונז געפרעגט פארוואס מיר טרינקען דאס נישט. האב איך זיי געזאגט, אז מען איז ח"ו נישט מפקפק אויפ'ן היתר פונעם פרי חדש, אבער אונז באנוצן זיך נישט מיט קיין היתרים...

לערנען רמב"ן מיט ספורנו

איך פלעג דארט זאגן שיעורים פאר פאטענציאלע בעלי תשובות, פרייע חברה וואס האבן פון גארנישט געוואוסט אבער זיי זענען געווען אינטרעסירט, און איך האב ב"ה זוכה געווען ארויסצונעמען פון דארט א שיינע פאר תלמידי חכמים.

איינער פון מיינע ערשטע תלמידים איז געווען צבי גאלדבערג. ער האט א פייערדיגן קאפ, און מיט די צייט איז ער ב"ה שיין אויסגעשטיגן, אז ער האט אפילו איבערגעזעצט דעם 'קיצור שולחן ערוך' אויף די האלענדישע שפראך, צוברענגענדיג די מקורות. וועז זיינע קינדער זענען געווארן 12 יאר אלט, האט ער געזאגט אז ער מוז ראטעווען זיינע קינדער, און דעריבער האט ער פארקויפט זיין הויז און זיך אריבערגעצויגן קיין ארץ ישראל, וואו ער וואוינט היינט צוטאגס אין נתני'.

מיט איבער פערציג יאר צוריק איז ער געווען א לערער אין אטענעאום, און ער פלעגט קומען צו מיר מיט גאר הייקעלע

קשיות. האב איך איהם געזאגט: 'עס וועט דיר גארנישט העלפן, דו מוזט זיך נעמען לערנען רמב"ן מיט ספורנו, זיי פרעגן די אלע קשיות און זיי ענטפערן דערויף'. ער האט מיר געפאלגט, און עס איז געווארן אויס פראבלעם. - דער רמב"ן פרעגט די קשיות און ער ענטפערט. דער ספורנו פרעגט נישט, אבער ער לערנט אזוי פשט אין די פסוקים, אז אלעס וועלט פארענטפערט.

פארלערנען רמב"ן אין די ישיבה

רעדנדיג איבער דעם לימוד הרמב"ן איז כדאי צוצוצייכענען, אז במשך א לאנגע צייט פלעג איך פארלערנען אין די ישיבה אין ווילרייק א שיעור אין רמב"ן יעדן דאנערשטיג ביינאכט. דער שיעור רמב"ן אין ישיבה איז געגרינדעט געווארן עפ"י בקשתו פונעם רב, הגאון הרב קרייסווירטה זצ"ל, מיט וועמען איך האב געהאט אסאך שייכות להבחל"ח.

דעם רב'ס שיעור פרייטיג צו נאכטס

דער רב זצ"ל אליין, פלעגט פארלערנען א שיעור פרייטיג צו נאכטס אין דעם 'אסטען ביהמ"ד' אויף די וואכעדיגע סדרה, און ער האט מיר פארגעהאלטן פארוואס ער זעהט מיר נישט ביי זיינע שיעורים. האב איך איהם געזאגט: 'רב, איך וויל פרעגן א שאלה. יעדן יאר לערן איך דעם חומש מיט אן אנדערן מפורש, און יעצט האלט איך ביים אור החיים, איז וואס זאל איך טוהן, זאל איך איבערלאזן דעם אור החיים און קומען צום רב'ס שיעור?' דער רב האט געשוויגן און מיר גארנישט געענטפערט, און דערפון האב איך פארשטאנען אז איך מעג בלייבן אין שטוב.

מתיבתא

אין די 'יסודי התורה' שולע דאהי, האבן די יונגלעך אין די עלטסטע דריי כיתות געלערנט אין אטענעאום, דאס הייסט אז פון די צוועלף ביז די פופצן יאר האט מען אויך געלערנט לימודי חול, און דערנאך איז מען אריבער לערנען אין ישיבה. עס זענען אבער געווען עלטערן וועלכע האבן געוואלט, אז זייערע קינדער זאלן ווייטער ממשיך זיין מיט די שטודיעס נאך דריי יאר, און דעריבער האבן זיי אפגעדינגען א הויז אויף די לאמאריניער סטראאט (Lamoriniérestraat), און מען האט דאס א נאמען געגעבן 'מתיבתא'. מען האט געדאוונט שחרית זיבן אזייגער אינדערפרי, און נאכדעם האט מען געלערנט לימודי קודש ביז 3:45 נאכמיטאג, און פון פיהר אזייגער ביז 8:30 אין אוונט האט מען געלערנט לימודי חול.

אין די תש"מ יארן, האט מען מיר געבעטן אז איך זאל פארלערנען לימודי קודש פאר די בחורים. איך פלעג פארלערנען פאר זיי די וואכעדיגע פרשה מיט די מפרשים, און אזוי אויך א שיעור אין ספר דרשות הר"ן, ווייל דארט הייבט מען אן געוואויר צו ווערן וואס דאס איז יראת שמים.

דאס ארבקייט פון תערובות

צוויי פון די 'מתיבתא' בחורים וועלכע האבן געשטאמט פון גאר מאדערנע שטובער, זענען געווען מדריכים אין די וואקאנס פון די 'צענטראלע', אבער דארטן זענען אויך געווען מדריכות. איך האב זיי מסביר געווען דאס ענין פון תערובות, און ביינאכט זענען זיי אריבערגעקומען צו מיר אז איך זאל זיי ווייזן אינעווייניג די הלכות. זיי זענען געזעסן ביי מיר עטליכע שעה, און איך האב זיי דאס אויפגעוויזן. איך האב זיי געזאגט, אז איך פסק'ן זיי נישט, איך ווייז זיי נאר דעם חומר הדין.

נאכ'ן דאס אויפווייזן, האבן זיי מודה געווען צו מיר אז איך בין געראטן, און זיי האבן אויפגעהערט מיט זייער ארבייט. זיי זענען מיט מיר געבליבן גוטע פריינט, און איינער פון זיי איז שפעטער געווארן א מגיד שיעור אין ירושלים עיה"ק.

זיבעצענטער קאפיטל
אין ארץ ישראל

מיין ערשטע נסיעה קיין א"י

אין יאר תשי"ט, בין איך דאס ערשטע מאל געפארן קיין ארץ ישראל. אויפ'ן וועג אהין, נאך זייענדיג אין בריסל עירפארט, זעה איך ווי א איד ליגט דארט אויסגעלייגט אויף א באנק. איך בין צוגעגאנגען און איהם געפרעגט, ווער ער איז, זאגט ער מיר: 'א איד'. שפעטער האב איך זיך געכאפט, אז דאס איז כ"ק אדמו"ר מקלויזענבורג זצ"ל! ער איז געווען דעמאלס אויפ'ן וועג פון אמעריקא קיין ארץ ישראל, און ער האט געהאט מיט זיך א מנין אויפ'ן פליגער, און אזוי האבן זיי געקענט דאוונען שחרית אויפ'ן פליגער מיט מנין. ער איז פשוט געווען אויסגעמוטשעט פונעם וועג, און ער האט זיך געהאט אראפגעלייגט אויף א באנק כדי זיך אויסצורוהען.

אראפקומענדיג פונעם פליגער אין א"י, הער איך ווי איינער שרייט אויפ'ן גאס: 'אידיאט'. איך האב אזוי געטראכט ביי מיר, ווער קען מיר דא אזוי גוט... שפעטער האב איך געזעהן אז יענער פארקויפט דעם צייטונג 'ידיעות', און אויף זייער שפראך האט זיך דאס געהערט ווי ער זאגט 'אידיאט'...

איך האב דאן געווויילט אין ארץ ישראל ארום צוויי חדשים. איך האב אפילו אנגעפרעגט אין א אפיס פון קליוון צי איך קען ארבייטן פאר זיי, און זיי האבן צוגעשטימט דערצו, און איך האב געארבייט דארט.

איינמאל הער איך ווי אינדרויסן רופט מען אויס: 'על הסכין'. איך האב זיך אזוי דערשראקן דערפון, נישט וואוסנדיג וואס דאס באדייט רחמנא ליצלן... ביז מען האט מיר בארואיגט, אז יענער פארקויפט פשוט שטיקלעך מעלאנע...

כ"ק אדמו"ר מגור זצ"ל

זייענדיג דארט אין ארץ ישראל, בין איך אמאל אריין צו כ"ק אדמו"ר בעל בית ישראל מגור זצ"ל, וואס ווי באקאנט פלעגט ער נישט נעמען קיין געלט פון די מענטשן וואס זענען אריין צו איהם. וועז איך בין אריין צו איהם, האב איך איהם געגעבן געלט, און ער זאגט מיר: 'האסט עס אליין נייטיג'. האב איך איהם געזאגט: 'פונדעסטוועגן דאך, איך האב געהערט אז דער רבי נעמט נישט קיין געלט, אבער דעס איז נישט פאר'ן רבי'ן, נאר אזויווי איך בין דאך דא א גאסט, ממילא ווייסט דאך דער רבי בעסער פון מיר וויאזוי דאס אוועקצוגעבן פאר צדקה'. הערנדיג דאס, האט ער אנגענומען דאס געלט.

כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל

איינער פון מיינע מלמדים דאהי אין אנטווערפען, האט שוין דעמאלס געוואוינט אין ארץ ישראל, וואו ער האט זיך באזעצט אין פתח תקוה. יענער איז געווען א שטארקע ת"ח, און א בקי אין תנ"ך. אין אנהויב האט ער באלאנגט אין די 'אגודת ישראל', אבער שפעטער איז ער שוין געווארן א שטיקל ציוני'סט, און

אריין אין די 'פא"י', וואו ער איז אויך געווארן א רעדאקטאר אין זייער אויסגאבע. זייענדיג דארט, בין איך איהם כסדר געגאנגען באזוכן.

דעמאלס אין תשי"ט, איז כ"ק אדמו"ר רבי יואל מסאטמאר זצ"ל געווען אין ארץ ישראל, און איך בין ספעציעל אריבערגעפארן קיין ירושלים עיה"ק כדי שלום צו נעמען[61]. דאס איז געווען אינעם סאטמארער בית המדרש, און ווי נאר איך קום ארויס פון דארט, טרעף איך אן מיין מלמד. ער פרעגט מיר, וואס איך טוה דא, האב איך איהם געזאגט אז איך בין געקומען שלום נעמען ביים סאטמארער רב. הערנדיג דאס, האט ער אנגעהויבן צו גיסן פעך און שוועבל און מזלזל זיין בכבודו פון הרה"ק מסאטמאר זי"ע. איך האב דאך נישט באלאנגט אפיציעל אין סאטמאר, אבער צו הערן אז א איד קען אזוי רעדן אויפ'ן סאטמארער רב?! מער האב איך ביי דעם מלמד קיינמאל נישט איבערגעטראטן דעם שוועל פון זיין הויז.

פארנדיג אויפ'ן באן פון תל אביב קיין ירושלים, האב איך אנגעטראפן דארט איינעם פון די 'השומר הצעיר' פארטיי, אבער ער איז געווען אן אנשטענדיגער מענטש. פרעגט ער מיר, אז דער סאטמארער רב האט דאך פייגט ציוניזם, און דערפאר פארשטייט ער נישט וואס קומט ער דא טוהן אין ארץ ישראל. האב איך איהם געענטפערט, אז ארץ ישראל האט גארנישט צו טוהן מיט ציוניזם, דאס ציוניזם נוצט דאס נאר פאר די שפיל. איך האב איהם נאך צוגעלייגט א ראי' דערצו, ווייל אפילו די קינדער פון בעגין און בן גוריון שר"י האבן נישט געוואוינט אין ארץ ישראל[62].

---

61) איך האב שוין געהאט געזעהן הרה"ק מסאטמאר זצ"ל, בשעת ווען ער האט געווויילט דא אין אנטווערפען אין יאר תשי"ב.

62) נאך פאר די מלחמה האב איך געהערט ווי מען זאגט: 'משה איז א ציוניסט, ער נעמט צוזאמען געלט פון חיים אז הערשל זאל פארן קיין ארץ ישראל...'.

אכטצענטער קאפיטל
שייכות מיט צדיקי בית פשעווארסק

עס וועט זיין מערקווירדיג צו דערציילן עטליכע עובדות וואס איך האב פערזענליך געהאט מיט הרה"ק רבי איציקל און הרה"ק רבי יענקעלע מפשעווארסק זי"ע, וועלכע האבן געוואוינט דאהי אין אנטווערפען.

ברכת צדיק עשתה רושם

מען האט שוין אויבן דערמאנט, אז נאך וואס איך האב אויפגעגעבן דאס מלומדות אין די 'יסודי התורה', האב איך געהאט א שטיקל חדר פון קליוון. צווישן אנדערע איז געווען דארט א בחור, וועלכער איז אויפגעוואקסן אין א שטעטל אין פראנקרייך, און ער האט ביי מיר געלערנט קליוון. ער האט געהאלטן אין איין וויינען אז ער וועט קיינמאל נישט קענען קיין שידוך טוהן, ווייל ער ליידט פון אסטמא ל"ע, און אזוי ווי ער האט געלערנט אין די ישיבה אין ווילרייק, ממילא ווייסן אלע דערפון. האב איך איהם געזאגט, אז ער זאל אויפהערן צו ווייגען, ווייל פון וויינען וועט ער נישט געהאלפן וועלן, נאר עס איז פארהאן דא א צדיק אין שטאט, און לאמיר אריבערגיין און נעמען א ברכה ביי הרה"ק רבי איציקל זצ"ל.

מיר זענען אנגעקומען צו רבי איציקל, וועלכער איז פונקט געווען באשעפטיגט מיט איינעם. נאך בערך א האלבע שעה, קומט אריס א יונגערמאן, זייער א ערליכער געשטעל, אבער אן א בארד. רבי איציקל האט איהם אריסבאגלייט ביז צו די טיר פון די גאס, און מיר האבן פארשטאנען אז דאס מוז זיין

עפעס א חשוב'ער יונגערמאן. רבי איציקל קומט צוריק מלא רגש, און ער זאגט אונז: 'דער יונגערמאן וואס איר האט יעצט געזעהן און וואס איז יעצט אוועקגעגאנגען, ער איז געקומען פון אויסטראליע כדי צו ערלעדיגן עפעס א זאך מיט מיר, און ער פארט שוין צוריק קיין אויסטראליע!'.

דערנאך גייען מיר אריין אין זיין צימער, און איך דערצייל איהם, אז דער בחור האט אסטמא, און יעדער אין ישיבה האט געווואוסט אז ער האט דאס, און ער קלאגט יעדן טאג אז ער וועט נישט קענען חתונה האבן, ווייל די גאנצע וועלט ווייסט אז ער האט אסטמא. רופט זיך אן רבי איציקל: 'דו זאלסט קענען מבשר זיין גאנץ אין קורצן א בשורה טובה'. צוויי וואכן שפעטער איז ער געווארן א חתן!

צוגעהאלפן צום שידוך

[די מאמע פון די כלה האט ביי מיר געפרעגט אויסקונפט, זאגנדיג אז זי האט געהערט אז ער איז קראנק, ער האט אסטמא. האב איך איר געזאגט: 'איך ווייס נישט וואס ער האט, אבער איך ווייס איין זאך, ער איז דער אייניציגער בחור וואס אכט אזייגער אינדערפרי איז ער ביי די ארבייט, ער שטייט אויף יעדן טאג פינף אזייגער, ער גייט אין מקוה, ער גייט צום דאוונען, ער האט א שיעור פאר'ן דאוונען און נאכ'ן דאוונען, און אכט אזייגער איז ער דא ביי די ארבייט. דאס הייסט נישט קיין קראנקער מענטש, ווייל א קראנקער מענטש קען דאס נישט באווייזן'. דער שידוך איז טאקע געווארן ב"ה.

איך געדענק נאך, אז ער האט זיך באקלאגט ביי מיר, אז די כלה איז פון א יעקישע משפחה, און זי וויל נישט אז ער זאל זיך לאזן וואקסן דער בארד. האב איך איהם געזאגט: 'מאך דיך נישט קיין זארגן, דאס איז תלוי וויאזוי דו וועסט זיך מיט איר

פירן, דו ווייז קודם אז דו ביסט א מענטש, און אז זי וועט האבן דרך ארץ פאר דיר וועט זי נישט מאכן קיין חכמות'. וכך הוה, א האלב יאר שפעטער האט ער זיך שוין געלאזט וואקסן דעם בארד].

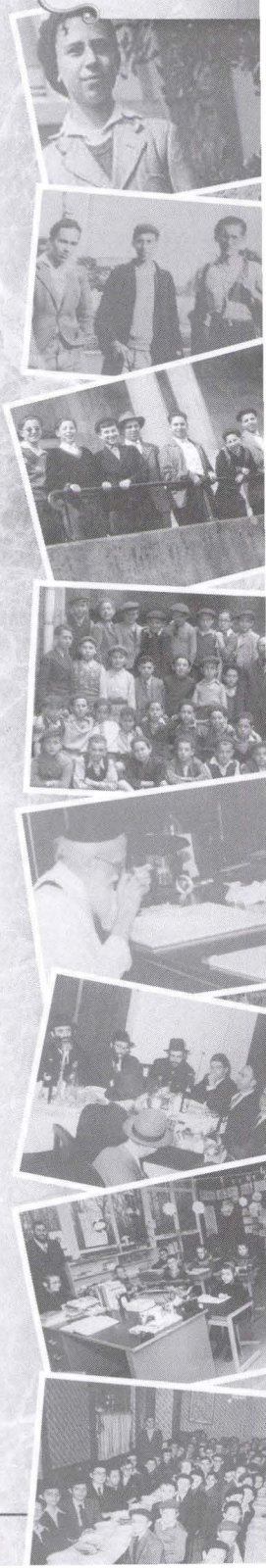
'איר זענט מיין עמוד התווך'

הרה"ק רבי יענקעלע זצ"ל, איידער ער איז געווארן רבי, פלעגט ער דאוונען שחרית אינאיינעם מיט א קליינעם צאל מתפללים, ווייל ער פלעגט דאוונען שפעט, און דעריבער האט ער קוים געהאט מנין. איך האב ליב געהאט צו לערנען פארץ דאוונען, און דעריבער בין איך געווען פון די מתפללים קבועים. ער האט מיר אמאל געזאגט: 'איר זענט מיין עמוד התווך..., אויף אייך קען איך מיר פארלאזן, איר זענט דא יעדן טאג ביי מיר'.

איך האב אויך געהאט די זכי', אז איינמאל איז ער געווען אויף א שמחה ביי מיר אין שטוב.

א הבטחה קען נאר דער רבש"ע

אין די תקופה ווען ער איז שוין געווען רבי, איז געווען דאהי א יונגערמאן, אן אינוואליד ל"ע שוין פון געבורט אויס. דאס איז געווען א מחלה וואס האט זיך אנגעהויבן ביי די פיס, און ס'איז ארויף צו די העכערע ארגאנען, א פראגרעסיווע קרענק ל"ע. אין שולע האט מען איהם געשלאגן ווייל מ'האט געהאלטן אז ער איז א פוילער... אבער שפעטער האבן די דאקטוירים געכאפט אז ער ליידט פון א געוויסע חולשה אין די מוסקלען. זיין מאמע איז מיט איהם ארום צו אסאך דאקטוירים, אבער זיי האבן גארנישט געקענט העלפן. ס'איז געווען שרעקליך צו

זעהן זיין אנשטרענגונג ביים זיך אויפשטעלן און אראפזעצן. דעמאלס האב איך געזעהן וואספארא ברכה דאס איז, אז מ'קען זיך אוועקזעצן און אויפשטיין פון א בענקל. דוד המלך ע"ה זאגט שוין אין תהלים (קל"ט ב'): 'אתה ידעת שבתי וקומי', דו ווייסט שוין פון וואו איך נעם די כוחות צו זיצן און אויפשטיין.

אמאל האב איך מציע געווען פאר רבי יענקעלע, זאגנדיג: 'ס'איז אפשר א חוצפה פון מיר, אבער דער יונגערמאן קען נישט ארויפקומען, אפשר וויל דער רבי גיין צו איהם'. ער איז טאקע אריבער באזוכן דעם יונגערמאן, און זיך געזומען פארציילן אינטרעסאנטע סיפורי צדיקים כדרכו בקודש, וועז צווישן אנדערע האט ער דערציילט איבער א איד וואס איז געהאלפן געווארן. רופט זיך אן דער יונגערמאן, אז ער דארף אויך נייטיג א ישועה, און ער האט געבעטן א הבטחה פון רבי יענקעלע. אזויווי ער האט דאס געזאגט, איז דער רבי ממש נשתנה געווארן. ביז יעצט האט ער דערציילט די מעשיות, און אצינד איז ער פשוט געווארן א רבי! ער האט מיט אן ערנסקייט גלייך געמאכט דעם קאפעליטש, און אזויווי ער האט ווארשיינליך געוואוסט אז דאס איז ליידער נישט שייך, האט ער געזאגט: 'וי קען איך מבטיח זיין? א ברכה קען איך אייך געבן, אבער נישט קיין הבטחה, דאס קען נאר דער רבש"ע'. - די מחלה איז טאקע ארויף ביז ס'איז נעבעך אנגעקומען צו די הארץ מוסקלען, און דאן איז ער ליידער אוועק פון דער וועלט ה"י.

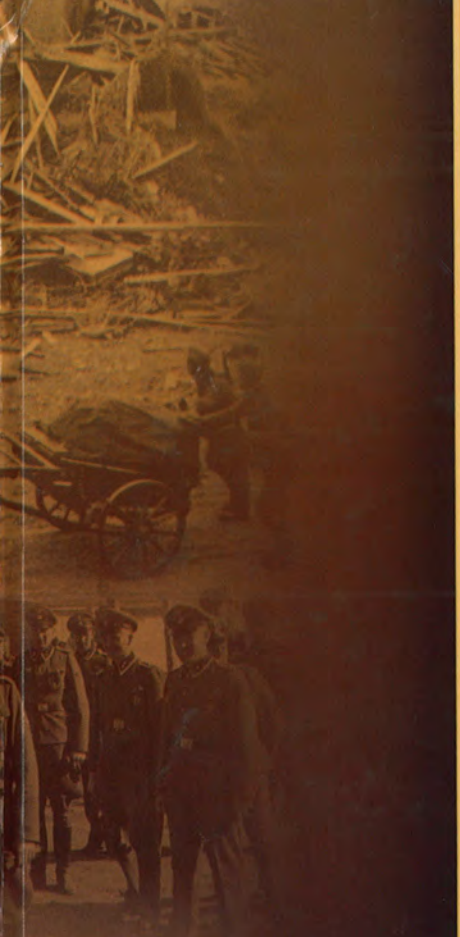
זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל

צום שלוס טוה איך נאכאמאל פארענדיגן מיט א הודאה על העבר צו השי"ת אויף אלע זיינע חסדים טובים וואס ער האט געטוהן מיט מיר במשך אלע זמנים, און מיט א הייסע בקשה

על העתיד, אז איך זאל זוכה זיין אויך ווייטער לעשות נחת רוח להבורא ית"ש מיט אלע מיינע איבערים און חושים, מתוך בריאות השלימות.

און עקסטער וויל איך דא אַרויסברענגען פון טיפן הארצן א ספעציעלע וואונטש פאר מיין געטרייע אשת חיל תחי', וועלכע שטייט לימיני שוין איבער צוואנציג יאר מיט א געוואלדיגע איבערגעגעבנקייט און געטריישאפט. ויהי רצון מלפני אבינו שבשמים, אז ס'זאל איר שטענדיג באגלייטן דער זכות פון איר גרויסן זיידן הגה"ק בעל חידושי הרי"ם זי"ע, צו זעהן פיל אידיש נחת מכל יוצאי חלציי שי' געזונטערהייט, און מיר זאלן זוכה אינאיינעם מיט גאנץ כלל ישראל בקרוב מקבל צו זיין פני משיח צדקנו במהרה בימינו אמן.

דאס קליין אידיש יונגל וואנדערט ארום עלנד אין א גוי'איש דארף, ביז א גיורת זארגט פאר זיין וואוילזיין. באקומט ב"ה א געזונטן חינוך. דער אידישער קאמוניסט קען איהם נישט איבערצייגן מיט זיינע אידאלאגיעס.

נישט וואוסנדיג אז ער איז א איד, האבן איהם די נאצי'ס אויסגעזאגט וואס זיי האבן שוין געטוהן, אבער די אנדערע אידן האבן דאס ליידער נישט געוואלט מקבל זיין פון איהם. אדורך ברענענדיגע שלאכט-פעלדער, דריי מאל געזאגט וידוי, אבער דער רצון השי"ת איז געווען צו בלייבן לעבן.

גלייך נאכ'ן באפרייאונג זיך אפגעגעבן מיט אנדערע אידישע קינדער. טאג טעגליך פארן קיין האלאנד צו זאגן שיעורים. דאס אלעס און נאך פיל מער...

הוצאת נר למאור

ISBN 978-164204059-3